

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLI

Sa.: 164

Ekim 1977

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 7 7

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

ALP, SEDAT: Maşat - Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında	637
———: Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri	649
MACKAY, PIERRE A.: Hekimbaşı Ailesi ve Seyahatnâme	653
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920 - Mart 1921)	657
JAESCHKE, PROF. DR. G.: (Türkçeye çeviren LUGAL, MİHİN) I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası	733

Nekroloji :

ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Prof. Dr. Cemal İzzet Tükin (1907 - 1977).....	745
KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR: Martti Räsänen (Bir resimle birlikte)	749

Bibliyografya :

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Hansgerd Hellenkemper, <i>Burgen der Kreuz- ritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien</i>	765
ÇİLİNGİROĞLU, DR. ALTAN: P. R. S. Moorey, <i>Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum</i>	773
FIRATLI, DR. NEZİH: Thomas F. Mathews, <i>The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey</i>	781
———: Leyla A. Turgut, <i>Ruinenstädte rund um Kuşadası</i>	784
ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT: Uluğ İğdemir, <i>Yılların İçinden</i>	785
OLGUN, İBRAHİM: Ewald Wagner, <i>Arabische Handschriften. Teil I. Unter Mitarbeit von F. J. Dahlmanns, P. Dressendorfer, G. Schoeler und P. Schulz.</i>	801

Haberler :

HAKOV, B. CVETKOVA DZ. (Türkçeye çeviren: ÇAKMAKLI, AYŞE). <i>Türk Tarih Kurumu'nun VIII. Kongresi</i>	805
1976 yılının ikinci yarısında kitaplığımıza gelen kitap ve dergiler	809

Kapaktaki resim : Acemhöyük'te bulunmuş olan M.Ö. XVIII. yüzyıla ait bir damga mühür baskısı.

B E L L E T E N

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	<u>Sayfa</u>
ALP, SEDAT: Maşat - Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında	637
—————: Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri	649
BİLGİ, ÖNDER: Yeni Tip Mermer İdoller (4 resimle birlikte)	473
—————: Some Remarks on Marble Idols of an Unusual Type (with 4 fig.)	477
CEZAR, YAVUZ: Bir Âyan'ın Muhallefatı (1 resimle birlikte)	41
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: Türkiye'de Din Sömürüsü ve Lâiklik	565
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Bir Türk Elçisinin Portresi (9 resimle birlikte).	555
JAESCHKE, PROF. DR. G.: (Türkçeye çeviren LUGAL, MİHİN) I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası	733
KELLNER, HANS - JÖRG: Pectorale aus Urartu (mit 12 Abb.)	481
KOŞAY, PHIL. DR. HAMİT Z.: Yusuf Akçura (1 resimle birlikte)	389
MACKAY, PIERRE A.: Hekimbaşı Ailesi ve Seyahatname	653
MORAUX, PROF. DR. PAUL: Un Document Nouveau Sur le Syllogos	401
ÖZGÜÇ, NİMET: Acemhöyük Saraylarında bulunmuş olan Mühür Baskıları (Metin dışında 54 resim ve 2 planla birlikte)	357
ÖZGÜNEL, COŞKUN: H. Kocabaş Koleksiyonunda Bulunan Attika Geometrik Kaplari (20 resimle birlikte)	1
—————: İngilizce özeti	23
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Rusya'nın Mikenos Adasında Konsolosluk Kurma Teşebbüsü ve Bununla İlgili Vesikalar	125
PYLE, NANCY, S.: Ottoman Okka Weights (7 resimle birlikte)	115
SMITH, MARTIN FERGUSON: An Association Copy of Charles Fellows' 1838 Journal (2 fotokopi ile birlikte)	383
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Tehcir ve "Kırımlar" Konusunda Ermeni Propagan- dası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı? (12 fotokopi ile bir- likte)	137
—————: İngilizcesi	157
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920 - Mart 1921)	657
SOYSAL, İSMAİL: Türk - Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri	257
ŞİMŞİR, BİLAL N.: Türk - Amerikan İlişkilerinin yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği (1 Resimle birlikte) ...	277
TÖMÖRY, TERESA: Mediaeval Sgraffiato Ware from Anemurium in Cilicia (18 resimle birlikte)	29
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI: Osmanlılar Zamanında Saraylar- da Musiki Hayatı (19 resimle birlikte)	79
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI: Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış Veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve bu Hususa Dair Vesikalar (8 fotokopi ile birlikte)	507
ÜNAL, AHMET: M. Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Âfetler	423
—————: Naturkatastrophen in Anatolien im 2. Jahrtausend v. Chr.	447
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler (21 fotokopi ile birlikte).	495

Nekroloji :**Sayfa**

KOŞAY, HÂMÎT Z.: Gyúla Németh (2 resimle birlikte)	177
KOŞAY, HÂMÎT ZÜBEYR: Martti Räsänen (Bir resimle birlikte)	749
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Prof. Dr. Cemal İzzet Tukin (1907 - 1977)	745

Bibliyografya :

ÇİLİNGİROĞLU, DR. ALTAN: P. R. S. Moorey, <i>Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum</i>	773
EYİCE, SEMAVİ: Karl Tepy, <i>Die Kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628</i>	405
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Hansgerd Hellenkemper, <i>Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien</i>	765
FIRATLI, DR. NEZİH: <i>Ankara, A guide to the city and district</i>	589
FIRATLI, DR. NEZİH: Çelik Gülersoy <i>İstanbul, Aspects, à travers les époques II, Tophane, Fındıklı, Kabataş</i>	595
FIRATLI, DR. NEZİH: Thomas F. Mathews, <i>The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey</i>	781
—————: Leyla A. Turgut, <i>Ruinenstädte rund um Kuşadası</i>	784
KOŞAY, H.: <i>Mainz Üniversitesi Türkoloji Semineri Yayınları</i>	417
LUGAL, MİHİN (EREN): Andreas Tietze-Georg Hazai, <i>Turkologischer Anzeiger</i>	597
OLGUN, İBRAHİM: Ewald Wagner, <i>Arabische Handschriften. Teil I.</i>	801
—————: Rudolf Sellheim, <i>Materialien zur Arabischen Literaturgeschichte</i> .	803
ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT: Uluğ İğdemir, <i>Yılların İçinden</i>	785
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Pietro Kandler, <i>Lo sviluppo storico della città e del territorio di Trieste descritto in XXIV tavole topografiche</i>	585

Haberler :

AKURGAL, ORD. PROF. DR. EKREM: Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu	419
Amerikan Tarih Kurumu'nun Bildirisi	194
1976 Yılı'nın İlk Yarısında Türk Tarih Kurumu Kitaplığına Gelen Kitap ve Dergiler	195
1976 Yılı'nın İkinci Yarısında Türk Tarih Kurumu Kitaplığına Gelen Kitap ve Dergiler	809
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumu'nun Hamburg Toplantısı ...	189
HAKOV, B. CVETKOVA DZ. (Türkçeye çeviren: ÇAKMAKLI, AYŞE). <i>Türk Tarih Kurumu'nun VIII. Kongresi</i>	805
VIII. Türk Tarih Kongresi	189
Silifke Dolaylarında Yapılan Araştırmalar	193
Türk Tarih Kurumu Genel Kurul Toplantısı	599
Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemi Araştırmaları Kurumu'nun Hamburg Sempozyumu	191
Uluslararası IX. Prehistuvar ve Protohistuvar Bilimleri Kongresi	191
Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumu Yeniçağ'da Balkanlar Komisyonunun Bükreş Kollokyumu	192

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
ALP, SEDAT: Sur la Géographie de la Région de la Haute Yeşilirmak à la Lumière des Tablettes Hittites Découvertes à Maşat-Höyük (en turc)	637
—————: La Localisation de la Ville Hittite Hanhana (en turc)	649
BİLGİ, ÖNDER: Les Nouveaux Types d'Idoles en Marbre (en turc, avec 4 fig.)	473
—————: Some Remarks on Marble Idols of an Unusual Type (with 4 fig.)	477
CEZAR, YAVUZ: L'Héritage laissé par un Notable - âyan - (en turc, 1 fig.)	41
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: L'Exploitation de la Religion en Turquie et le Laïcisme	565
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Le Portrait d'un Ambassadeur Turc (en turc, avec 9 fig.)	555
JAESCHKE, PROF. DR. G. (Traduit en turc par LUGAL, MIHİN): La Politique Extérieure de la Turquie Pendant la Première et Seconde Guerres Mondiales	733
KELLNER, HANS-JÖRG: Pectorale aus Urartu (mit 12 Abb.)	481
KOŞAY, PHIL. DR. HAMİT Z.: Yusuf Akçura (en turc, 1 fig.)	389
MAC KAY, PIERRE, A.: La Famille du Hekimbaşı -Premier Médecin du Palais- et le Seyahatname -Livre de Voyage- (en turc)	653
MORAUX, PROF. DR. PAUL: Un Document Nouveau sur le Syllogos	401
ÖZGÜÇ, NİMET: les Empreintes de Sceaux Découvertes dans les Palais d'Acem- höyük (En turc, en dehors du texte 54 fig. et 2 plans)	357
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Récipients Géométriques Attiques de la Collection H. Kocabaş (en turc, 20 fig.)	1
—————: Résumé en anglais de l'article ci-dessus mentionné	23
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Tentatives de la Russie en vue de fonder un consulat à l'île de Mycène; avec les documents concernant (en turc)	125
PYLE, NANCY S.: Ottoman Okka Weights (en anglais, 7 fig.)	115
SMITH, MARTIN FERGUSON: An Association Copy of Charles Fellows' 1838 Journal (avec 2 photocopies)	383
SONYEL, DR. SALAHİ: Propagande arménienne sur les déportations et le géno- cide. - Comment le monde chrétien fut trompé (en turc, 12 photo- copies)	137
—————: Traduction en anglais de l'article ci-dessus mentionné	157
SONYEL, DR. SALAHİ R.: Notre Politique d'Orient durant la Guerre de l'Indépendance (Avril 1920 - Mars 1921) (en turc)	657
SOYSAL, İSMAIL: Les Traits essentiels des Relations Politiques Turco-Amé- ricaines (en turc)	257
ŞİMŞİR, BİLAL N: le Rétablissement des Relations Turco - Américaines et l'Ambassade d'Ahmed Muhtar Bey à Washington (en turc, 1 fig)	277
TÖMÖRY, TERESA: Mediaeval Sgraffiato Wage from Anemurium in Cilicia (en anglais, 18 fig.)	29
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAIL HAKKI: La Vie Musicale dans les Sérails Ottomans (en turc, 19 fig.)	79
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAIL HAKKI: Quelques Événements Demeurés Cachés ou Voilés d'Incertitude, dans l'Histoire Ottomane, Illustrés avec des Documents (en turc avec 8 photocopies)	507
ÜNAL, AHMET: Les Fléaux de la Nature dans l'Anatolie du II ^e Millénaire av. J.-c. (en turc)	423
—————: Naturkatastrophen in Anatolien im 2. Jahrtausend v. Chr.	447
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Réflexions sur la Place Occupée par les Emirs des Provinces dans la Structure Administrative Ottomane aux XVI- XVII Siècles (en turc, avec 21 photocopies)	495

Nécrologie :**Page**

KOŞAY, HÂMÎT Z.: Gyula Németh (en turc, 2 fig.)	177
KOŞAY, HÂMÎT ZÜBEYR: Martti Räsänen (avec 1 fig.; en turc)	749
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Prof. Dr. Cemal İzzet Tukin (1907-1977) (en turc)	745

Bibliographie :

ÇİLINGİROĞLU, DR. ALTAN: P. R. S. Moorey, <i>Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Aschmolean Museum</i> (en anglais)	773
EYİCE, SEMAVİ: Karl Těply, <i>Die Kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628</i> (en allemand)	405
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Hansgerd Hellenkemper, <i>Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien</i> (en allemand)	765
FIRATLI, DR. NEZİH: <i>Ankara, A guide to the city and district</i>	589
FIRATLI, DR. NEZİH: Çelik Gülersoy, <i>Istanbul, Aspects, à Travers les Epoques II, Tophane, Fındıklı, Kabataş</i>	595
FIRATLI, DR. NEZİH: Thomas F. Mathews, <i>The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey</i> (en anglais)	781
—————: Leyla A. Turgut, <i>Ruinenstädte rund um Kuşadası</i> (en allemand) ..	784
KOŞAY, H.: les Publications du Séminaire de Turcologie de l'Université de Mainz (Mayence) (en turc)	417
LUGAL, MIHİN (EREN): Andreas Tietze-Georg Hazai, <i>Turkologischer Anzeiger</i>	597
OLGUN, İBRAHİM: Ewald Wagner: <i>Arabische Handschriften. Teil 1.</i> (en turc)	801
—————: Rudolf Sellheim, <i>Materialien zur Arabischen Literaturgeschichte</i> ..	803
ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT: Uluğ İğdemir, <i>A travers les Années</i> (en turc) ..	785
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Pietro Kandler, <i>Lo sviluppo storico della città e del territorio di Trieste descritto in XXIV tavole topografiche</i>	585

Information :

Akurgal, Ord. Prof. Dr. Ekrem: les Hattis, les Hittites et le Disque Solaire ..	419
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire	599
Colloque à Bucarest de la Commission des Balkans dans les Temps Modernes de la Société d'Etudes du Sud - Est Européen	192
Déclaration de la Société Américaine d'Histoire	194
HAKOV, B. CVETKOVA DZ. (Traduit en turc par Çakmaklı, Ayşe): Le VIIIe Congrès de la Société Turque d'Histoire	805
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant le second semestre de 1976	809
Le VIII ^e Congrès Turc d'Histoire	189
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant le premier semestre de 1976	195
IX ^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques	191
Réunion à Hambourg de la Société d'Etudes du Sud - Est Européen	189
Recherches faites aux alentours de Silifke	193
Symposium à Hambourg de la Société d'Etudes Préottomanes et Ottomanes	191

BELLE TEN

Cilt : XLI

EKİM 1977

Sayı : 164

MAŞAT-HÖYÜK'TE KEŞFEDİLEN HİTİT TABLETLERİNİN IŞIĞI ALTINDA YUKARI YEŞİLIRMAK BÖLGESİNİN COĞRAFYASI HAKKINDA*

SEDAT ALP

Türk Tarih Kurumu adına Prof. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında 1973-1977 yıllarında Maşat - Höyük'te yürütülen kazılarda keşfedilen tabletler¹ Hitit Çağının şahıs ve yer adları malzemesini sevinilecek bir biçimde arttırmaktadır. Bu metinlerde geçen bir sıra yer adı yukarı Yeşilirmak bölgesinin coğrafyası hakkında önemli ip uçları vermektedir. ^DU-*bēli* adındaki² bir görevli tarafından Hitit Büyük Kralına gönderilen bir mektup³ Maşat - Höyük'e yakın bölgenin Hitit Çağındaki coğrafyası hakkında önemli bilgiler kazanmamıza yardım etmektedir. Bu mektubun transkripsiyon ve tercümesini burada sunuyorum:

*Bu makalenin biraz kısaltılmış Fransızca bir metni *Mélanges E. Laroche'ta* çıkmaktadır.

¹ Maşat-Höyük Vesikaları hakkında ilk rapor tarafından 11-15 Ekim 1976 tarihleri arasında Ankara'da toplanan 8. Türk Tarih Kongresine sunulmuştur ve şimdi baskıda bulunmaktadır.

² Bu şahıs adının tipi (diğer yazılışı: ^DDIŞKUR - *bēli*) Hitit Çağındaki şahıs adlarından ayrılmaktadır (krş. E. Laroche, *NH passim*) ve Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağından beri mevcut olan semitik bir şahıs adı tipine uymaktadır. Krş. örneğin *Sin-bēli*, W. Mayer - G. Wilhelm, *Ugarit Forschungen* 7, s. 316 v.d.

³ Mektup 1975 yılında bir çok mektup arasında üstten itibaren 3. Hitit tabakasındaki sarayda bulunmuştur ve I. Şuppiluliuma'dan önceki çağa aittir. Maşat-Höyük tabletlerinin tarihlenmesi konusu üzerinde not 1'de anılan raporda durulmuştur.

Mışt. 75/113

- Öy. 1 *A-NA* ^{DUTU}*SI* *BE-LÍ-IA QÍ-BÍ-MA*
 2 *UM-MA* ^I ^{DU}*BE-LÍ İR-KA-MA*
-
- 3 *ka-a-ša-kán* ^{LÚ}*KÚR pa-an-ga-ri-it*
 4 II *AŠ-RA za-a-i[š] nu-kán I-iš*
 5 *la-at-ti-iš I-NA* ^{URU}*Iš-te-ru-ya*
 6 *za-a-iš I-iš-ma-kán la-at-ti-iš*
 7 *I-NA* ^{URU}*zi-iš-pa za-iš*
-
- 8 *na-aš-kán ma-a-an I-NA* ^{HUR.SAG}*KUR Ša-kad-du-nu-ya*
 9 *pa-re-e-an pa-iz-zi*
 10 *ma-a-an EGIR-pa ku-ya-at-ga*
 11 *ya-aḥ-nu-zi na-aš-kán KUR-ia*
- A. k. 12 *an-da ú-iz-zi nu-uš-ši EGIR-an*
 13 *na-ú-i ku-it-ki*
 14 *te-ek-ku-uš-ši-ia-iz-zi*
-
- Ay. 15 *ma-an-kán* ^{DUTU}*SI* *BE-LÍ-IA BE-LU*
 16 *ku-in-ki pa-ra-a na-it-ti*
 17 *ma-an KUR-i* ^{LÚ}*KÚR Ú-UL dam-mi-iš-ḥa-iz-zi*
-
- 18 *am-mu-ga-kán*
 19 *ŠA KASKAL GÍD. DA* ^{LÚ}*.MEŠNÍ.ZU* ^{TIM}
 20 ^{HUR.SAG}*Ha-píd-du-i-ni an-da*
 21 *ša-ša-an-na pi-e-i-iš-ki-mi*
 22 *nu-mu ma-aḥ-ḥa-an me-mi-an*
 23 *EGIR-pa ú-da-an-zi* ^{HUR.SAG}*aš-ya*
 24 *ŠA* ^{LÚ}*KÚR ud-da-na-za par-ku-iš*
 25 *nu-kán* ^{URU}*Ta-pí-ig-ga-za*
 26 ^{GUD}^{HI.A} ^{UDU}^{HI.A} *kat-ta QA-TAM-MA*
 27 *tar-ši-ik-ki-mi*
- S. k. 1 *nu* ^{DUTU}*SI* *BE-LÍ-IA*
 2 *QA-TAM-MA* *š[a-]a-ak*
- Öy. 1 Majeste'ye, efendime, söyle!
 2 Kulun ^{DU}*bēlī* söyle (der):
-

3 İşte, düşman kitle halinde
 4 iki yerde (sınırı) aştı. Bir
 5 kol^{3a} *Išteruuḫa*'da,
 6 diğer kol^{3a} ise,
 7 *Žiṣpa*'da (sınırı) geçti.

8 O, *Šakaddunūya* dağı ülkesine,
 9 öte yana, gittiği zaman,
 10 her hangi bir suretle geri
 11 dönerse, ülkeye
 12 girer. Onun arkasından

A.k.13-14 henüz hiç birşey görünmüyor.

Ay. 15 Majeste, efendim, sen
 16 herhangi bir komutan gönderebilirsen,
 17 düşman ülkeye zarar vermiyebilir.

18-19 Ben uzun yolun gözcülerini⁴
 20 *Hapidduini* dağında
 21 kalmaya gönderiyorum.
 22 Bana "dağ düşman bakımından
 23-24 temizdir" haberini geri getirdikleri zaman
 25 *Tapigga*'dan
 26-27 sığırların ve koyunların aynı
 şekilde aşağı (inmelerini) söyleyeceğim.

S. k. 1 Majeste, efendim,
 2 (bunu) böyle [b]il!

Tapigga ve Anziliya Kentleri

Mektuplarda gönderenin ve alıcının oturdukları şehirlerin adlarının bildirilmemesi coğrafya araştırmalarımızı büyük ölçüde güçleştirmektedir. Sunduğumuz mektup Hitit Büyük Kralına hitaben yazıldığına göre bu mektubun Maşat-Höyük'te yazılmış olması gerekecektir.

^{3a} H. Otten'a göre 1550/u'da 3. ve 4. satırlardaki *latti*-'ye karşı dupl. Bo 4171'de 2. ve 3. satırlarda *ŠUTUM* görülüyor. Bazı metinlere göre de *latti*- çift olan bir uzuvdur.

⁴ Bu görevliler için krş. E. von Schuler, AfO, Beiheft X s. 52.

22.-27. satırlarda *Hapidduni* dağının düşmandan temiz olduğu haberi verilince, sığırların ve koyunların *Tapigga*'den aşağı inmelerinin temin edileceği yolunda verilen bilgi⁵ *Tapigga*'nın Maşat - Höyük'ün Hititce adı olduğunu saptamamıza yardım etmektedir. Burada *Tapigga*'nın Maşat - Höyük yakınında bulunan diğer bir şehrin adı olduğu da düşünülebilirse de, Maşat - Höyük orada bulunan büyük bir saraydan başka tabletlerden elde ettiğimiz bilgilere göre bir UGULA NIMGIR ERİN^{MEŞ}⁶, bir tür "Ordu Müfettişi", ile bir *bēl madgalti*'nin, askeri ve sivil görevleri olan bir Vâlinin⁷, merkezidir. *Tapigga*'nın da bir bölgenin merkezi olduğu Boğazköy'de bulunan kült ile ilgili bir teslimat listesinden, KBo XII 53 Ay. 13 v.d.'ndan (E. Laroche, CTH 530), anlaşılmaktadır. Orada bir çift çizgiden sonra KUR^{URU} *Ta-a-pi-ka-a-aš* "*Tapika* şehri ülkesi" kaydedilmektedir. Daha sonra bu ülkeye ait olan kentler anılmaktadır. Satır 15'de kaydedilen yer adı *Gaggadduğa* Maşat - Höyük metinlerinden de tanınmaktadır. Satır 18'de kaydedilen ^[URU]*Ištaruğa* mektubumuzun 5. satırındaki *Išteruğa* ile her halde aynı yer adı olacaktır. Aynı Boğazköy metninde birer çift çizgiden sonra Öy. 18 v.d.'nda "*Durmitta* şehri ülkesi", Ay. 7 v.d.'nda "[*Ga*]ššiya kenti ülkesi" işlenmektedir.

Maşat - Höyük'te bulunan ve Majeste'ye hitap eden bir kuş falcısının mektubundan (Mşt 75/110) da kuş falcılarının başka kentleri ziyaret ettikten sonra *Tapigga*'ya vardıkları öğrenilmektedir.

Bu suretle *Tapigga*'nın⁸ Maşat - Höyük bölgesinin Hitit Çağındaki merkezi ve bu garnizon kentinin Hitit Çağındaki adı olduğu konusunda hiç bir kuşku kalmamaktadır⁹.

⁵ Bu beyan, *bēl madgalti* enstrüksiyonlarında geçen ve kralın düşman tehlikesi mevcut olduğu zamanlarda ve geceyin hayvanların müstahkem mevkiilerde korunmaları yolundaki emirlerine bir paralel teşkil etmektedir (E. von Schuler, a. g. y.'de s. 41 ve 60).

⁶ Sumerogram hakkında bk. H. G. Güterbock, Festschrift H. Otten, Wiesbaden 1973, s. 74.

⁷ *bēl madgalti*'nin görevleri hakkında bk. S. Alp, Belleten XI (No. 43) s. 409 v.d. ve E. von Schuler, a. g. y. de s. 64.

⁸ *Tapigga*'nın şehir tanrısının adı KUB IV 45 III 2 (=KUB IV 46 III 39)'ye göre *Tamiš(š)iya*'dır.

⁹ Böylece F. Cornelius'un bir kaç kez (son olarak Geschichte der Hethiter, Darmstadt 1973, s. 29 ve 227) *Tapigga*'nın klasik çağda Sivas'ın doğusundaki *Tephrike* (Türkçe *Divriği*) olduğu yolundaki önerisinin tutarsızlığı ortaya çıkmaktadır.

Tapigga'nın önemli bir merkez olduğu III. Hattuşili nin otobio-graphie'sinden (Götze, Hatt. II 48-49, S. 18-19) de anlaşılmaktadır. Orada şöyle denilmektedir : "Ve kardeşim Muwatalli benim arkamdan geldi ve *Anziliya*'yı ve *Tapigga*'yı tahkim etti". Bu kayda göre *Anziliya* ile *Tapigga*'nın birbirinden pek uzakta olmamaları gerekmektedir. Maşat-Höyük metinleri de her iki yerin birbirine yakın olduklarını göstermektedir. Yukarıda anılan KBo XIII 53 ay. 13 v.d.'dan *Anziliya*'nın (satur 19: [URU]A)nziliy[a]) *Tapika* şehri ülkesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

A. Goetze, RHA 61 (1957) S. 91 v.d'nda Hititlerin en önemli kült şehri ve Güneş Tanrıçasının merkezi *Arinna*'yı klasik çağdaki *Zela*'ya (Maşat-Höyüğün 30 km kuzey doğusunda günümüzdeki *Zile*) lokalize etmişti. Bunun nedeni Strabo'ya göre *Zile*'de Persler devrinde *Anaitis* adındaki bir tanrıçaya ibadet edilmesidir. Bu lokalizasyon iki nedenden ötürü olanaksızdır. *Arinna*'ya *Hattuša*'dan en çok bir günde ulaşılabilirdi¹⁰. Ayrıca *Arinna*'nın Kaşka'lılar tarafından işgal edildiği Boğazköy metinlerinde hiç bir zaman kaydedilmemiştir. Buna karşılık *Zile* Kaşka'lılar tarafından tehdit edilen bir bölgede bulunmakta idi. Maşat-Höyük'ün 3. Hitit tabakasında bulunan ve içinde tabletlerin keşfedildiği Büyük Saray her halde Kaşka'lıların hücumları nedeniyle yanmış ve tahrip edilmişti.

Maşat-Höyük metinlerinde Majeste'nin mektup gönderdiği görevlilerden birinin adı *Zilapiya*'dır. Burada adın sonundaki *piya* elemanı ayrıldığı takdirde geriye **Zila* kalmaktadır ki, bu da klasik çağlardaki kült şehri *Zela*'yı hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi *piya* elemanı *Armapiya*, *Tarhundapiya* ve diğer bir çoklarında olduğu gibi teofor şahıs adları teşkiline yaramakta idi¹¹. Bundan, Hititlerde en azından **Zila* adında bir tanrının mevcut olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu durumda klasik çağa ait kent adı *Zela*'nın Hitit çağındaki adının da **Zila* olabileceği düşünülebilir.

¹⁰ Metin yerleri ve bibliyografya için bk. Hayri Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini, Ankara 1973, s. 14 v.d. *Arinna* ile *Hattuša* arasındaki mesafe için krş. H. G. Güterbock, JNES XIX (1960) s. 80 v.d. (E. Laroche, CTH 604) ve F. Cornelius, IV. Internationaler Kongress für Namensforschung, Kongress-berichte cilt II, 1961, s. 238 not 9. E. Laroche ta, NH s. 268 not 4'te Goetze'nin lokalizasyonunu "trop à l'est par rapport à *Hattuša*" olarak vasıflandırmaktadır.

¹¹ Krş. E. Laroche, a.g.y.de s. 317 v.d.

Benim bilgime göre Boğazköy metinlerinde şimdiye dek ne bir tanrı adı **Zila*'ya ne de bir kent adı **Zila*'ya rastlanmamıştır. Böyle önemli bir kült merkezinin Hitit metinlerinde kaydedilmemiş olacağını kabul etmek olanaksızdır.

Şimdi, metinlerde *Tapigga* ile bir arada kaydedilen ve bu kentten pek uzak olmadığı anlaşılan *Anziliya*'nın **Zila*'nın diğer bir ad formu olup olmadığı sorulabilir. Bu düşünceyi klasik çağdaki *Zela* gibi *Anziliya*'nın da Hitit Çağında bir kült şehri olması desteklemektedir. *Anziliya*'nın bir kült kenti olduğu görüşünü tanrı adı *Anzili*¹² göstermektedir. Burada tanrı adı **Zila*'nın yer adı *Zela*'ya ilişkisi ne ise tanrı adı *Anzili*'nin yer adı *Anziliya*'ya ilişkisi aynıdır. Murşili Yıllıklarına göre (Götze, AM S. 42 v.d.) *Anziliya*'nın yeri *Piḫuru* ve *Pal-ḫiṣṣa*'dan pek uzakta olmayacaktır¹³. Bu da, *Anziliya*'nın *Tapigga*'ya nazaran bir az daha kuzeyde olduğunu göstermektedir ki, bu husus ta *Zile*'nin Maşat-Höyük'e nazaran durumuna uymaktadır.

Diğer önemli bir nokta da KUB XXXVIII 21 Öy. 8 v.d.'na nazaran (L. Rost, MIO VIII 213; E. Laroche, CTH 522) tanrı [^P*Anzili*]'nin bir kadın heykeline sahip olması ve bir tanrıça olmasıdır¹⁴. Bu Tanrıçanın kültürünün Hitit çağından sonra da *Zela*'da yaşayıp yaşamadığı ve *Anaitis*'in *Anzili*'nin değişik bir şekli olup olmadığı hakkında karar vermek şimdilik mümkün değildir. Şayet Hitit tanrıçası **Zila* ya da *Anzili* ile Hittitçe *zila-*, *zilatiya*, *ziladuua*, *zilan* ve *zilayan* sözleri arasında etimolojik bakımdan bir kilişki var ise, o zaman **Zila* ya da *Anzili*'de bir istikbal tanrıçası söz konusu olabilir.

Dil bakımından **Zila*'dan *Anzili* ya da *Anziliya*'ya bir köprü kurmak olanaksız değildir¹⁵. Örneğin *Maraṣanta* ve *Maraṣantiya*'nın aynı

¹² E. Laroche, RHA 46 s. 79.

¹³ Bu iki kentin yeri hakkında bk. E. von Schuler, Die Kaşkär S. 41 not 237. Krş. aynı zamanda P. Meriggi, WZKM 58 s. 79.

¹⁴ E. Laroche ve H. G. Güterbock'a göre de *Anzili* bir tanrıça'dır: E. Laroche, RHA 68 (1961) s. 25 v.d.; H. G. Güterbock, JAOS (1964) 114 v.d.; E. Laroche, RHA 77 (1965) 134 v.d. **Zila*'nın cinsiyetinin tayininde erkek şahıs adları *Zella* ve *Zelliya*'nın (E. Laroche, NH No. 1542 ve 1543) hiç bir önemi yoktur. Krş. örneğin tanrıça *Inar* (A. Kammenhuber, ZA 66 (1976) 68 v.d. ve aynı müellif RLA V 89 v.d.) ile erkek şahıs adı *Inar* (E. Laroche, a.g.y.'de No. 453; A. Kammenhuber, RLA V 90).

¹⁵ Bir sesli harf ile başlayan ya da başlamayan adlar hakkında krş. E. Laroche, a.g.y.'de s. 241 v.d.

ırmak adının iki ayrı formu olduğu dikkate alınrsa, **Zila* ya da **Ziliya*'da aynı tanrı adı ya da şehir adı söz konusu olabilir. *Anzili* ve *Anziliya*'nın başındaki *an-*, sözün başındaki bir nazalisayon olarak açıklanabilir.

Dağ adları *Şakaddunuya*, *Şişpinuuya*, *Şarpunuua*
ve ırmak adı *Zuliya*

Yukarda Maşat-Höyük'ten sunduğumuz mektup, burada başlıkta gösterdiğimiz dağ adları¹⁶ ile ırmak adı *Zuliya*'yı daha yakından lokalize etmemize yardım etmektedir. Mektubumuzun 8. satırından *Şakaddunuua* dağının¹⁷ *Tapigga*'dan ya da Maşat-Höyük'ten pek uzak olmadığı anlaşılmaktadır.

Satır 5'te kaydedilen *Isteruua* ve satır 6'da kaydedilen *Zişıpa* kentlerinin, Kaşka'lıların hücumlarının beklendiği, Maşat-Höyük'ün kuzey kesiminde aranmaları gerekecektir.

III. Hattuşili'nin önemli bir metin gurubunda (E. Laroche CTH 83: 1. A. KUB XIX 9, B. KUB XIX 8; 2. KBo XII 44; 3. KUB XXXI 20+KBo XVI 36) Hititler ile Kaşka'lılar arasındaki bir savaşta *Şakaddunuua*, *Şişpinuua* ve *Şarpunuua* dağlarında yaşayan ve Hititlere düşman olan halk önemli bir rol oynamaktadır. Metne göre bu dağların arasından *Zuliya* ırmağının aktığı anlaşılmaktadır. Bir trafik kazasında erken bir yaşta ölen K. Riemschneider bu metinlerin önemini tanımış ve onları ilk kez işlemiştir (JCS 16, 1962, S. 110-121). Riemschneider'e göre III. Hattuşili bu metinlerde bir baş-Meşedi olan Tuthaliya'nın (III. Hattuşili'nin (?) oğlu ve daha sonraki IV. Tuthaliya (?)) Kaşka'lılara karşı bir savaşta başarılarını anlatmaktadır¹⁸. Riemschneider fragmanter ve değişik versiyonlu olan bu metinlerde aynı olayın anlatıldığına dikkati çekmektedir.

Burada Riemschneider tarafından A olarak adlandırılan metni (363/c = KBo XVI 36) daha sonradan aidiyeti yine kendisi tarafından

¹⁶ Bu dağlar hakkında krş. H. Gonnert, RHA 83 (1968) No. 37, 39 ve 114.

¹⁷ Bu dağdan gelen ağaçlar tapınak inşasında kullanılmakta idi. Bk. H. Gonnert, a.g.y.'de s. 134; M. Darga, Karahna Şehri Kült Envanteri, İstanbul 1973, s. 22.

¹⁸ E. Laroche'a göre bu metinler I. Şuppiluliuma'nın savaşları ile ilgilidir.

tanınan ve sunduğu metni genişleten KUB XXXI 20 (bk. KBo XVI Önsöz s. V) ve Bo 5768 ile ve bir kaç yeni okuyuş ve tamamlama teklifimle birlikte transkripsiyon ve tercüme halinde yeniden sunuyorum¹⁹:

KBo XVI 36 + KUB XXXI 20 + Bo 5768 (satır sayımı KBo XVI 36 II'ye göre)

- II x + I [. . . . -] *el*-[.]
- 2' [e-e]š-ta na-aš A? -N[A
- 3' [ke-e]z? -za-ma-aš²⁰
-
- 4' [k]e-[e]z-za-ma-aš ku-ya-pi i-ia-at-t[a-a]t
- 5' nu-ut-ta ke-ez-za HUR.SAG Ša-kad-du-un-ya
- 6' ku-[r]u-ur e-eš-ta ke-ez-za-ma-aš-ši
- 7' H[UR.SA]G Ši-iš-pi-nu-ya-aš ku-ru-ur e-eš-ta
- 8' [ke-e]z-za-ma-aš-ši HUR.SAG Šar-pu-un-ya
- 9' [ku-ru-]ur e-eš-ta na-an-kán GIM-an
- 10' LÚKÚR[MEŠ? h]u-u-ma-an-te-eš me-na-aḫ-ḫa-an-da
- 11' iš-dam-ma-aš-ši-ir nu URUGa-aš-ga^{HI.A}
- 12' ḫu-u-ma-an-za an-da a-ar-aš
- 13' nu-uš-ši A-NA IDZu-li-ia pi-r[a-an]
- 14' GİŠar-mi-iz-zi e-ep-pir
- 15' nu GİŠar-mi-i[z-z]i ar-ḫa pi-ip-pi-ir
- III 1 IDZu-li-ia-aš-ma-kán ú-ya-an-za
- 2 e-eš-ta n[u-u]š-ši DINANNA URUŠa-mu-ḫa
- 3 pi-ra-an ḫu-u-ya-a-iš
- 4 nu IDZu-li-ia-an ú-ya-an-da-an
- 5 pa-ra-a pá-r-ḫi-ia-at na-an-za-an-kán A-az
- 6 iš-ḫu-uz-zi-ia-a[n-d]a ša-ra-a
- 7 e-ep-ta na-an-[kán] ÍD-i
- 8 an-da IŠ-TU GİŠB[AN GİŠK]AK.Ú.TÁG.GA IŠ-TU NA₄
- 9 ya-al-aḫ-ḫi-iš-ki-ir nu-uš-ši DINANNA URUŠa-mu-ḫa
- 10 GAŠAN-IA pa-la-aḫ-ša-an še-ir e-ep-ta
- 11 nu-kán GIM-an ÍD ta-pu-ša ar-aš
- 12 nu-kán A-NA LÚKÚR IŠ-TU I GİŠGIGIR
- 13 pá-r-ra-an-ta pá-r-ḫa-aš LÚKÚR -ma-aš-ši [pár? -ḫi? -i]š

¹⁹ Krş. E. von Schuler, Die Kaškäer, 1965, s. 59 v.d.

²⁰ Bu satır hakkında krş. K. Riemschneider a.g.y.'de s. 112 sağdaki sütun.

- 14 BE-LU^{H1.A} -ma-aš-ši ku-i-e-eš^{G1S}G[IGIR pé-en-ni-ir]
 15 nu ÍD QA-TAM-MA p[ár-ra-an-ta? pá-r-ği-ir? I-aš?]
 16 I-e-da-ni u[a-al-ağ-ta? I-aš?]
 17 I-an-kán [ku-en-ta? I-aš? URU-aš?]
 18 I-an-ma U[RU-an?.....]
 19 Zu?-li?-i[a?]

- II x + 4' O, [or]adan nereye gitti ise,
 5' Ona²¹ (karşı) bir yandan Şakaddunuğa dağı (halkı)
 6' düşman idi. Diğer yandan ona (karşı)
 7' Şişpiunuğa dağı (halkı) düşman idi.
 8' [Di]ğer yandan Şarpuğa dağı halkı ona (karşı)
 9' [düşm]an idi. Onu(n orada olduğunu)
 10' [b]ütün düşman[lar?] karşıdan
 11' işitince, Kaşka'lıların
 12' hepsi (de) oraya vardılar
 13' ve ona (karşı) Zuliya ırmağının ön[ünde]
 14' köprüyü tuttular.
 15' ve köpr[ü]yü yıktılar.

- III 1 Zuliya'nın (suları) yüksek
 2 idi. Şamuğa kentinin tanrıçası Istar
 3 ona yardım etti
 4 ve (suları) yükselmiş (olan) Zuliya ırmağından
 5 dışarıya sürdü. Onu sudan
 6 kemeri[nde]n tutarak yukarıya
 7 (çekti). İrmakta ona
 8 y[ay]la, [o]kla (ve) taşla
 9 saldırdılar. Hâkimem Şamuğa kentinin tanrıçası Istar
 10 onun üstünde bir kalkan tuttu.
 11 İrmaktan (öte) yana²² varınca,
 12 düşmana karşı bir harp arabası ile
 13 öte yana sürdü. Düşman da ona karşı [sür]dü (?).
 14 Onun Harp ara[basını süren] komutanlar da
 15 aynı biçimde ırmaktan ö[te yana(?) sürdüler. Biri(?)]
 16 diğerine s[aldırdı. Biri(?)]
 17 diğerini [öldürdü(?) Bir kent (?)] (halkı)]

²¹ Söz olarak "sana". Krş. aynı müellif, a.g.y.'de.

²² H. Gonnet, a.g.y.'de s. 134'te *tapuša* sözünde bir ırmak adı görmek istemektedir.

18 diğer k[ent (halkını)]

19 *Žuliy*[a?]

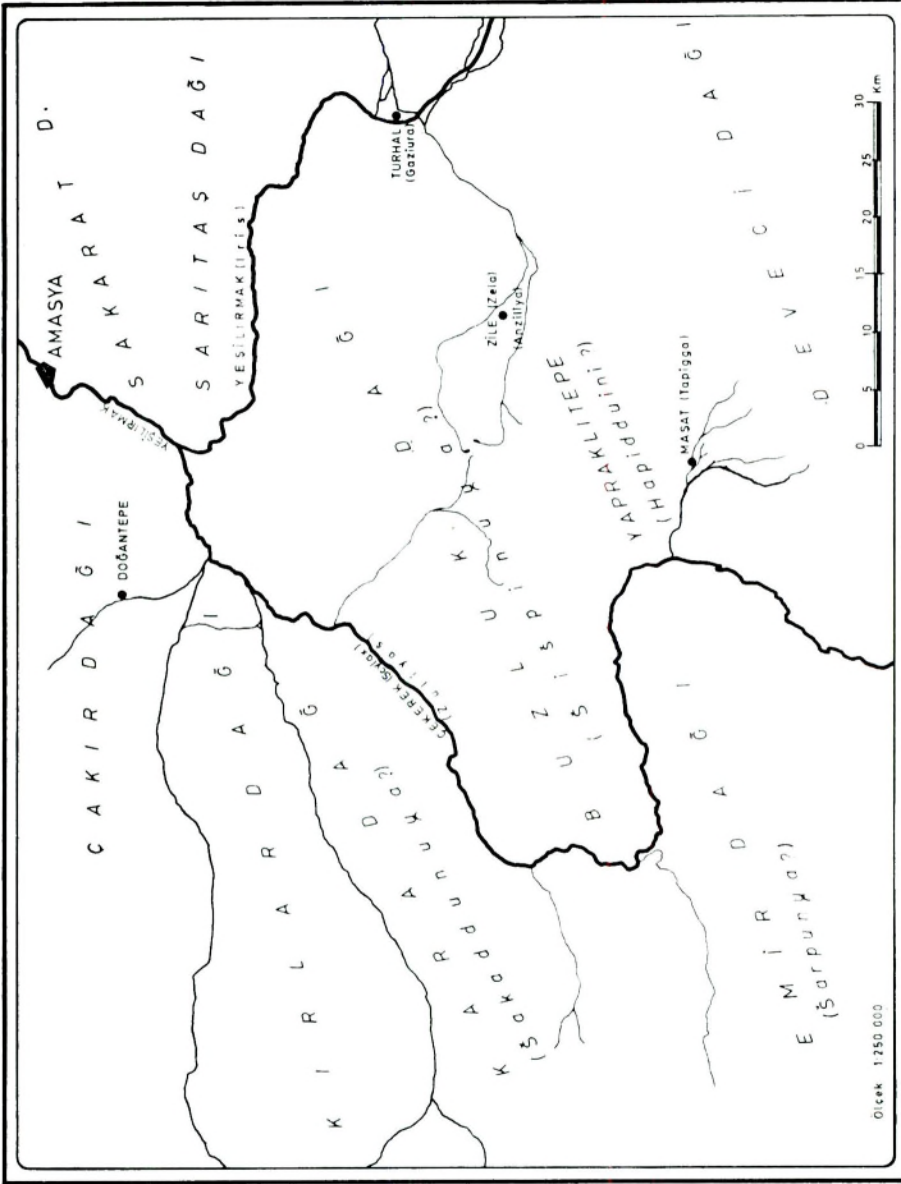
(Buradan itibaren metin kırıktır.)

Riemschneider bu metin gurubunda önemli bir rol oynayan *Žuliy*a ırmağını, a. g. y.'de s. 113, *Iris* (Türkçe *Yeşilirmak*) ve kolları *Lykos* (*Kelkitirmek*) ve *Scylax* (Türkçe *Çekerek*) ile idantifiye etmeği önerdi. E. Laroche ta, RHA XXXI (1973) s. 87'de *Žuliy*a ırmağını Kızılırmak havzasında ya *Delicesu* ya da *Yeşilirmak* (= *Iris*) ve kolları ile idantifiye etmek istedi. Fakat Maşat-Höyük'ten sunduğunuz mektuba göre, *Šakaddunu*ya dağının Maşat - Höyük'ten çok uzak olmayacağı gözönünde tutulduğu takdirde, *Žuliy*a ırmağını *Scylax* (= *Çekerek*) ile idantifiye etmek gerekecektir. *Scylax* ve *Çekerek* sözlerinde *Žuliyas'*m bin yıllar boyunca değişmiş olan şekilleri söz konusu olabilir.

Riemschneider'in işlediği metinde kaydedilen üç dağın adına gelince, bunların Maşat - Höyük'ün kuzey batısında aranmaları gerekecektir. *Žuliy*a ırmağı üzerindeki köprü civarındaki savaşın yeri, güç te olsa, ancak bu ırmağın sularının yüksek olduğu bir zamanda bile geçit verebilecek bir kısmında olabilir. Bunun için de *Çekerek* ırmağı üzerinde *Karadağ*, *Buzluk Dağı* ve *Emir Dağı* arasındaki düzlük bir yer düşünülebilir. Bk. harita 1. Bu dağlardan acaba hangisi Hitit Çağındaki dağ silsilelerinden hangisidir?

Maşat mektubunda satır 8 ve devamındaki kısımda geçen *parean* "öte yana" sözü dikkate alınarak hüküm vermek gerekirse, *Šakaddunu*ya dağını *Çekerek* ırmağının batı yakasında aramamız gerekecektir. Aynı mektuba göre, düşmanın hareketinde bir istikamet değişikliği olduğu takdirde, düşman kuvvetleri Maşat - Höyük bölgesine gelebileceklerdir. Bu nedenle *Šakaddunu*ya Dağını *Karadağ* silsilesi ile idantifiye etmeği öneriyorum. *Šišpinu*ya için *Buzluk Dağı* silsilesini düşünüyorum. Bunun nedeni Maşat - Höyük'ün kuzeyinde aranması gereken *Žišpa* ile *Šišpinu*ya arasında etimolojik bir bağlantı kurulabilmesi olanağının bulunmasıdır. *Šarpu*ya²³ için de geriye yalnız *Emir Dağı* silsilesi kalmaktadır. Maşat mektubunda Satır 20'de anılan *Hapidduni* Dağını Maşat - Höyük'e, nisbeten yakın ve Maşat'ın kuzeyinde olması gerekmektedir. Belki de bu dağı "Yapraklı Tepe" de ya da *Buzluk Dağı* silsilesinin bir kısmında aramak gerekecektir.

²³ Bu dağ adı, ya ağaç türü *šarpa-* ya da dağ adı *šarpa* ile etimolojik ilişki halinde olabilir. Bana göre birinci alternatif'in doğruluk olasılığı daha fazladır. Krş. E. von Schuler, a.g.y.'de s. 97.

Harita I.

HİTİT KENTİ *HANĦANA*'NIN YERİ*

SEDAT ALP

HanĦana'nın önemli bir Kült şehri olduğu aynı adı taşıyan ve ve Telipinu çevresine ait olan Tanrıça *Hannahanna*'dan¹ başka H. Otten tarafından Reallexikon der Assyriologie IV s. 104'de bir araya getirilen bilgilerden anlaşılmaktadır: Muahedelere göre *HanĦana* kentinin Telipinu'su devletin en önemli tanrıları arasında idi. *HanĦana* aynı zamanda bir Fırtına Tanrısının kült şehri idi. Çivi yazılı belgelerde *HanĦana*'nın tanrıları ve rahipleri anılmaktadır. *HanĦana*, Hitit Kralının kült gezilerinde onun tarafından ziyaret edilen kentler arasında idi. *HanĦana*'nın beyi tarafından tanrıların kültü için verilen kurban maddeleri hakkında da bilgi sahibi bulunmaktayız².

Bu kentte bazı arazi bağış belgeleri düzenlenmiş olduğundan K. Riemschneider'e göre Orta Hitit Devleti Çağında *HanĦana*'da kralın bir ikametgâhu ya da en azından bir büro'su bulunmakta idi³.

HanĦana'nın Kaşka'lılar tarafından tehdit edilen bir bölgede bulunduğu bilinmektedir. Eski Hitit çağı krallarından Hantili zamanından başlayarak İmparatorluk Çağında III. Hattuşili'ye kadar Kaşka'lıların hakimiyeti altında kalan önemli kült şehri *Nerik*⁴⁻⁵ ile bir kısmı Kaşka'lıların işgali altında tutulmuş olan *HaĦarĦa* dağ⁶ ile aynı bölgede olduğu bilinmektedir. *HanĦana* kenti ile *Ħattena*

* Bu makalenin Almanca bir metni Prof. E. Edel'in 65. yaş günü münasebeti ile yayınlanmakta olan Festschrift Elmar Edel'de çıkmaktadır.

¹ H. Otten, Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus s. 9 v.d. not 1; A. Goetze, Kulturgeschichte Kleinasien² s. 143 v.d.; E. Laroche, RHA 77 (1965) s. 138 v.d.

² Metin yerleri için bk. H. Otten, RLA (1974) s. 104. *HanĦana*'nın geçtiği metin yerleri ve bibliyografya için ayrıca bk. Hayri Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini, Ankara 1973, s. 39 ve Ahmet Ünal, Hattuşili III. Teil I Bd. I (Texte der Hethiter Heft 3, Heidelberg 1974) s. 188 v.d.

³ MIO VI (1958) 337 not 7.

⁴ A. Goetze, RHA 61 (1957) s. 93; H. G. Güterbock, JNES XX (1961) s. 94; E. Schuler, Die Kaşkaer, Berlin 1965 s. 28 not 124; V. Haas, Der Kult von Nerik, Rom 1970 s. 78 ve not 3.

⁵ Bk. A. Goetze, a.g.y.'de s. 92.

⁶ H. G. Güterbock, a.g.y.'de s. 94; H. Gonnet, RHA 83 (1968) s. 119 v.d.; V. Haas, a.g.y.'de s. 335; H. Otten, RLA IV (1974) s. 48.

kenti birbirlerine yakın idiler⁷. Her iki kent te prens Hattuşili'nin (daha sonraki III. Hattuşili) küçük kral olarak yönettiği bölgede bulunuyordu. *Hanhana* kenti Kaşka'lılarla savaşlarda bir hareket üssü olarak kullanılıyordu⁸.

E. von Schuler, *Hanhana*'nın *Nerik* ile yakınlığı dolayısıyla antik *Phazimonitis*'te, yani Merzifon - Amasya çizgisinin kuzeyinde, aranması gerektiğini düşünmüştür⁹.

Hanhana konusunu işleyen ve yerini araştıran yazarların çoğu İnandık tabletindeki önemli bir metin yerinden bilgi sahibi değildiler. Hitit çivi yazısı ile ve Akkadça yazılan bu bağış belgesini örnek bir biçimde yayımlamış ve işlemiş olan Kemal Balkan¹⁰ *Hanhana*'nın yeri konusunda çeşitli araştırmacıların görüşlerini bildirdikten sonra kendi görüşünü de şu cümle ile açıklamaktadır¹¹: III. *Hattuşili* henüz *Hakpişsa* şehrinde küçük kral olarak görevli iken, *Hanhana* kuzeydeki *Kaska* ülkesi sınırında sıralanan eski Hitit şehirlerinden biri idi.

Balkan, İnandık bağış belgesini geçerli nedenlerden ötürü I. Hattuşili devrine tarihlemiştir¹².

İnandık tableti, *Hanhana*'nın yeri bakımından çok önemli olduğundan üzerinde büyük Kralın, Tabarna'nın, mührü bulunan bu belgenin burada özetini vermek yerinde olacaktır: *Hanhana*'nın yöneticisi¹³ *Tuttulla*, *Zidi*'yi evlat edindi (?)¹⁴ ve onu kızı *Zizzatta* ile evlendirdi. Ona [bir ev ?] bağışladı. *Tuttulla*'nın oğlu ve Büyük Kral tarafından (himaye altına) alınan ve *Katapa* kenti tapınağında Tanrıça *Katahha*'ya (metinde ideografik olarak : SAL.LUGAL) (rahip olarak hizmete verilen) *Pappa*'ya ve ahfadına, büyük kral

⁷ K. Riemschneider a.g.y.'de. *Hattena* herhalde *Hanhana*'nın doğusunda ya da güney doğusunda aranmalıdır. Metin yerleri ve bibliyografya için bk. H. Ertem a.g.y.'de s. 46 ve Ahmet Ünal, a.g.y.'de s. 189.

⁸ Krş. son olarak H. Otten, RLA IV s. 104.

⁹ a.g.y.'de s. 28 not 104.

¹⁰ K. Balkan, İnandık'ta 1966 yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma Vakfı Yayınları No. 1, Ankara 1973.

¹¹ a.g.y.'de s. 5.

¹² a.g.y.'de s. 33 v.d.

¹³ *Hanhana*'nın Yöneticisi için bk. H. Otten, Festschrift J. Friedrich s. 356 ve RLA IV s. 104.

¹⁴ Metinde aynen: "(kendine) oğ[ul] yaptı".

tarafından onaylanan, bu bağışa karşı çıkmaları ve *Židi* ile ahfadına karşı talepte bulunmaları yasaklanmaktadır.

Balkan tarafından s. 1'de yapılan açıklamaya göre bağış belgesi Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Raci Temizer'in yönetiminde 1966 yılında Ankara'nın kuzey doğusunda Ankara - Çankırı Devlet Yolunun 109'ncü kilometresi üzerindeki İnadık köyü yakınındaki eski bir iskân yerinde yürütülen kazıda Eski Hitit katına ait bir yapının mahzeninde in situ durumda dizili iri kiler küplerinden birinin içinde bulunmuştur.

Satır 22 ve devamına göre *Ħattuša*'da düzenlenmiş olan bu bağış belgesi İnadık'a¹⁵ nasıl gitmiştir? Bu soruya anlamlı bir yanıt ancak şöyle verilebilir: İnadık yakınındaki Eski Hitit kenti, *ĦanĦana* kentinin yöneticisi *Tuttulla*'nın oturduğu ve görev yaptığı yer idi. Başka bir deyimle: *ĦanĦana* İnadık tabletinin bulunduğu kentin Hitit Çağındaki adı idi.

Nasıl *ĦanĦana* Hitit metinlerine göre bir kült şehri ise, tabletin bulunduğu yer de önemli bir kült merkezi idi. Bunu her şeyden önce Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde teşhir edilmiş olan ve bir kaç sıra halinde kabartma olarak tasvir edilmiş bulunan kült sahnelerini ihtiva eden ve yalnız parçalar halinde ele geçmiş olan Bitik vazosuna çok yaklaşan bir kült vazosu göstermektedir¹⁶.

Araştırmacılar tarafından Tarih ve Coğrafya konusunda kazandırılan bilgiler de *ĦanĦana*'nın yeri konusunda yaptığımız teklifi desteklemektedir. İnadık, *Ħattuša*'dan kolayca ulaşılabilecek bir yerde idi. Arazide doğal bir engel yok idi. Bu nedenle Hititler *ĦanĦana*'yı oldukça zayıf oldukları yüz yıllarda yönetimleri altında tutabilmişlerdir. Buna karşılık diğer önemli bir kült şehri olan *Nerik* I. Şuppiluliuma ve oğlu II. Murşili gibi kudretli krallar zamanında bile Kaşka'lıların işgâli altında kalmıştır. Bunun stratejik nedeni herhalde büyük ölçüde Kaşka'lılar tarafından tutulmuş olan *ĦaĦaruva* dağı olmalıdır¹⁷. Bu

¹⁵ İnadık'ın yeri için krş. K. Bittel, *Les Hittites*, Paris 1976, harita No. 342.

¹⁶ Krş. W. Orthmann, *RLA* V 74. Bitik vazosu için bk. T. Özgüç, *Anadolu (Anatolia) II* (1957) s. 57-78; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, 1961, s. 37 ve levha 14; K. Bittel, *Les Hittites*, Paris 1976, s. 142 ve levha 140 ve 144.

¹⁷ *Nerik* kentinin ilk kez doğru olarak Kızılıрмаğın doğuya doğru kesin bir dönüş yapan kısmında aranması gerektiğini gösteren H. G. Güterbock, a.g.y.'de s. 94'te *ĦaĦaruva* dağı Kızılıрмаğın doğusundaki *Adadağ*'a lokalize etmiştir. *ĦaĦaruva*

nedenle *Haharua* dağını Çankırı'nın kuzey doğusundaki dağ silsilesinde aramak istiyorum. Çünkü yalnız bu dağın Kaşka'lılar tarafından tutulması Hitit ordularının *Nerik* bölgesine girişlerini önleyebilirdi. *Nerik* bu dağların kuzeyinde Devrez Çayı (Hititçesi belki *Daħašta*) vadisinde, günümüzde pirinç üretimi ile ünlü Tosya ile Kızılırmak arasında, Kızılırmak yakınında aranmalıdır. Bu vadi kuzeyde ve batıda Ilgaz dağları, güneyde ise Köroğlu Dağlarının devamı olan yüksek dağ silsileleri tarafından korunmaktadır. Doğuda ise Kızılırmak yakınında belki Hitit çağında da bataklık olan bir bölge bulunmakta idi. Belki de bu nedenle I. Şuppiluliuma ile II. Murşili'nin orduları *Nerik*'i işgal etmeden Kızılıрмаğın doğusundan geçerek kuzey batı seferlerine çıkmışlardır¹⁸.

Dağın Kızılıрмаğın doğusunda bulunması gerektiğini gösteren zorlayıcı bir neden mevcut değildir. Bu bölgeyi arazi üzerinde inceleyen M. A. Dinçol ile J. Yakar, Belleten sayı 152, 1974, s. 563-572, Adadağ'ın, *Haharua* dağı için metinlerden elde edilen bilgilere göre beklendiği gibi, iskâna elverişli bir dağ silsilesinden çok, iskâna elverişli olmayan bir dağ olduğunu saptamışlardır. Bu araştırmacıların *Nerik*'i *Boyabat-Durağan-Vezirköprü* çizgisinin kuzeyinde Kızılırmak ile İsfendiyar Dağı arasındaki bölgede aramaları bana pek inandırıcı görünmüyor. Bu şekilde *Nerik*, *Hanhana*'ya nazaran çok uzakta ve fazla kuzeyde kalmaktadır.

¹⁸ Bu seferler için krş. Ph. H. ten Cate, Mursilis' North-Western Campaigns - A Commentary, *Anatolica* I (1967) s. 44-61.

HEKİMBAŞI AİLESİ VE SEYAHATNÂME

PIERRE A. MACKAY

Evliya Çelebi *Seyahatnâmesinin* elyazmasının aslı 1742 yılında İstanbul'a Mısır'dan getirilmiş, üç müstensihle mükemmel kopyası, her biri beşer cild halinde, yazdırılmıştır¹. Müstensihlerden ikisi hakkında bilgimiz azdır; biri, Baltacı İbrahim ibni Hacı Mehmed ibni Halil, siyaset, maarif ve edebiyat mesleğinde nüfuzlu bir ailenin atasıdır. İstinsah ettiği beş ciltten biri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde (Türkçe yazma, No. 5939), diğer dördü Topkapı Sarayı Kütüphanesindedir (Bağdat Köşkü, No. 300-303). Sahifeleri altın ile çerçevlenmiş, güzel kâğıt üzerine yazılmış cildler göz alıcıdır, ancak metni âcil ve dikkatsiz kopya edildiği için faydalı değildir. Ama bir kaç yıl sonra müstensihinin kendi için intihab ettiği diğer bir kitapta bu istinsahı nasıl yaptığını anlatması önemlidir. Boş bıraktığı ilk (numarasız) yaprağın 'b' yüzünde müstensih Baltacı Çavuş İbrahim kitabına şöyle başlamaktadır.

“Sahib-i tarihin asıl mevlüdü Un Kapanının iç yüzünde olup, bin senesinden seksen sene gelince Girit alınmasında dahi bile olup, ve kırk iki sene bu dünyayı geşt-ü-güzar edip, gördüğü şeyleri yazıp, tarih meselli beş cild kadar eyleyip, lâkin Mısır'da kalmağla, bin yüz elli beş senesinde Mısır'dan Kızlar Ağası el-hacı Beşir Ağa hazretlerine hediye gelip ve Galata Sarayında her bir adama birer cüz'ü verip birini yazdırıp, ve Rakım Efendi dahi Mora'ya giden Silâhdar Paşa hazretlerine vesile sevk edip, kulunuz dahi beş cildi ki ikiyüz kırk dört cüz kadar olup, bi-inayet-illah teâla, kulunuz sekiz ayda yazıp ve sekiz yüz kuruş kadar akçe olup. Ve sonra evvel cildi, sâni ve sâlis cildi kulunuz bu kadar intihab eyleyip yazdık, dördüncü cildi yazalım derken, Silâhdar Paşa hazretleri Mora'ya gedip yazamadık, lâkin pek tuhfe tarih olup, ama gayri tarihler gibi, nizamla değildir. İyice

¹ P. A. MacKay, “The manuscripts of the *Seyahatname* of Evliya Çelebi”, *Der Islam*, 52 (1975), 218-298.

bakılsa pek nazik vak'anüvis şeyidir. Ve İstanbul'da Rakım Efendi'den gayri bilir olmamak gerek, geçen yaz almak murad eylediler, ve seksen kuruş verdiler. Kulunuz yüz kuruş istedim vermedim. Ve bu yazık ile bu kadar yazıyı, bi-fazl-illah teâla, elli gün kadar zamanında yazılır, inşa-lahur-rahim. Öyle ma'lum-ı devlet ola."²

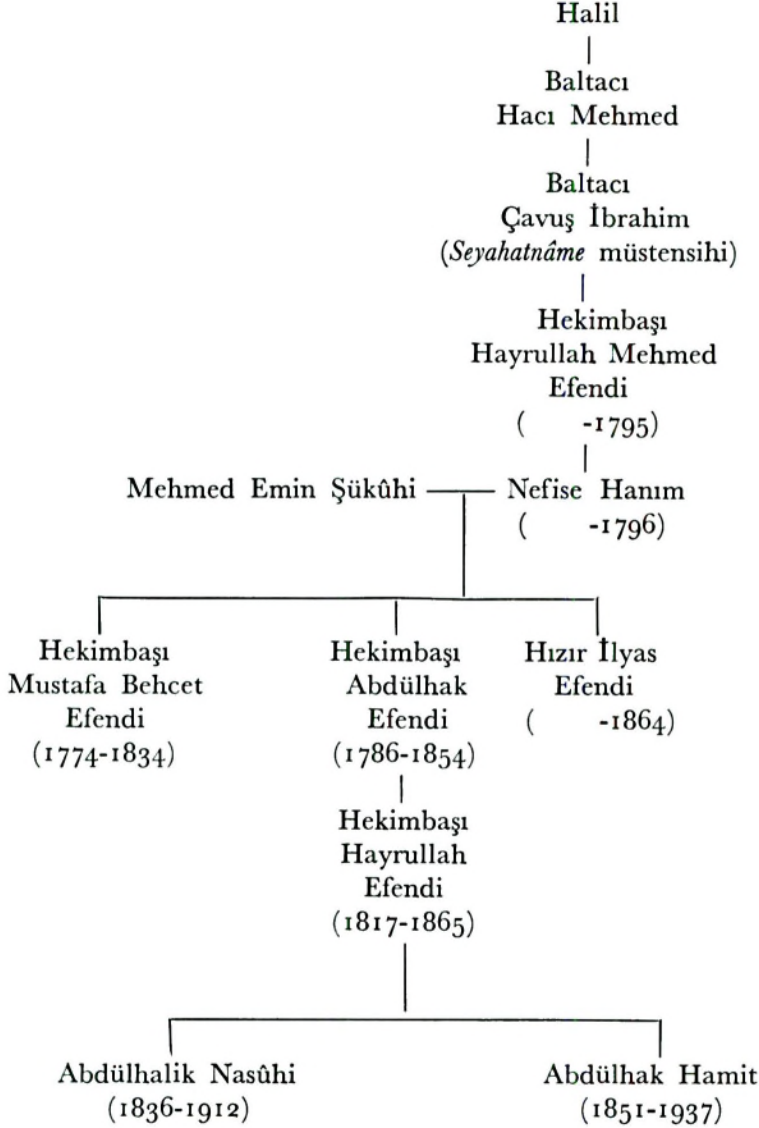
Kâğıdım öteki 'a' yüzünde Baltacı Çavuş İbrahim hafidlerinin yazdığı notlardan, ve son sahifede Abdülhak Hamit ve Abdülhalik Nasûhi kardeşlere varan aile şecereden, önce pek tanınmayan bir ailenin sonra da şöhret kazanmış olduğu meydana çıkmaktadır. Askerî kabiliyetle okur yazarlığı aynı derecede teşvik eden Baltacıların teşkilatı sayesinde, Çavuş İbrahim ilerleyip, Hayrullah Mehmed adlı oğluna Osmanlı hekimliğinin başına gelebilecek imkânları sağlyabilmıştır³. Hekimbaşı Hayrullah Mehmed Efendi'nin Çavuş İbrahim oğlu olduğunu bir hafidi muhturasında anlatmaktadır. "Ceddim Hayrullah Efendi-yi merhumun pederi Baltacı İbrahim Efendi yazısıdır," cümlesinin aşağısında, "Mustafa Behcet hafid-i Hayrullah Efendi, Ser-i Etubba-i Sultanî, (1)219 sene(sinde)," imzası vardır. Hekimbaşı Mustafa Behcet'in kardeşi Molla Abdülhak Efendi ve yeğeni Hayrullah ibni Abdülhak Efendi de sıra ile aynı rütbeyi alıp, aynı sahifede imzaları yazmışlardır. F. N. Uzluk'un neşrettiği "Hekimbaşı Yalısı"na aid bir makalesinden edindiğimiz bilgi ile yukarıdaki tafsilâttan yararlanarak, yalnız önemli kişilerinden müteşekkil bir aile şeceresi elde edebiliriz⁴.

² İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma, No. 4141; bu sahifeye yanlış olarak "Fihrist-i Tarih-i Seyahat-ı Evliya Çelebi Türki" ismi verilmiştir; Rakım Efendi hakkında, İ. H. Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V (İstanbul, 1971), 295, No. 193 ve Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 365; 1746'da Mora valiliğine tayin edilen Silahdar Baltacızade Mustafa Paşa hakkında, *Sicill-i Osmanî*, IV, 437-438; Sadr-ı A'zam (*Kronoloji*, V, 52, No. 129 ve 133) Baltacı Mehmet Paşa'nın oğludur.

³ Hayrullah Mehmed Efendi 1783'de Ser-i Etubba-i Sultanî rütbesini almıştır; *Sicill-i Osmanî* II, 318, ve Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 216.

⁴ Feridun N. Uzluk, "Hekimbaşı Yalısı," *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), 251-259.

HEKİMBAŞI AİLESİ ŞECERESİ

KURTULUŞ SAVAŞI GÜNLERİNDE DOĞU SİYASAMIZ

(Nisan 1920 - Mart 1921)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

1. Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Dışişlerle İlgili Temel Kararlar :

Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine, Türkiye'nin işgal altında olmayan bölgelerinden ivedilikle seçilen milletvekilleri ve İtilâf devletlerinin¹ İstanbul'u resmen işgal etmeleri üzerine Anadolu'ya geçen bazı Osmanlı mebuslarından² oluşan Büyük Millet Meclisi³, 23 Nisan 1920'de Ankara'da ilk oturumunu yapıyor; üyeleri arasında en yaşlı olan Şerif Bey'i geçici başkan seçiyordu. Oturumu açan Şerif Bey, Padişahlıkla Halifelğin, Başkentle yönetimin özgürlükten yoksun bırakıldıklarını; Türk ulusunun, İtilâf devletlerinin zorla kabul ettirmek istedikleri "yabancı köleliğine" karşı çıkararak uluslar ilkesi (self-determinasyon) ve tam bağımsızlık yolunda direnmek azminde olduğunu açıklıyordu⁴.

Bu açıklamanın ardından daimî başkan seçimine geçiliyor; bu göreve Mustafa Kemal seçiliyordu. Ertesi günkü oturumda söz alan BMM Başkanı Mustafa Kemal, yurttaki olağanüstü durumdan ötürü bir yönetim kurulmasının gerekli olduğunu ve Türk ulusunun kaderine ancak bu ulusu temsil eden BMM'nin yön verebileceğini; esasen BMM'nin yurttan en üstün kuruluş olduğunu⁵ açıklıyordu.

¹ İtilâf devletleri özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşuyordu.

² Kurtuluş savaşına katılmak üzere İstanbul'dan Anadolu'ya geçen Osmanlı milletvekilleri, Büyük Millet Meclisinin ilk oturumunda alınan bir kararla olağan üye kabul ediliyorlardı.

³ Büyük Millet Meclisi bundan böyle kısaca BMM olarak anılacaktır. Diğer kısaltmaları için ekteki "Bibliyografya ve Kısaltmalar" bölümüne bakınız.

⁴ BMM, ZC., 1. oturum, C. 1, s. 2.; ayr. bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İlk Meclis'ten Cumhuriyet'e", *Cumhuriyet*, 27. 12. 1973, No. 17747 vd.

⁵ 29 Nisan 1920'de kabul edilen Yurda Hıyanet Kanununa göre, BMM'nin dileğine karşı koymaktan suçlananlar ölümle cezalandırılabilirlerdi. Olağanüstü durum yüzünden BMM yasama, yürütme ve gerekirse yargı gücünü kendi yetkinde

Mustafa Kemal'e göre Meclis, yürütme yetkisini kendi üyeleri arasından seçilen bir Bakanlar Kuruluna (Heyet-i Vükelâ) devrediyor, Meclis Başkanı, Bakanlar Kuruluna da başkanlık ediyordu⁶. Böylece Meclis, yürütme yetkisini "vekâleten" Bakanlara devrediyor, ama yasama gücünü kendi yetkisinde bırakıyordu⁷. Mustafa Kemal, daha sonra bu yönetimi kamu egemenliğine dayanan "halk hükümeti" olarak niteliyor, ama gerçekte her bakımdan bir Cumhuriyet olduğunu açıklamıyordu⁸.

Anadolu'nun ortasında kurulan bu ihtilâl yönetimi, o günlerin zorluklarını gözönünde tutarak, görünürde İstanbul'da İtilâf devletlerinin tutsağı saydığı Halife-Padişahı sözde kurtarmak için di-diniyor; bağımlık beyan ettiği bu katın, her türlü baskı ve zorlamadan kurtulunca, BMM'nin saptayacağı türesel görevi üstleneceğini açıklıyor⁹; gerçekte yurt ve ulusu kurtararak tam egemenlik ve bağımsızlığa kavuşturmak yönünde direniyor¹⁰; bu amaçla milletvekilleri Mecliste and içiyorlardı¹¹.

Mustafa Kemal, 30 Nisanda İtilâf devletleri ve yansız ülkelerin Dışişleri Bakanlarına gönderdiği notada, bu amaçları yeniden yansıtıyor; İstanbul'un işgalini tekrar protesto ederek, Halife-Padişahla onun Başkenti yabancıların egemenliği altında kaldığı sürece BMM'nin, Türkiye'nin kaderine yön vermek kararını aldığını bildiriyordu. Mustafa Kemal'e göre, İstanbul yönetiminin buyruk ve fetvaları etkisizdi. Türk ulusu, "kutsal haklarını" savunmak ve "onurlu bir

toplamıştı. Yurda hıyanet edenleri ivedilikle yargılayacak "İstiklâl Mahkemelerinin" üyeleri milletvekilleri arasından seçiliyordu.

⁶ *Söylev II*, s. 306; *Speech*, s. 381.

⁷ FO/5040/E 5858, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri (Büyükelçi seviyesinde) Amiral Sir John de Robeck'den İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazı No. 733/M. 3095, İstanbul, 22. 5. 1920. İngilizlere göre, Kemalistlerin türe çerçevesi içinde çalışmak istedikleri her vesile ile gösterdikleri dikkat ve titizlikten anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'in 24. 4. 1920'de Mecliste yaptığı ve Mondros Bırakışmasından BMM'nin açılışına kadar geçen dönemdeki önemli olayları anlatan uzun konuşması için bkz. BMM. ZC., C. 1, 1. oturum, s. 8-16; ASD I, s. 12-58; Kansu, s. 587-590.

⁸ G. Lewis, s. 64.

⁹ *Söylev II* s. 306; *Speech*, s. 381.

¹⁰ 5. 9. 1920'de kabul edilen Kanun No. 18'in 1. bölümüne ve Mustafa Kemal'in BMM'ne sunarak 18. 9. 1920'de Mecliste okunan hükümet programının 1. bölümüne bkz.

¹¹ BMM. ZC., 6 ve 7. 7. 1920.

barış” elde etmek azminde idi¹². Padişaha gönderdiği telyazısında, ulusun, Padişahlık katının yetki ve itibarını savunmak, “din düşmanlarını” yurt dışı etmek, ulusal bağımsızlığı geri getirmek amacıyla BMM’ni kurarak silâha sarıldığını bildiriyor; ulusal savunmayı Padişaha karşı bir ihtilâl gibi göstermeye çalışan “hayınlara” kulak asmamasını öneriyor; “kendi hükümetimizin idaresi altında bedbaht ve fakir yaşamak, ecnebi esareti pahasına nail olacağımız huzur ve saadete bin kerre müreccaktır” diyerek, ulusun Padişah katına güveni olduğunu belirtiyordu¹³. Ama Padişahla kukla yönetimi, ulusal akımı ortadan kaldırmak için harekete geçiyor; bu akımın önderlerini gıyaben ölüme mahkûm ediyorlardı¹⁴. Bu davranışı yurda hıyanet olarak niteliyen Kemalistler, Damat Ferit yönetimini tanımayı reddetmekle kalmıyor; BMM’nin 7 Haziran 1920 günkü oturumunda, Dr. Adnan (Adivar)’ın önerdiği ve Aydın milletvekili Cami Bey’le (Baykurt) diğer 9 milletvekilinin destekleyerek Meclisce kabul edilen bir önerge ile, İstanbul yönetiminin 16 Mart 1920’den sonra (Başkentin İtilâf gücü tarafından resmen işgal edildiği gün) imzalamış bulunduğu tüm antlaşma, anlaşma ve sözleşmeleri yetkisiz sayıyorlardı¹⁵.

Bundan sonra BMM, Mustafa Kemal’in başkanlığı altında yürütme yetkisini uygulayacak bir Bakanlar Kurulu seçiyor; dış işlerini Dışişleri Bakanlığına (Hariciye Vekâleti) devrediyordu. Dış konularla ilgili olarak Bakanlar Kurulunda alınan önemli kararlar, BMM’ince titizlikle murakabe ediliyor; çoğu defalar Meclisin kapalı oturum-

¹² FO/5051/E 7090, Mustafa Kemal’in İtilâf devletleri ve yansız ülkelerin Dışişleri Bakanlarına gönderdiği nota, Ankara, 30. 4. 1920. 23. 6. 1920’de doğrudan Lord Curzon’a ulaştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge bu belgeye şu derkenarı ekliyordu: “Bu, Padişaha karşı bir ihtilâl bildirdesidir”. Ayr. bkz. TİTE Arşivi, Belge No. 37/40860; ATTB, s. 314-315.

¹³ Mustafa Kemal’den Padişaha kapalı telyazısı, Ankara, 28. 4. 1920. BMM. ZC., C. 1, 6. oturum, s. 123-124; TİTE Arşivi, Belge No. 37/40855; ATTB, s.305-307; FO/5168/E 6768, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 70, 26. 5. 1920; FO/5051/E 6944, Amiral de Robeck’den Lord Curzon’a yazı No. 815/M. 1100/e, İstanbul, 10. 6. 1920, ilişkide Mustafa Kemal’in Padişaha gönderdiği kapalı telyazısının sureti.

¹⁴ *Takvim-i Vekayi* No. 3864, 3866 ve 3883; *Peyam-ı Sabah*, 13. 5. 1920; Kansu, s. 583-586; Altay, s. 246-247; Tansu, s. 440; Aydemir II, s. 303.

¹⁵ BMM. ZC., C. 1, 7. oturum, 29. 4. 1920, s. 145; a. g. e. C. 3, 7. 6. 1920, s. 126 ve 132.

larında görüşülüyordu. Bakanlar Kurulu yetkisini aşar veya Meclise danışmamak yoluna giderse, Mecliste sert bir dille eleştirilirdi¹⁶.

BMM'nin dış işlerle ilgili hizmeti hemen hemen yoktan başlayarak tedricen geliyordu. Anadolu'ya geçen birçok Ordu Komutanlarını ancak az sayıda Osmanlı diplomatı örnek olarak alıyor; birçok Osmanlı diplomatları, İstanbul'daki rahatlığı Ankara'daki bellisiz duruma yeğ tutuyorlardı. Böylece Kemalistlerin dış servisi Osmanlı diplomatlarının deney ve inceliklerinden yoksun bulunuyor, ama yetenek, zekâ ve ileri görüşlülükten yoksun bulunmuyordu. Halide Edip Adivar'ın anlattığına göre, BMM'nin Dış Servisi, Mustafa Kemal'in karargâhının bulunduğu Tarım Okulunun bir odasında çalışmalarına başlıyor; 1920 yılı yazında bu serviste siyasi işlerle uğraşan bir müsteşarla bir danışman görevli bulunuyor; daha sonra onlara başka görevliler de katılıyordu¹⁷.

Kemalistlerin dış siyasa açısından amaçları şunlardı: 1. Misak-ı Milli'yi (Ulusal And)¹⁸ uygulamak; 2. Türkiye'nin dış ülkelerde tanınmasını sağlamak; 3. çeşitli savunma, saldırma, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesi içinde maddî ve manevî yardım elde etmek; ve 4. bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda araçlarına başvurmak. BMM bu amaçları oybirliğiyle destekliyor, ancak bunlara ulaşabilmek için uygulanacak usuller konusunda milletvekilleri arasında görüş ayrılıkları başgösteriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Batılı devletlerce yenilgiye uğratarak bölüşüldüğünden, milletvekillerinden bir grup, Doğu ile ilişki kurulması görüşünden yanaydı. Komünist, Bolşevik, Turancı, İslâmî ve İdealistlerden oluşan ve Batılılardan âdeta nefret eden bu grup, "Şark Mefkûresine" (Doğu İdealine) inanıyor; Bolşevizm ve Sovyet yönetimi sisteminden etkilenerek İtilâf devletlerine, kapitalizme emperyalizme karşı savaşmak amacıyla Anadolu'da bir Sovyet sistemi kurulmasından yanaydı.

Diğer karma bir grup da, Birleşik Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un uluslar (self-determinasyon) ilkesine – kendi

¹⁶ BMM. ZC., C. 6, s. 199; a. g. e., C. 7, s. 146; a. g. e. C. 18, s. 72.

¹⁷ Adivar, s. 146-147 ve 173-174.

¹⁸ Ulusal And için bkz. HTDA No. 1/105, Belge No. 49; *Tarih Vesikaları*, C. 1, No. 1, Haziran 1941; Kansu, s. 251, Toynbee, s. 207-208; Mears, s. 627-628; Hurewicz II, s. 74-75.

kaderini yine kendisinin saptaması ilkesine – ve tüm ulusların bağımsızlık hakkını tanıyan “Garp Mefkûresi” (Batı İdeali)’ne inanıyordu. Bu gruba göre, İtilâf devletleri Osmanlı İmparatorluğuna karşı ne kadar haksızca davranırlarsa davranırlar, Birleşik Amerika ve gerekirse Fransa, İtalya ve İngiltere’den çok yardım görecektir olan Türkiye Batı yanlısı olmalıydı.

BMM’inde bu iki gruba ek olarak fazlasıyla tutucu “ulema”dan oluşan daha homojenik ve dinci bir hiziple, İttihat ve Terakki Derneğine mensup fırsat düşkünlerinden oluşan küçük bir grup vardı. İkinci pek etken olmıyan son grup, daha sonra Mustafa Kemal’i iktidardan düşürerek yerine Enver Paşa’yı getirmek için Anadolu’da düzen çevirmeye başlıyacaktı¹⁹.

Kemalist dış siyasasının esas amaçları Misak-ı Milli’de kesinlikle saptanmıştı, ama bu amaçlara ulaşmada uygulanacak usuller konusunda sabit bir görüş yoktu. Bu konuda başvurulacak diplomatik usuller, BMM’inde, fazlasıyla egemen olan görüşlerin etkisine dayanıyordu. Olağanüstü bir durum sırasında Batı ile Doğu yandaşları, ulusal çıkarları gözönünde tutarak, aralarında hemen anlaşılıyor; diğer zamanlarda ise, siyasî ve askerî gereklere göre, ya Doğu veya Batı yandaşları Meclise hâkim oluyorlardı.

Kemalistler, Türkiye’nin çıkarları açısından büyük ölçüde yararlar elde etmek amacıyla Doğu ve Batı’ya karşı dikkatle hazırladıkları siyasalarını günün gereklerine göre etken biçimde uygulamaya çalışıyorlardı. Ulusal akımın ilk günlerinde, Kemalist önderlerin Doğu siyasasını üstün tuttıkları görülüyordu; oysa İtilâf devletleri, Kemalist Türkiye’ye onurlu bir barış önerse, Batılı devletlerle bir uzlaşmaya varmayı yeğ tutacaklardı. Kemalistler, ancak Batı ile bir anlaşmaya varılamıyacağını anlayınca, dikkatlerini Doğu’ya çeviriyor; Doğu’nun Kemalist Türkiye’yi tanımakla kalmıyacağına; Misak-ı Milli’nin uygulanması yolunda Türkiye’ye maddî ve manevî her çeşit yardımda bulunacağına inanmaya başlıyorlardı.

Kemalist önderler, dış siyasalarını çizerlerken, Sovyet Rusya ile İslâm dünyasının kendi akımlarına karşı uyguladıkları tutumu gözönünde tutuyor; İslâm dünyasının, biri Arap bloku olmak üzere iki bloka ayrıldığını; siyasalarını ona göre ayarlamaları, öte yandan

¹⁹ Tunaya, s. 471-477, I, s. 13; Adıvar II, passim.; Smith, s. 42 ve 45.

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi Kafkas devletleriyle, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt azınlığına karşı uygun bir siyasa uygulamaları gerektiğini anlıyorlardı. Kürtler, dışarıdan kolayca kışkırtılabiliyorlardı. Örneğin, 1919 Eylülünde İngiliz Binbaşısı Noel, Elâzığ Valisi Ali Galip ve İstanbul'daki entrikacılarca Kemalistlere karşı kışkırtılmışlardı.

Kemalistler, Doğu siyasalarını uygularken, bu siyasanın kendi ulusal dilekleriyle ve ilişki kurmak istedikleri ülkelerin emelleriyle çelişmemesine büyük dikkat gösteriyor; sorun ne kadar karışık olursa olsun, sonunda Doğu siyasalarında büyük başarı sağlıyor, ama Kafkasya'yı ve İslâm dünyasını kendi etkisine almaya çalışan Sovyet Rusya ile aralarında zaman zaman gerginlik başgösteriyodu.

2. Kemalistler Sovyet Rusya'ya Yanaşıyorlar :

BMM yönetimi, 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya yönetimine gönderdiği bir notada, Anadolu hükümetini tanımaya; Türk topraklarını işgallerinde bulunduran emperyalist devletleri²⁰ Anadolu'dan kovmak amacıyla Türkiye'ye yardıma; bir ittifak kurarak birlikte ortak askeri harekâta bulunmaya çağırıyor; Kafkas yolunun açılmasını dileyordu²¹. Bu notaya 37 günde karşılık veren Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Ankara yönetiminin Misak-ı Milli'de belirtilen dış siyasa ilkelerini "memnunlukla" not ediyor; milliyetçi Türkiye ile Sovyet Rusya arasında içten ilişkiler ve dayanıklı bir dostluk kurmak amacıyla birbirlerine diplomatik temsilciler göndermelerini; Türkiye, Ermenistan ve İran arasındaki sınırları, "adalet

²⁰ Ulusal akımın ilk döneminde Mustafa Kemal, siyaset gereği olarak, Bolşevik önderleri üzerinde iyi izlenim bırakmak amacıyla komünist sözcükleri kullanırdı. BMM. ZC., C. 6, s. 12-16; Bıyıklıoğlu III, s. 68; Arıkoğlu, s. 152; Harris, s. 69; Mikusch, s. 260.

²¹ TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 13; ATTB, s. 304-305; Karabekir, s. 667; Kandemir I, s. 41-42; Bıyıklıoğlu III, s. 67, not 107. Bu notanın nasıl kaleme alındığı ve sonucu hk. bkz. Bayur III, 131-132; ayr. bkz. FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920; Carr III, s. 248; Davison, s. 183-184; Fischer I, s. 390-391; Spector, s. 68. Türk Tarih Kurumu'nun 1970 Eylülünde Ankara'da yapılan ve Sovyet oryantalisti Prof. A. F. Miller'in de katıldığı VII. Kongresinde Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, böyle bir Türk notasının var olmadığını görüşünü ortaya attı. Bkz. A. N. Kurat, "Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin'e yazıldığı iddia edilen bir 'Mektubun' mevcut olmadığı anlaşıldı", *Türk Kültürü*, No. 97, C. IX, Kasım 1970, s. 26-28.

ve ulusal self-determinasyon hakkına göre saptamak üzere” arabuluculuk yapmayı öneriyordu²². Ama Mustafa Kemal’in iki ülke arasında bir ittifak kurulması önerisini nezaketle geçiştiriyordu, çünkü Sovyet yönetimi, Kızıl Ordu’nun, Beyaz Rusların askerî önderlerinden General Wrangel’e ve Kafkas devletlerine karşı açmış olduğu askerî mücadele sona ermeden, komünist olmayan bir ülkeyle ittifak kurmak istemiyordu²³. Sonra bu sıralarda bir ticaret anlaşması imzalamak amacıyla Londra’da yapılan Rus - İngiliz görüşmelerini tehlikeye düşürmek dileğinde de değildi²⁴. Esasen İngiltere Başbakanı Lloyd George, 31 Mayıs 1920’de Londra’daki Sovyet Ticaret Kurulu Başkanı Krassin’le görüşürken, Sovyet yönetimine, Türk milliyetçilerini Anadolu’da ve başka yerlerde olay çıkarmaya kıskırtmaktan kaçınması önerisinde bulunuyor; iki ülke arasında dostça ticari ilişkilere yeniden başlanabilmesi için bu denli davranışların durması gerektiğini bildiriyordu²⁵.

Bununla birlikte, milliyetçi ve dost bir Türkiye’nin, Sovyetlerin Güney sınırını koruması; Sovyet Rusya ile İtilâf devletleri arasında tampon bölge görevi görmesi; Sovyet itibarının İslâm ülkelerinde yayılmasına yardımcı olması ve Sovyet işgalindeki ülkelerde yaşayan Türk asıllı halkın ulusal duygularını dizginlemesi olasılığı, Sovyet önderlerinin gözünden kaçmıyordu²⁶.

Sovyet siyasasını ve ileride özellikle Kafkaslara yöneltilecek olan Sovyet ihtiraslarını iyi bilen Mustafa Kemal, Rusya’nın, Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmak önerisini iyi karşılamı-

²² Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin’den Mustafa Kemal’e nota, Moskova, 2. 6. 1920. *Hâkimiyet-i Milliye* No. 44, 8. 7. 1920; *Söylev II*, s. 784-785; Bıyıkhoğlu III, s. 67, no. 107; Bayur II, *Adalet*, 13. 1. 1963; ve III, s. 134-136; Apak, s. 173; Tunçay, s. 71-72 - bu nota ile iki ülke arasında ilk diplomatik temasların başladığını ileri sürer. Ayr. bkz. Kandemir I, s. 48-50; FO/5170/E 9649 ve E 10779, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları 15. 7. 1920 ve 11. 8. 1920; *Pravda*, 9. 6. 1920; Degras I, s. 187-188; Eudin ve North, s. 107; Fischer I, s. 390; Spector, s. 69; Carr III, s. 249; A. F. Miller, “From the history of Soviet-Turkish relations” *International Affairs*, Moskova, Şubat 1956, s. 57.

²³ Bıyıkhoğlu III, s. 18-22 ve 64-72; Tunçay, s. 71-72; A. N. Kurat, “İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti”, *Yeni İstanbul*, 4, 9 ve 10 Temmuz, 1966; Fischer I, s. 390.

²⁴ Carr III, s. 474.

²⁵ DBFP I/VIII, s. 288-294.

²⁶ Fischer I, s. 391; Eudin ve North, s. 106; Dennis, s. 21 v. d. Rustow, s. 12.

yordu, çünkü Türk milliyetçileri, Ermenistan'ı, İtilâf devletlerinin elinde alet olmayacak bir duruma getirmek amacıyla bu ülkeye karşı saldırıya geçmeyi tasarlıyorlardı. Bu yüzden Mustafa Kemal, 20 Haziranda Çiçerin'e gönderdiği karşılıklı, Ermenilerin Müslümanlara karşı kırım davranışlarında bulduklarından yakınıyor; bu duruma son vermek için onlara karşı askerî harekâta geçmeye hazırlandığını, ama Çiçerin'den gelen nota üzerine, bu Ermeni kırım davranışları Çiçerin'in önerisiyle durdurulur umuduyla, askerî harekâtı ertelemiş olduğunu bildiriyor; iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmasıyla ilgili Sovyet önerisini iyi karşılıyor; esasen bir Türk kurulunun Moskova'ya gitmek üzere yola çıktığını, ama sınırda Ermeni yetkilileri tarafından durdurulduğu için geciktiğini; yetenekli bir Sovyet temsilcisinin Ankara'ya gönderilmesini beklediğini yazısına ekliyordu²⁷.

Kemalistlerin Sovyetlere bu biçimde yanaşması, o sıralarda Türk-Rus ilişkileri konusunda Ankara siyasî çevrelerinde egemen olan kaygıyı bir kat arttırıyordu. Rusya ve Doğu dünyasının tüm Müslüman işçilerine seslenen Aralık 1917 tarihli Sovnarkom bildirgesinin 11 Mayıs'ta BMM'nde açıkça okunmasının ardından, Sovyet Rusya'dan yana gürültülü bir gösteri yapılmış olmasına karşın, bunu izleyen görüşmeler sırasında birçok milletvekilleri bu konuda kuşku ve kaygılarını açıklamaktan geri kalmıyorlardı. Antalya milletvekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Bolşevizmin amaçları konusunda Türklerin bazı kaygıları olduğunu ileri sürüyor; sorunun aydınlatılmasını öneriyordu. Bolşevik ilkelerinin bilinmediğinden söz eden Trabzon milletvekili Ali Şükrü, programı bizzat BMM'nce bile bilinmeyen Sovyet Rusya ile bir ittifak kurulmasını önermiyordu. Bolu milletvekili Tunalı Hilmi, Bolşevizmin Şeriatla bağdaştığını iddia ediyor; Aydın milletvekili Tahsin Bey ise, yönetimi, bu konuda kendi görüşünü açıklamaya çağırıyordu. Ama yönetim, Sovyetlerin o sıralarda Kemalist Türkiye'ye karşı tutumlarının ne olduğunu ve Türkiye Batı'da genel bir saldırıya uğrarsa, Türkiye'ye herhangi bir yardımda bulunup bulunmayacaklarını bilmediğinden, bu konuda görüş beyanından kaçınıyordu²⁸.

²⁷ Mustafa Kemal'den Çiçerin'e yazı, Ankara, 20. 6. 1920. *Hâkimiyet-i Milliye* No. 44, 8. 7. 1920; ATTB, s. 338-339; FO/5170/E 9978, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 79, 28. 7. 1920; Carr III, s. 250.

²⁸ BMM. ZC., C. 1, 11. 5. 1920, s. 257-261; Mustafa Kemal'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 12. 5. 1920; TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 19; ATTB, s. 328.

Sovyetlere karşı beslenen kuşku ve kaygıları bu sıralarda kaydedilen önemli bir olay ânî olarak ortadan siliyordu. İtilâf devletlerinin San Remo'da hazırladıkları ve daha sonra Sevr'de İstanbul yönetimine zorla kabul ettirecekleri, Türkiye'yi İtilâf devletleri ve azınlık unsurlar arasında bölüştüren barış antlaşması tasarısı, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'ca 13 Mayıs'ta Yunan Millet Meclisinde vakitsiz olarak açıklanıyordu²⁹. Bu barış koşulları, Türk milliyetçilerini, Türkiye için artık gerek Avrupa'da gerekse Amerika'da umut kalmadığına ve kurtuluş yolları aramak için Doğu'ya dönmek gerektiğine inandırılıyordu³⁰.

3. Moskova'da Yapılan İlk Kemalist-Bolşevik Konferansı:

5 Mayıs 1920'de Ankara'da Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, dış siyasetle ilgili sorunları ele alıyordu ve İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'in³¹ önerisi üzerine, Sovyet Rusya'nın Türk milliyetçilerine karşı ne denli tutum uyguladığını öğrenmek amacıyla, Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin³² başkanlığında bir kurulu Moskova'ya göndermek kararını alıyordu. Yusuf Kemal'le iyi Rusca bilen Lâzistan milletvekili Osman Bey'in de katılacağı³³ kurula verilen yönerge, özetle şöyle idi:

²⁹ *Praktika Tis Vulis*, 13. 5. 1920, s. 1-7. Sevr Antlaşmasıyla ilgili olarak bkz. BFSP, C. 113, s. 652-776; Cmd. 964 (1920); FO/5108/E 4333.

³⁰ Kâzım Karabekir'den Mustafa Kemal'e kapalı telyazısı, Erzurum, 30. 5. 1920; Karabekir, s. 762-763; Tevetoğlu, s. 289-290.

³¹ İstanbul, Paris ve Londra'da hukuk çalıştıktan sonra İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi atanan Yusuf Kemal, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilâf gücü tarafından resmen işgalinden sonra, İstanbul yönetimince Ankara'ya gönderilen uzlaştırma kurulu üyelerinden biriydi. Kurul, Ankara'da alakonmuş; üyeleri daha sonra BMM'ne milletvekili seçilmişlerdi. Kurula katılan 4 üyeden yalnız Yusuf Kemal, kendi dileğine karşı Ankara'da kalmaya zorlandığına dair Mustafa Kemal'den yazılı bir belge istemişti. Bu acayip dileği lâtife olarak kabul eden M. Kemal, ona bu konuda yazılı bir belge vermiş; daha sonra onu sırasıyla İktisat ve Dışişleri Bakanlıklarına getirmişti. Yusuf Kemal, Doğu İdealinin başlıca yandaşlarından biriydi. Aydemir II, s. 232-233; Toynbee, s. 178.

³² Bekir Sami, Kuzey Kafkasya'lı bir prens ailesindendi. Osmanlı yönetiminde birçok görevlerde bulunmuş; valilik yapmıştı. Ulusal akımın daha ilk günlerinde Kemalistlere katılarak, BMM'nce Dışişleri Bakanı seçilmişti. Batı İdealinin aşırı bir yandaşıydı. Toynbee I, s. 365; Smith, s. 107; Halide Edip (Adivar) onu "Sivas'ta en tanınmış kişi; Türkiye'nin en yetenekli ve en şakacı devlet adamı" olarak niteler. Adivar, s. 138, 243 ve 255

³³ *Söylev II*, s. 321; *Speech*, s. 396; Tengirşenk, s. 146; Gönülöbol ve Sar I, s. 14.

Türkiye'nin, ulusal sınırları içinde, tüm iç ve dış egemenliğine saygı gösterilirse, "kaderini Sovyet Rusya'nın kaderiyle birleştirmeye hazır olduğu" açıklanmalı; tüm Karadeniz devletlerinin Boğazları serbestçe kullanmalarına izin verileceği gibi, bunların yine Karadeniz devletleri ve Türkiye ile birlikte savunulacaklarına dair Sovyet önderlerine güvence verilmeli; Türk-Rus ortak askerî harekâtının başarılı olması için Türkiye'nin öteki İslâm ülkeleri üzerindeki etkisinden yararlanacağı, ama bu denli harekât için para, savaş malzemesi, taşıt araçları ve muhtemelen askerî birliklere gereksineceği; sonra iki ülke arasındaki ulaştırma araçlarının ve sınırın tüm olarak güvenlik içinde ve her türlü engelden yoksun bulunmasının gereği anlatılmalı³⁴.

11 Mayıs 1920'de Ankara'dan ayrılan Kemalist kurulu, ancak iki buçuk ay sonra, 29 Temmuzda Moskova'ya ulaşabiliyordu³⁵. Bu arada Moskova'da bulunan ve Sovyet önderleriyle görüşmek yetkisine sahip Ankara temsilcileri rolüne bürünen İttihat ve Terakki Derneğinin bazı ileri gelenleri, Türk-Bolşevik ilişkilerini karıştırıyor,

³⁴ Bayur III, s. 137-138; Kandemir I, s. 44-45. Bu yönergeyi Mustafa Kemal'le Yusuf Kemal uzun süren tartışmalardan sonra kaleme almışlardı. Kâzım Karabekir, bu yönergenin bir kısmını, örneğin, Türkiye'nin kaderini Rusya ile birleştirmek dileğinde bulunan kısmı onaylamıyordu. Ona bakılacak olursa, Moskova'ya gönderilen kurulun başlıca üyelerinden Bekir Sami ile Yusuf Kemal, Türkiye'nin Batı'yla veya Bolşeviklerle bir anlaşmaya varıp varmaması konusunda oydaş değillerdi. Bekir Sami, Batı'yla bir ittifak kurulmasından yanaydı; oysa Yusuf Kemal, Sovyet Rusya'yı yeğ tutuyordu. Karabekir ise üçüncü bir şık üzerinde duruyordu: Türkiye ile Rusya aynı düşmanla karşı karşıya olduğuna göre, Rusya'ya bir dostluk ve ittifak önerisinde bulunulmalı; aralarındaki sınırın saptanması ve bir görev bölümü yapılması istenmeliydi. Ama 3 Ağustosta Mustafa Kemal'e gönderdiği kapalı tel yazısında, Türkiye'nin Bolşevik sistemine benzer bir yönetim sistemi kabulünden başka çözüm yolu olmadığını; Bekir Sami'yle Yusuf Kemal'in de aynı görüşte olduklarını bildiriyordu. Bayur III, s. 131.

³⁵ *Söylev II*, s. 321; *Speech*, s. 396; Kandemir I, s. 45-47; Tunçay, s. 71; M. Ali Kışlalı, "Türkiye - Sovyet Rusya Münasebetleri, 1921 - 1966", *Orta Doğu* No. 56, Aralık 1966, s. 18; Bayur III, s. 139; FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920. Mayısın sonuna doğru ilk Bolşevik temsilcisi Şerif Manatof Ankara'ya gelmişti. HTDA 1/4283, Belge No. 34; Tengirşenk, s. 146-147; Cebesoy II, s. 61; Apak, s. 170; Aydemir II, s. 421; Tunçay, s. 71; Carr III, s. 123; Spector, s. 69; Rawlinson, s. 295. Amerikalı yazar G. S. Harris'e göre, Başkırılı olan Manatof, Stalin'in koruyuculuğu altında idi. Türkiye'de Mustafa Kemal'i iktidardan düşürmek amacını güden Yeşil Ordu'nun kuruluşuyla ilgili düzenlere karışmıştır. Harris s. 70-71; *Yakın Tarihimiz I*, s. 281; Tansu, s. 552; Tunçay, s. 138, not 188.

Ankara kurulunun görevini fazlasıyla zorlaştırıyorlardı. Bunlardan 27 Mayıs'ta Moskova'ya varan Cemal Paşa, Ankara'nın temsilcisi sıfatına bürünerek, bir Türk-Bolşevik ittifakı kurulmasının koşulları konusunda Sovyet önderleriyle görüşmelerde bulunuyor; Türkiye için askerî yardım sağlamaya çalışıyordu. Üçüncü Enternasyonalin başkanı Radek'le görüşürken, bu Rus önderi, Ermeni sorunu yüzünden Türkiye'nin Batı'daki itibarının sarsıldığını; Türkler kendi ülkelerinden Ermenilere küçük bir fedakârlıkta bulunurlarsa, bu davranışın Türk tezini tinsel açıdan güçlendirerek Türkiye'ye büyük yararlar sağlayacağını iddia ile, Sovyet Rusya'nın iki ülke arasında arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu bildirerek, Cemal Paşa'nın bu konuda Mustafa Kemal'e doğrudan öneride bulunmasının önemine değiniyordu. Cemal Paşa, Türkiye'nin Ermenilere toprak vermekten yana olmadığını Radek'e bildiriyor, ama 3 Haziranda Mustafa Kemal'e gönderdiği yazıda, Radek'le yaptığı görüşme hakkında bilgi verirken, sorunu yerinde incelemek amacıyla Türk, Rus ve Ermeni üyelerden oluşan üçlü bir komisyonun gönderilebileceğini bildiriyor; Moskova'ya ivedilikle bir büyükelçi göndermesini önererek şöyle diyordu: "Büyükelçi ne kadar erken gelirse, buradaki işiniz o kadar erken olur"³⁶. Mustafa Kemal'e daha sonra gönderdiği ikinci bir yazıda, "Türkiye ile yapılacak ittifaka büyük ölçüde önem veren" Rusların, Ankara'ya bir elçi göndermeye hazırlandıklarını bildiriyor, ama ilk olarak Ermeni sorununu çözümlenmek istediklerini; dolayısıyla Moskova'ya gidecek olan Türk elçisinin, Ermenistan'la sınır sorununu görüşebilecek yetkiye sahip olması gerektiğini belirtiyor; Ermeni sorunu çözümlenirse bile, Sovyetlerin Türkiye ile işbirliği yaparak yardımda bulunacaklarını; ancak Ermeni sorunu çözümlenirse, bu yardımın daha etken olacağını yazısına ekliyordu³⁷.

³⁶ Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal'e yazı, Moskova, 3. 6. 1920. Karabekir II, s. 10-13; Kandemir I, s. 54-56.

³⁷ Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal'e yazı, Bakü, 11. 6. 1920. Karabekir, s. 851-854; Kandemir I, s. 69-71; Cebesoy II, s. 48-50. Cemal Paşa, ihtilâli Türkiye'ye Afgan Emirinden yardım sağlamak amacıyla Afganistan'a gitmek istediğini; daha sonra İngilizlere karşı bir ihtilâl yaratacak büyük bir örgüt kurmak amacıyla Hindistan'a gideceğini M. Kemal'e bildiriyor; kendisini Emirin de arzuladığı gibi Kâbil'e Türk büyükelçisi atamasını dileyordu. Buna 27 Ekimde karşılık veren M. Kemal, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da İngilizlere karşı girişeceği davranışlardan ötürü teşekkür ediyor, ama Cemal Paşa'nın Kâbil'e büyükelçi atanmasıyla ilgili dileğini cevapsız bırakıyordu. Cebesoy II, s. 57-58.

Bu arada Bakü'deki Türk Komünist Partisinin temsilcisi olarak Moskova'da bulunan Dr. Fuat Sabit de, Bolşevik önderleriyle görüşerek, Anadolu'daki durum hakkında onlara bilgi veriyor; Türk milliyetçilerinin, Moskova ile diplomatik ilişkiler kurmak dileğinde olduklarını bildiriyor; Anadolu'ya para, silâh ve malzeme yardımında bulunmalarını dileyordu. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Rusya'nın Anadolu'daki akıma yardım edeceğine dair Dr. Sabit'e güvence veriyordu³⁸.

İttihat ve Terakki önderlerinden Halil Paşa da, Sovyet önderlerinden Çiçerin, yardımcısı Karahan ve Ordu komutanlarından Kamenef'le görüşürken, Sovyet önderleri, Türkiye'ye yardım vaa-dinde bulunuyor, ama Ermeni sorunuyla ilgili olarak tutumlu ve kuşkulu davranıyorlardı³⁹. Böylece, Moskova'daki İttihatçı önderler, Sovyet liderlerinin dikkatini milliyetçi Türkiye'ye çekmeyi ve Anadolu akımına malî ve askerî yardımda bulunmaya inandırmayı başarıyorlardı⁴⁰.

29 Temmuz 1920'de Moskova'ya varan Bekir Sami başkanlığındaki Türk kurulu, karşılıklı kuşku ve kararsızlık havası içinde, Sovyet önderleriyle görüşmelere başlıyordu. Moskova'ya varışlarında yüksek rütbeli hiçbir Sovyet yetkilisi onları garda karşılamaya gitmemişti. O günlerde Petersburg'da oturum yapan 3. Enternasyonale

³⁸ Dr. Fuat Sabit'ten Şükrü Bey'e kapalı telyazısı, Moskova, 3. 6. 1920. Karabekir, s. 788-790; Tevetoğlu, s. 291-293

³⁹ Halil Paşa'dan Mustafa Kemal'e kapalı telyazısı, Moskova, 4. 6. 1920. Karabekir, s. 799-800

⁴⁰ Dr. Fuat Sabit, Kemalist Türkiye'ye yardım konusunda 1 milyon altın ruble ve daha sonra, 120.000 liralık altın tutarında yardımdan; Halil Paşa 2 milyon liradan söz eder (bunun yarısı altın olarak verilecekti). Karabekir, s. 788-790; Tevetoğlu, s. 291-293; Kandemir, I s. 57-58. Ama haftalar geçiyor, yardım bir türlü gelmiyordu. Bunun üzerine K. Karabekir 23. 7. 1920'de Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta, "son kurşunumuzda, son kuruşumuzdayız" diyor; Ermeni Daşnakçıların hâlâ Kafkas yolunu kapalı tuttuklarını bildiriyor; Sovyet Rusya'nın onlara bir ders vererek Doğu demiryolunu açmasını öneriyor; Türklerin saldırgan emelleri olmadığına, ancak Daşnakçı Ermenilere bir darbe indirerek Doğu yolunu açmak istediklerine dair Sovyet önderlerine güvence vermesini dileyordu. Kandemir I, s. 58-60; FO/5170/E 103, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 84, 4. 8. 1920. Çok geçmeden (29. 7. 1920'de), Kemalist ve Bolşevik süvari birlikleri, Nahçıvan'ın 40 kilometre kadar Güney Doğusunda bulunan Ordubat'ta bağlantı kuruyor ve böylece, bu umutsuzluk ve bozgun havasının yatışmasına yardımcı oluyorlardı. Kandemir I, s. 71-72; FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920.

katılmış oldukları özürü ileri sürülüyordu. Kendilerine karşı gösterilen bu ilgisizlik, Türk temsilcilerini öfkeliendiriyordu. Esasen yine o günlerde Bolşeviklerin, Türklerin en ölümcül düşmanları olarak niteledikleri İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak üzere yaptıkları görüşmeler; Kafkaslarla Anadolu'ya karşı besledikleri emeller; Ermenilerle Türkler arasındaki sınır sorununda arabuluculuk önerisinde bulunmuş olmaları ve böylece Kemalistleri Kafkaslardaki Ermeni settini yıkmak fırsatından yoksun bırakmaları, Türklerin Sovyetlere karşı olan kuşkularını epeyi arttırmıştı.

Bolşevikler de Kemalistlere güvenmiyorlar; onların gerek Kafkaslarla, gerekse halkın çoğunluğu Türk olan ve Sovyet yönetiminde bulunan diğer ülkelerle ilgili Pan-Turanı veya Pan-İslâmçı ereklere olduğuna inanıyor; Kemalistlerin 1920 Mayıs'ında Kilikya bölgesinde Fransızlarla imzalamış oldukları 20 günlük bırakışmadan kaygılanıyorlardı⁴¹. Bu bırakışmanın ancak tek bir bölgeyi kapsadığına, zaman ve yer bakımından sınırlı olduğuna dair Ankara temsilcilerinin Bolşevik önderlerine verdikleri güvenceye karşın Ruslar, bunu Türklerle Fransızlar arasında bir yanaşma ve ileride Kafkaslarla İslâm dünyasında Bolşeviklere karşı kurulması muhtemel bir ittifakın başlangıcı biçiminde açmıyorlardı. Sonra milliyetçi Türkiye'nin, barış koşullarında Türklerden yana bazı değişiklikler yapılması vaa-diyle, İtilâf devletlerinden yana çekilmesi ve böylece Sovyet Rusya'ya karşı "Batılı emperyalistlerin" elinde bir silâh olarak kullanılması olasılığı da gözlerinden kaçmıyordu. Dahası var: Türk milliyetçilerinin Kafkas devletlerine, özellikle Ermenistan'a karşı uyguladıkları siyasadan hiç hoşlanmıyorlar, çünkü bu ülkeleri ileride işgal etmeyi tasarlıyorlardı; ama Kemalistler de en erken bir vakitte Ermenistan'ı ezmeye hazırlanıyorlardı.

Bu karşılıklı kuşku duyguları içinde, Türk temsilcileri, 24 Temmuz günü Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vasilieviç Çiçerin'le resmî olmayan bir görüşme yapıyor; bu görüşme sırasında iki yanın birbirine olan kaygı ve kuşkusu âni olarak açığa çıkıyordu. Çiçerin, o sıralarda Türklerle Fransızlar arasındaki ilişkilere ilişkin olarak kuşkularını belirtmekten geri kalmıyor, ama Sovyet Rusya ile İngil-

⁴¹ Bu bırakışma ile ilgili olarak bkz. FO/5052/E 7993; DBFP 1/XIII, s. 80-81; *Söylev* II, s. 316-317; *Speech*, s. 391-392; Kansu, s. 579-580; *L'Echo de Paris*, 4. 6. 1920.

tere arasındaki ilişkiler konusunda Türklere güvence vermeye çalışıyor; o akşam, yardımcısı Karahan'la resmî görüşmelere başlayabileceklerini bildiriyordu. Buna karşılık veren Türk temsilcileri, Fransızlarla olan askerî ve siyasal ilişkileri konusunda Çiçerin'e bilgi veriyor ve Karahan'la görüşmeyi kabulleniyorlardı⁴².

Karahan'la yapılan ilk görüşmelerde, Sovyet Rusya'nın milliyetçi Türkiye'ye yapacağı yardım ve bu yardımın etken olarak Anadolu'ya geçmesi için Kafkas yolunun açılması denli iki önemli konu ele almıyordu. Başlangıçta iki yan birbirini yokluyor; görüşmeler hiç bir sonuç elde etmeden sürüp gidiyordu. Bir ara Bolşevik temsilcileri, Üçüncü Enternasyonale fazlasıyla vakit harcamak gerektiği özürüyle görüşmelere büsbütün ara verince, buna canı sıkılan Türk kurulu başkanı Bekir Sami, 31 Temmuzda Çiçerin'e gönderdiği mektupta, görüşmelere tekrar başlanmasının önemine değiniyor; bunu 4 Ağustosta Karahan'la yeni bir görüşme izliyordu. Ermeni sorununun ele alındığı bir görüşmede Karahan, Sovyet Rusya'nın, Türklere, Ermenistan'a karşı bir saldırıya geçmelerini öneremeyeceğini, çünkü böyle bir davranışın Avrupa kamuoyu üzerinde kötü izlenim yaratabileceğini söylüyor, ama Sovyet Rusya'nın bir aya kadar Kafkas yolunu açmaya çalışacağına dair söz veriyor; bu arada Türkiye ile Rusya arasındaki Brest Litovsk Antlaşmasının⁴³ değiştirilmesini öneriyordu. Karahan'ın görüşlerine katılmıyan Bekir Sami, durumun çok bunalımlı olduğunu anlatmaya çalışıyor; görüşmeleri ivedilikle sürdürerek başarılı bir sonuca bağlamanın gereğine değiniyordu⁴⁴.

Bir Ermeni olan Karahan'ın kendilerine yardıma dilekli ve yetkili olmadığını anlayan Türk temsilcileri, dokuz gün sonra Çiçerin'le yeniden görüşerek, Türkiye ile Rusya arasında bulunan ve Ermenistan'dan geçen Kafkas yolunun açılması ve Türkiye'ye yapılacak yardımı saptayacak komisyonun ivedilikle bir karara varması gereğini belirtiyorlardı. Kaçamak yapan Çiçerin, Rusya'nın Polonya sınırındaki güçlüklerinden ve Kuzeyde Wrangel gücünün Bolşeviklere

⁴² Tengirşenk, s. 152. Çiçerin'le yapılan görüşmeleri "doğru-dürüst ve içten" olarak niteliyordu.

⁴³ Brest Litovsk Antlaşmasıyla ilgili olarak bkz. Degras I, s. 51-53.

⁴⁴ Bekir Sami'den Ankara'ya rapor, Moskova, 5. 8. 1920. Bekir Sami, bu raporunda, Budu Mdivani başkanlığında 200 kişilik bir Sovyet kurulunun Türkiye'ye gideceğini bildiriyordu. Cebesoy II, s. 62-68.

direnişinden meydana gelen sorunlardan söz ediyordu. Bundan memnun olmıyan Türk temsilcileri, “modası geçmiş gizli diplomasi usulünden vazgeçmesini” Çiçerin’e öneriyor; Sovyet yönetiminin İngiltere veya başka bir Batı devletiyle yapacağı görüşmelerde Türk çıkarlarını savunacağına dair kendilerine güvence verilmesini dileyiyorlardı. Hiç çekinmeden buna karşılık veren Çiçerin, Sovyet Rusya’nın herhangi bir görüşmede Türkiye’nin ulusal sınırları içinde varlığını destekleyeceğini ve bunu gerçekleştirmek için elden gelen yardımı yapacağını bildiriyor; bu güvenceden memnun olan Türk temsilcileri, iki ülke arasındaki ilişkileri incelemek üzere bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun, imzalanmak üzere bir antlaşma tasarrısı kaleme almasını öneriyor; Çiçerin bu öneriyi kabulleniyordu⁴⁵.

Bundan sonra Ruslar, Türk kurulu üyeleriyle resmî görüşmelerde bulunmak üzere Sabanin ve Adamof⁴⁶ adında iki temsilci görevlendiriyor; 17 Ağustosta başlıyan resmî görüşmeler bir hafta kadar sürüyordu. Türk temsilcileri ilkin bir saldırganlık ve savunma paktı imzalanmasını öneriyor, ama Bolşevikler, komünist olmayan bir ülkeyle böyle bir pakt imzalamayacakları özürüyle bunu kabullenmiyor; ancak milliyetçi Türkiye ile bir dostluk paktı imzalamaktan yana olduklarını bildiriyorlardı. Ama bu paktla ilgili görüşmelerde de birçok zorluklar çıkıyordu, çünkü Sovyet temsilcileri, Türk kurulumunun kabullenemeyeceği koşullar ileri sürüyorlardı. Bu koşullardan biri Ermenistan’la ilgiliydi. Esasen Sovyet Rusya, Ermenistan’la bir

⁴⁵ Bekir Sami’den Ankara’ya rapor, Moskova, 15. 8. 1920. Cebesoy II, s. 68-71. Bu arada, 15 Ağustosta Moskova’ya varan İttihat ve Terakki önderlerinden Enver Paşa, Sovyet yöneticilerinden Çiçerin, Karahan ve Buharin’le resmî olmıyan görüşmelerde bulunuyor; Türkiye’ye yapılacak yardımcı çabuklaştırmaya çalışıyordu. Cemal Paşa’ya gönderdiği mektupta, Ankara kurulunun bir aydan beri Moskova’da yaptığı temas ve çalışmaların pek semere vermediğini; kendisinin işe karışmasıyla sorunun birkaç güne dek çözümleneceğini bildiriyordu. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, *Tanin* No. 4454-408, 18. 10. 1944. 26 Ağustos’ta Mustafa Kemal’e gönderdiği mektupta, Müslümanları örgütleyerek Türkiye’nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova’ya gittiğini; Sovyet önderlerinin Türkiye’ye fazlasıyla yardımda bulunabilmeleri için Ermeni sorununun çözümlenmesini önerdiklerini bildiriyordu. Bu, Enver Paşa’nın M. Kemal’e gönderdiği ilk mektuptu. Cebesoy II, s. 50-52; Aydemir II, s. 418. Enver Paşa, Orduyu yeniden örgütlemek ve Türkiye’ye yararlı olmak amacıyla Bolşeviklerin izniyle Bakü’ye gideceğini mektubunda ekliyordu. Karabekir II, s. 21-24.

⁴⁶ Sovyet Dışişleri Komiserliği yetkilisi olan Adamof, Fransızca ve Türkçe bildiği halde, Türkçe bilmediği izlenimini yaratıyordu.

anlaşma imzalayarak Şahtahtı'dan Culfa'ya kadar uzanan demiryolunu Ermenilere bırakıyordu ⁴⁷.

Bu haberi duyan Türk kurulu, Rusların bu davranışıyla Kafkas yolunun bütünlükle kapandığından Çiçerin'e yakınıyor; Moskova'dan ayrılmak tehdidini savuruyordu. Yusuf Kemal, Rusların bu davranışının pek acayip olduğunu öfkeli bir edayla Çiçerin'e anlatmaya çalışıyor, şöyle diyordu:

“Anlaşılan Moskova'dan ayrılmak zorunda kalacağız. Uzun bir süreden beri Kafkas yolunu açmanızı diledik, ama siz ne yaptınız? Onu büsbütün tıkadınız. Şahtahtı'yı Ermenilere vermekle ülkelerimiz arasındaki iki yolu da kapamış bulunuyorsunuz”.

Çiçerin, söz konusu anlaşmanın Kafkasya'daki Sovyet temsilcisince imzalandığı özürünü ileri sürüyor; Kafkas yolunu açmak için Rusların birşey yapamayacakları gibi Türklere de kendi başlarına yolu açmak izninin verilemeyeceğini bildiriyordu.

Çiçerin'in bu tutumuna şaşırıp kalan Türk temsilcileri, ertesi gün Lenin'le görüşmeye gidiyor, Sovyet önderince iyi karşılanıyorlardı. Türk temsilcilerini ileri sürdükleri Kafkas setti sorununda büyük dikkatle dinleyen Lenin, Ermenilerle imzalanan anlaşmanın belki gerekli olduğunu, ama kendisinin böyle bir davranışı onaylamadığını bildiriyor; durumu düzeltmek için söz veriyor; “durumu biz düzeltmezsek, siz düzeltiniz” diyor; kısa bir süre içinde Kafkas yolunu açtırarak Türkiye'ye maddî yardım sağlamak vaadinde bulunuyordu ⁴⁸.

Lenin'le yapılan görüşmeden iyimser kalan Türk kurulu, yine Çiçerin'le görüşmeye gidiyor; Sovyet Dışişleri Komiseri bu kez Türklerin Kafkas yolunu açmak istemelerinin nedenini ve yol açılırsa buna malik olmayı isteyip istemediklerini soruyor; Türkler sert ve

⁴⁷ Ruslar, 10 Ağustosta Ermenilerle imzaladıkları bir anlaşma ile Nahçıvan'ı -Türkiye ile Rusya arasındaki ulaştırmayı engellemek koşuluyla- Ermenilere bırakıyor; ama Ermeniler bu koşulu yerine getirmiyorlardı. Davison, s. 185; Bayur, s. 64 ve “Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile ilgili bazı görüş ve davranışları”, *Bellekten*, No. 77-80, C. XX, Ekim 1956, s. 679-680.

⁴⁸ Bu görüşmeyi Ankara'ya duyuran Bekir Sami, “Lenin'i pek sevimli bir çehrede pek açık yürekli bir zat bulduk. Bize ve İslâm âlemine karşı hayırhah gördük” der. Cebesoy II, s. 73-74.

olumsuz biçimde karşılık vererek, Kafkas yolu açıldıktan sonra Rusların oraya Kızıl Ordu'yu gönderebileceklerine değiniyor; yolun açılmasını üstlenmesi için Çiçerin'i epeyi sıkıştırıyor, ama Sovyet Dışişleri Komiseri, "daha yüksek katlara danışacağım" karşılığını vermekle yetiniyordu.

Bu arada Bolşeviklerle yapılan görüşmeler, bir umutsuzluk, engelleme ve düzen havası içinde sürüp gidiyordu. 24 Ağustos'a doğru bir antlaşma tasarısı hazırlanıyor; henüz karara bağlanmamış birkaç önemsiz nokta bir yana, antlaşmada şu önemli maddeler yer alıyordu: yanlar, birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacak; Sovyet Rusya, Türkiye ile ilgili olan ama sınırları Misak-ı Milli'ce saptanan BMM yönetiminin kabullenmeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; o güne dek Çarlık Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanmış bulunan tüm antlaşmaların kendi karşılıklı çıkarlarına yardımcı olmadıklarına inanan yanlar, bu antlaşmaların bundan böyle yürürlükten kaldırılmış sayılmalarını; Boğazların tüm dünya ticaret gemilerine açık tutulmalarını, ama Boğazlar rejiminin, ileride Karadeniz devletleri arasında yapılacak bir konferansta Türkiye'nin özellikle İstanbul'un güvenliğini tehlikeye düşürmeyecek biçimde saptanmasını kabulleniyorlardı. Yapılacak askerî ve malî yardım antlaşmada söz edilmeyecek, ayrıca, bundan böyle diğer ülkeler yanlardan herhangi birine gizlice yanaşursa, diğer yana bu konuda bilgi verilmesini sağlamak amacıyla iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasında gizli bir bildirge teati edilecekti⁴⁹.

Sovyet baş temsilcisi Sabanın 25 Ağustosta Riga'ya hareket edeceğinden, bir gün önce iki yan antlaşma tasarısını parafe ediyordu. Ama bu arada İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak umudunda olan Bolşeviklerin, Türklerle bir pakt imzalamayı elden geldiğince ertelemek ve Doğu illerinde Türklere güçlükler çıkarmak dileğinde oldukları, Türk temsilcilerinin gözünden kaçmıyordu⁵⁰.

⁴⁹ Tengirşenk, s. 179-181.

⁵⁰ A. g. e., s. 164-170; Cebesoy II, s. 87. Bu sıralarda Anadolu'da başgösteren Bolşevik akımı, önemli bir sorun haline geliyordu. Mustafa Kemal, 14 Ağustosta BMM'nde yaptığı konuşmada, günün gereğince Rus ihtilâlinin ve Bolşeviklikten övgüyle söz ediyor; halka ve halk egemenliğine dayanan ulusal ilkelerin, Bolşevik ilkelerine karşı olmamakla birlikte, onlardan değişik olduklarını; Bolşevizmin ancak tek bir sınıfı, Türk ulusal akımının ise ezgiye uğramış tüm Türk ulusunu

Antlaşmanın parafe edilmesinin hemen ardından Çiçerin, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami'yi çağırarak, Sovyet yönetiminin yapacağı malî ve askerî yardıma karşılık Türkiye'den tek bir dileği olduğunu; Türk yönetimi Sovyet Rusya'ya karşı uyguladığı siyaseti değiştirmek ve Türk-Rus antlaşmasından vazgeçmek kararını alırsa, Sovyet yönetimine önceden bilgi vermesini istediğini bildiriyordu. Buna karşılık veren Bekir Sami, Ankara yönetiminin, Türk bağımsızlığını kısıtlayıcı böyle bir davranışta bulunamayacağını; esasen Türkiye'nin, Sovyet Rusya'nın bağlaştığı bile olmadığını uyarıyor; Rusya'nın dileği yerine getirilirse, "halk bizim para karşılığında ülkemizi sattığımızı söyleyecek ve BMM bizi kapı dışarı edecek" diyordu. Bunun üzerine özür dileyen Çiçerin, aynı öneriyi bu kez değişik biçimde öne sürmeye çalışıyor; yanların birbirlerinin siyasalarını bilmelerinin önemine değinerek, "siyaseti değiştirmek isterse, bir yan diğerine bilgi vermelidir" biçiminde bir madde kaleme alınmasını öneriyor; İtilâf devletleri, Ruslara, Türkiye konusunda gizli öneride bulunurlarsa, Bolşeviklerin bu konuda Türkiye'ye bilgi vermekten zevk duyacaklarını; Türklerin de buna benzer biçimde karşılık vermelerini dileyordu⁵¹. Bu önerisi Türk kurulunca kabullenen Çiçerin, yine

kapsadığını açıklıyor; dolayısıyla yetkisiz veya sorumsuz kişilerin Bolşevizm ilkelerini ülkeye sokmaya çalışmalarının yanlıgı olacağını belirtiyordu. BMM. ZC., C. 1, 14. 8. 1920. s. 190; FO/5172/E 15112; Harris, s. 3. Kâzım Karabekir, 3 Ağustosta Hasankale'den M. Kemal'e gönderdiği kapalı telyazısında, "uygun bir Bolşevik yönetim sisteminin Türkiye için en iyi sistem olacağını" bildiriyordu. Karabekir, s. 832; Tevetoğlu, s. 226-227; Bayur III, s. 131. Bu sıralarda Bolşevizm, tüm İslâm dünyasını Avrupa'ya karşı kıskırtmak amacıyla kurulan ve Bolşeviklerce desteklenen *Yeşil Ordu* örgütü aracılığıyla Türkiye'ye sızmaya başlıyordu. Bu örgütün en önemli üyelerinden olan, aşırı Bolşevik Şeyh Servet, *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* adlı eseriyle, Kur'an-ı Kerim ve İslâm geleneklerinin Bolşevizm ilkeleriyle bağdaştıklarını tanıtmaya çalışıyordu. FO/5171/E 12228, FO/5178/E 11702, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 12 ve 19. 8. 1920. *Yeşil Ordu*'yla ilgili ek bilgi için bkz. *Nutuk*, s. 467; *Speech*, s. 401 v. d.; Aydemir II, s. 370-373; *Hürriyet*, 10. 11. 1968; C. Kutay, "*Türkiye'de İlk Komünistler*", s. 14; Tunçay, s. 74-83; *Yakın Tarihimiz* No. 3, 15. 3. 1962, s. 69-72; Tansu, s. 541; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 74-76. M. Kemal, kendine karşı düzen kuran milis önderi Çerkez Ethem'in yandaşlarının sızmaya başladığı *Yeşil Ordu*'yu türeye aykırı ilân etmek zorunda kalıyordu. *Nutuk*, s. 468-469 ve 471; *Speech*, s. 403 v.d. *Yeşil Ordu*, 1920 sonbaharında Türkiye Komünist Partisi olarak yeniden örgütlenmişti. Tunaya, s. 531; Arif, s. 59; Ağaoğlu, s. 262-264.

⁵¹ Çiçerin, ancak Türkiye ile ilgili olarak Sovyet Rusya'ya gizli yanaşmalar yapılırsa Türkiye'ye bilgi verilmesi önerisinde bulunmuş; Bekir Sami'nin bu öneriyi kabullenmemesi üzerine bunu onun kabulleneceği biçimde değiştirmek zorunda kalmıştı.

Ermeni sorununu ortaya atıyor; Doğu yolunu açmak için ilk olarak diplomatik tedbirler almaya, başarı sağlanamazsa, ileride güce başvurmaya söz veriyordu.

Doğu yolunun açılması, Kemalistlerce en önemli konulardan biriydi. Çiçerin, bu konuya değinmekle Bekir Sami'nin ilgisini çekerek, Ermenilere Doğu illerinden toprak verilmesi konusunda pazarlığa girişebileceğini sanıyordu. Misak-ı Milli'nin Türk-Ermeni sınırıyla ilişkin bölümüne karşı çıkan Çiçerin, bu sınırın etnografik ilkelere göre tekrar çizilmesi için Misak-ı Milli'de bazı değişiklikler yapılmasını öneriyordu. Bekir Sami'nin, Türk kurulunun Misak-ı Milli'de herhangi bir değişiklik yapmak yetkisi olmadığını ve Türkiye'nin Kafkaslarda başka bir sınır kabullenemeyeceğini öne sürmesi üzerine, Çiçerin, Türkiye'nin Doğu illerinden Van ve Bitlis'de Ermenilere toprak verilmesi gereğinde direniyor; ona karşılık veren Bekir Sami, Türkiye'de Ermeni illeri olmadığını; Ermenilerin Türklerle birlikte karışık ve dağınık biçimde yaşadıklarını; hiç bir yerde çoğunlukta olmadıklarını; Ermenilere bu illerden herhangi birini vermenin aklın alamıyacağı bir davranış olacağını; Müslüman çoğunluğun haklarını ayaklar altına alarak, çoğunluğu azınlığa kurban edeceğini; dahası, Sovyet ilkelerine karşı olacağını belirtiyordu.

Bekir Sami'nin bu güçlü görüşlerine karşın Çiçerin, Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının Ermenilere toprak verilmesi koşuluna dayandığını öne sürüyor; bu sözlere şaşan Bekir Sami, Türkiye'nin, gerek Yunanlılara gerekse Ermenilere toprak vermemek amacıyla, bir yıldan beri İtilâf devletlerine karşı savaşmakta olduğunu hatırlatıyor; olağan bir dost bildiği Sovyet Rusya'nın, Türkiye'yi bölmek amacını güden İtilâf devletleri gibi davrandığını; dolayısıyla Sovyet dostluğunun yararlarını göremediğini bildiriyordu. Bekir Sami'nin bu önemli noktasına Çiçerin şu basit karşılığı veriyordu: İtilâf devletleri, Sivas ve Trabzon'u da kapsıyacak bir Büyük Ermenistan kurmak dileğindediler; oysa Sovyet Rusya, Ermenistan'a, nüfusuna göre küçük bir bölgenin verilmesini dileyordu. Çiçerin'in bu önerisine öfkelenen Bekir Sami, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve ekonomik çıkarlarına aykırı bulduğu bu önerinin kabul edilemeyeceğini, ama Türkiye'de yaşayan ve evlerini bırakıp kaçan Ermeni göçmenlerinin Türkiye'ye dönmelerini kolaylaştırmak konusunda hükümetine salık vereceğini; Osmanlı uyruklu olmıyan Ermenilerin dönmelerine izin

verilmeyeceğini bildiriyordu. Çiçerin, Ermenilerle ilgili dileğinde direniyor, Bekir Sami, bu sorunun kendi yetkisi dışında olduğunu ve hükümetine danışacağını belirtiyordu ⁵².

Bekir Sami, 30 Ağustosta BMM başkanlığına gönderdiği raporda, Sovyet önderlerinin, Ermeni ulusunun Batı'ya haksızlığa uğramış denli tanıtılmış olması yüzünden, Ermeni sorununu Türklere yana çözümlenmelerinin Batı proletaryası üzerinde kötü bir etki yaratacağından korktuklarını; ileride Ermenistan'ı Sovyetlere katmaya hazırlanmakla birlikte, bu ülkeye Osmanlı topraklarından az veya çok bir yer kazandırmakla, Erivan yönetimi içinde çalışan Ermeni komünistlerini tatmin ederek, Daşnak yönetimini en erken vakitte devirmek amacını güttüklerini bildiriyor; BMM'nin bu sorunu soğukkanlılıkla görüşerek, Sovyet Rusya ile olan ilişkilerin kesilip kesilmemesi ve kesilirse, Sovyetlerden beklenen yardımın başka yarlardan elde edilmesi imkânının olup olmadığına BMM ve Bakanlar Kurulunca büyük bir dikkatle saptanmasının önemine değiniyordu ⁵³.

Sovyet önderlerinin tutumunu yansıtan bu rapor, Türk ulusal önderlerine âdeta şok etkisi yapıyordu. Mustafa Kemal, Moskova'da parafe edilen antlaşma tasarısını 18 Eylülde Türkiye'ye getiren Yusuf Kemal'le ⁵⁴ görüştüktan sonra, Bekir Sami'ye gönderdiği tel-yazısında, Van ve Bitlis illerinden bir bölgenin Ermenilere verilmesiyle ilgili Sovyet dileğinin, Ankara yönetimini, "kapitalizme ve emperyalizme" karşı giriştiği mücadelede, o güne dek olağan bir bağlaşığı saydığı Sovyet Rusya'nın görüş ve duygularının içtenliği konusunda pek haklı olarak kuşkuya düşürdüğünü; BMM'nin de bu sorunu görüşerek, Sovyet koşulunun Türk ulusunca asla kabul edilemeyeceği sonucuna vardığını; dolayısıyla BMM ve Bakanlar Kurulunun, coğrafi, irki, siyasi ve iktisadi hiçbir ilke ile açıklanamayan ve bağdaşmayan Sovyet önerisinin, ne pahasına olursa olsun kabullenemeyeceğini; esasen böyle bir önerinin, Sovyetlerden bile gelse, ancak "emperyalist bir görüşün ürünü olduğunu", çünkü söz

⁵² Tengirşenk, s. 164-170; Cebesoy II, s. 83-86.

⁵³ Tengirşenk, s. 146-164; Kandemir I, s. 87; Bayur, s. 62-64, II, *Adalet*, 14. 1. 1963, III, s. 145-146; Tunçay, s. 72; Aydemir II, s. 419-424; Gönülbol ve Sar, s. 16-17.

⁵⁴ 2. 9. 1920'de Moskova'dan ayrılan Yusuf Kemal, 11. 10. 1920'de Ankara'ya ulaşıyor; 16. 10. 1920'de antlaşma tasarısı konusunda BMM'ne bilgi veriyordu. Tengirşenk, s. 171 ve 178-190.

konusu bölgedeki nüfusun çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu; Misak-ı Milli'de saptanan sınırdan bir küçük parçanın bırakılmasının, tüm düşmanlık dünyasına karşı sürekli savunulan kutsal sorunun yıkılmasına ve dolayısıyla ulusal direnmenin çökmesine, gerici İstanbul yönetiminin ve onu kendi "hayın amacına alet eden" İngiltere'nin Anadolu'da yayılarak etki ve egemenliğini güçlendirmesine yardımcı olacağını; bu olursa, Ankara yönetiminin, İstanbul yönetiminden değişikliği kalmıyacağını⁵⁵ ve tüm Anadolu halkının, Ankara yönetimine olan güvenini kaybedeceğini bildiriyordu. Yazısına devam eden Mustafa Kemal, Ankara'daki ulusal yönetimin Sovyet Rusya ile daha sıkı bağlar kurmayı içtenlikle dilediğini; Çiçerin'in öne sürdüğü öneriden vazgececeğini umut ettiğini; esasen Van ve Bitlis illerinde Ermeniler azınlıkta olduklarından, buraların onlara verilemeyeceğini, ama Türkiye'den göç eden Osmanlı Ermenilerinin, göçten önce yaşadıkları bölgelere dönmelerine müsaade verilebileceğini Çiçerin'e bildirmesini; Çiçerin, Ankara'nın bu görüşlerini kabullenirse, iki ülke arasında parafe edilen antlaşmayı imzalamasını; antlaşma imzalanmazsa, daha bir süre Moskova'da kalmasını Bekir Sami'ye öneriyordu⁵⁶.

Altı gün sonra, BMM Dışişleri Bakanlığı da Bekir Sami'ye gönderdiği telyazısında, İstanbul'da yeni kurulan Tevfik Paşa Kabinetindeki Bakanların adlarını veriyor, şöyle diyordu:

"Hemen tüm üyeleri ulusal akıma yandaş olarak tanınmış kişilerden oluşan bu kabinenin kuruluşuna İngilizlerin izin vermelerinin nedeni, Anadolu halkını Batıyla uyuşabilmek umuduna düşürüp, Bolşevik ve İslâm dünyalarının önem ve ciddiyet alan içten bağlarını koparmak ve hiç olmazsa yanları kuşkuya düşürmektir. Ulusal davranışın bir zaferi gibi gösterilen İstanbul'daki bu değişikliği ve İngilizlerin Ankara yönetimiyle uyuşmak için ülkede tanınmış ve herkesin saygısını kazanmış kişileri görevlendirmesi, olağanüstü bir durum yaratıyor. Bu durumun Rus yönetimine anlatılması ve bundan böyle Van ve Bitlis'den söz

⁵⁵ İstanbul yönetimi, o sıralarda Doğu, Kuzey ve Güneyde bazı illeri Ermeni ve Yunanlılara bırakmaya hazırlanıyordu.

⁵⁶ M. Kemal'den Bekir Sami'ye kapalı telyazısı, Ankara, 16. 10. 1920. Tengirsenk, s. 190-194; Cebesoy II, s. 88-90; ATTB, s. 355-357; Aydemir II, s. 429-430.

etmenin imkânsız olduğunun bildirilmesi gereklidir. Rus önerisi, İstanbul ileri gelenlerine, halk üzerinde olağanüstü bir etki kazandıracaktır. Dolayısıyla Rus yönetimi, Türk ulusunun Emperyalizme karşı mücadelesini eski inanç ve direnişle sürdürmesini dileyorsa, söz konusu dilekten ivedilikle vazgeçerek dostluk antlaşmasını imzalamalıdır ⁵⁷.”

Türk ulusal akımının önderleri, 1. Moskova Konferansı süresince Çiçerin’in Ermeni sorunundan hiç söz etmemesini, ama Türk-Rus dostluk paktı tasarısının parafe edilmesinin hemen ardından, bu sorunu ortaya atmasını oldukça acayip buluyorlardı. BMM’nce alınan ve 2 Eylül 1920’de Moskova’daki diplomatik kurula yönerge biçiminde gönderilen karardan, ulusal önderlerin görüşlerinin şu noktalarda yoğunlaştığı anlaşılıyordu: Bolşevik Rusya, İslâm ve Türk ülkelerinde kendi egemenliğini kurmak dileğindedir. Türkiye’nin kurtuluşunu ve özellikle İslâm ülkeleriyle coğrafi ve siyasi bağlarını geliştirmesini dilemiyor. Sonra savaş araçları açısından oldukça yoksul düştüğünden, çoğu Müslüman ülkeleri olmak üzere dünyanın her yanından yardım için yapılan başvuruları yerine getiremiyor. Ancak iç durumu dolayısıyla, İslâm dünyasını tatmin etmek ihtiyacından henüz kurtulmadığı gibi, Batı devletleriyle bir denge yaratmak için, İslâm dünyasında kışkırtmalarda bulunabilmek gücünü sürdürmek zorundadır. O güne dek Türkiye’ye karşı uyguladığı tutumun diğer İslâm ülkeleri üzerinde kötü etki yaratmasını önlemek, özellikle İngiltere’ye karşı etki ve gücünü duyurmak için, Türkiye’nin mücadelesine yandaş görünmek; kendisinden istenen ve veremeyeceği araçları sağlamayı söz kalabalıklarıyla geçiştirmek, verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemek amacı gütmektedir.

Batı devletleriyle anlaşırca, Türkiye’yi bırakmak ya da feda edebilmek için, Türklerle kesin bir bağlantıya girişmemek; İslâm ülkelerinin Türkiye’nin etkisine girmelerini önlemek amacıyla, aralarındaki bağı engellemek; Ermeni sorunu nedeniyle, Batı Hıristiyan dünyasında Türkiye’ye karşı yerleşen zararlı görüşleri kışkırtmaktan kaçınmamak; Türkiye’nin bağımsız bir siyasa uygulamasını engellemek amacıyla, Bolşevizmi Türkiye içinde olupbitti biçimine getirip, Türkleri serbestçe uyuşamayacak bir kerteye getirmek; ülkenin yö-

⁵⁷ Cebesoy II, s. 90-91.

neticilerini ortadan kaldırarak, Türkiye'nin yönetimini Moskova'ya bağlamak denli amaçlar güdüyordu.

Bolşeviklerin görüşünce, Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılar, aralarında bağ kurarak üstün bir duruma gelirlerse, hem Batılı devletler, hem de Bolşevik Rusya için kesin bir darbe indirebilecek güç haline gelebilirlerdi. Bu durumda Türkler, kendilerine en çok çıkar sağlayacak yana kayarak mücadeleden kaçınabilirlerdi; sonra Türkiye'nin çıkarlarının çoğunluğu Batılı devletlerin baskısı altındaydı. Bu nedenle Bolşevikler, o güne dek hiçbir fedakârlık karşılığı olmayarak, Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu biçiminde propaganda yapıyorlar; bunu, İngilizlerle pazarlıkta değerli bir koz olarak kullanıyorlar; Türkiye'ye bir kuruş vermiyerek onu avutabiliyorlar; Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar ediyorlar; Türkiye'nin Müslüman ülkelerle bağ kurmasını engellemekle birlikte, Ermeni sorununu Ermenilerden yana çözümleyebilecek bir durumda olduklarını, gerek Ermenilere ve gerek Batı dünyasına kanıtlamak istiyorlardı. Bu sırada umut ettikleri gibi, Leh saldırısı sona erer ve (Beyaz Rus generali) Wrangel'i yenerek, içerideki engeli ortadan kaldırırlarsa, gerçekte hiçbir sorumluluk altına girmedikleri Türkiye "ve yıkıntıları üzerinde" Batılı devletlerle bir genel pazarlığa girişebilirlerdi.

Bolşevikler, bu programlarında, Kemalist Türkiye'nin uyguladığı tutumdan yararlanmakla birlikte, Türklere karşı duydukları ihtiyaçtan kurtulamamışlar; gerek Türk sınırlarında, gerekse diğer ülkelerde, Türkiye'yi Bolşevize edecek örgütleri kurmuşlar, ama Türkiye'yi henüz ellerine geçirememişlerdi. Wrangel gücü, Bolşeviklerce aldatılan Kuzey Kafkasya İslâm halkı ve Küban Kazaklarıyla ilişkiler kurmuştu. Müslümanlar, Wrangel'e etken biçimde yardım ederlerse, Bolşevizmin Asya'daki tehlikesi ortadan kalkmış olacaktı. Esasen Kafkasya'daki Müslüman ulusları, Bolşevikliğe bir yıl önceki kadar eğilimli değillerdi. Son günlerde çıkan olaylar ve kötü işlemler nedeniyle, Bolşeviklere karşı yapılacak kışkırtmalara kolayca katılabilirlerdi.

Bu olasılıklar önünde Bolşevikler, Türkiye'de ivedilikle komünist devrimi yapmak yoluna gidecekler, ama bunda başarı sağlanıyarak Kemalistlerin dileklerini kabullenmek ve gerçek bir ittifak yapmak zorunda kalacaklardı. Bu durum önünde, Kemalistlerin Bolşeviklere karşı uygulayacakları siyasa ne olmalıydı? Doğu sınırlarında ve çeşitli bölgelerde gizli örgütler aracılığıyla yapılan komünist kışkırt-

malarına karşı koymak; bu akımı açık ve ılımlı olarak hükümetin yönetiminde bulundurmamak; özellikle gizli Bolşevik örgütünün Ordu içine girmesini engellemek; Kuzey Kafkasyalı, Azerî, Arap, Hintli ve tüm Müslümanların, Ruslara karşı veya Ruslardan yana bir tutum saptamak için Türklerin Bolşeviklerle bağlaşıklık olup olmadıklarını sordukları Ruslara bildirilmeliydi, çünkü tüm Doğu ulusları, Türkleri halen Bolşeviklerin bağlaşıklı sanıyor ve Ruslardan umut ve kurtuluş bekliyorlardı. Gerçek olmyan bu durum sürdürülmeliydi. Türkler Ruslarla bağlaşıklık olacaksa, bir an önce bunu karara bağlayıp açıklamaları; olmayacaklarsa, bunu da ivedilikle bildirmeleri gerekiyordu. Türkler de ona göre davranacaklar; Azerbaycan'la bağ kurmak için Ermenilere karşı bir olupbitti yaratmak amacıyla, Moskova'nın onayını almadan ilk fırsattan yararlanacaklardı⁵⁸.

4. Türk - Ermeni Savaşı ve Gümrü Antlaşması :

Ermeni sorunu, Türk-Sovyet dostluk görüşmelerinin kısa bir süre için kesintiye uğramalarına neden teşkil etmişti. Bu yüzden Kemalistlerin Ermenistan'a karşı besledikleri düşmanca duygular artmış bulunuyor; Erivan'daki Daşnak yönetimi, bu duyguları her vesile ile kamçılıyıp duruyordu. Ermenistan, Türkiye'nin Doğu illerine göz dikmekle kalmıyor, aynı zamanda Kafkaslarda Türkiye ile Sovyet Rusya'nın arasını tıkararak, Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya yardım gönderilmesini engelliyor; Pontus Rumları ve İtilâf devletleriyle düzen çeviriyordu. Esasen İtilâf devletleri, Türkiye'nin Doğu illerinde kurulacak ve Sevr Antlaşması gereğince sınırı, Amerika devlet başkanı Wilson'ca saptanacak bir Büyük Ermenistan devleti kurulmasını kabullenmişlerdi⁵⁹.

⁵⁸ Dışişleri Bakanlığında Moskova'daki Türk diplomatik kuruluna yönerge, Ankara, 2. 9. 1920. Cebesoy II, s. 75; Kandemir I, s. 92-94. Ulaştırma güçlükleri yüzünden Ankara, Moskova'daki görüşmeler konusunda zamanında bilgi alamıyordu. Örneğin, Lenin'le yapılan görüşmeyle ilgili haber, ancak 15 gün sonra, 29 Ağustosta öğreniliyordu. 24 Ağustosta yanların kabul ve perefte ettiği ve Kemalistlerin görüşünce, "Çiçerin'in yersiz karışmasıyla kasten etkisiz bırakılan" antlaşma tasarısı, ancak 18 Eylülde Yusuf Kemal tarafından telyazısıyla Ankara'ya duyurulmuştu. Böylece BMM, söz konusu antlaşma tasarısında kabul edilen ilkeleri henüz incelemeyen, 2 Eylülde yaptığı toplantıda, Türk-Rus ilişkilerini yeniden gözden geçirerek, Moskova'daki Türk kuruluna yeni yönerge göndermeyi gerekli görüyordu.

⁵⁹ Toynbee I, s. 367-368.

1920 yılının kışında, Kilikya'da, Türklere karşı bir öç alma savaşı açan Ermeniler⁶⁰, daha sonra kendi sınırlarına yakın yerlerde yaşayan Müslümanlara karşı bir ezgi ve baskı siyasası uygulamaya başlıyorlardı⁶¹. Ermeni yönetimi tümüyle Daşnaksutium derneğinin üyelerinden oluşuyordu. Ermeni sorununu Batıya tanıtmak amacıyla Türkiye'de kurulan bu örgüt, Ermeni siyaset sahnesinde büyük bir güç haline geliyor; Ermeni halkı arasında teröre başvurarak sağladığı paraları silâh ve mühimmat satın alımına harcıyordu. Daşnak örgütünün başlıca amaçlarından biri de, Müslüman halka karşı nefret duygularını kamçulamaktı. Ermeni soyunun daha ileri görüşlü ve demokratik elemanlarıyla işbirliği yapmaktan kaçınan bu örgüt, "fetih olmadan barış olamaz" ilkesine inanıyor; Ermeni sorunuyla ilgili herhangi bir kararlar tatmin olmuyor; Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Büyük Ermenistan kurma düşünün ardından koşuyordu⁶².

Ermenilerin bu amaçlarını iyi bilen Kemalistler, Sevr Antlaşmasına karşı çıkararak ulusal Türk yönetimini tanımalarını; Türkiye ile Rusya arasındaki yolun açılmasına yardımcı olmalarını ve Müslümanlara karşı girişilen ezgi ve kırım davranışlarına son vermelerini sağlamak için, Erivan yönetimini bir an önce ortadan kaldırmak veya ezmek amacını güdüyorlardı⁶³. Daha 1920 yılı Nisanında, Kâzım Karabekir, Ermenistan'a karşı askerî harekâta geçmesi için BMM'nden izin istiyor, ama Mustafa Kemal, ona verdiği karşılıktaki, barış konferansının Türkiye ile ilgili kararları henüz bilinmeden, böyle bir harekâta girişmenin, Türkiye'nin çıkarlarından yana olmayacağını, çünkü İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya veya uzlaşmaya varmak fırsatını yitirmiş olacağını; Amerika kamuoyunu Türkiye'ye karşı ve herkesi İngilizlerden yana çevirebileceğini; böylece İngilizlere, Türklere karşı olan plânlarını uygulamak fırsatının verilebileceğini; sonra Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı olan niyetini öğrenmeden davranmanın hatalı olacağını bildiriyordu. Mustafa Ke-

⁶⁰ Kilikya savaşıyla ilgili olarak bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 1.

⁶¹ FO/4970/E 16342, Gizli Siyasî Rapor, 13. 12. 1920.

⁶² FO/4162/E 13585, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi R. Mc. Donell'in derkenarı, "Ermenistan ve Kafkasya", Londra, 29. 10. 1920.

⁶³ FO/4964/E 14793, İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 515, Tiflis, 20. 11. 1920.

mal'e göre, Türklerin o sırada Ermenilere saldırmaktan kaçınmaları, ama Sovyet İslâm devletlerinin milis kuvvetlerini, bu denli saldırılarda bulunmak üzere gizlice takviye ederek kıskırtmak gerekiyordu⁶⁴.

Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un, ileride Sevr'de Osmanlı yönetimine zorla kabul ettirilecek barış antlaşması koşullarını, vaktinden önce 13 Mayıs'ta Yunan Millet Meclisinde açıklaması⁶⁵ ve 28 Mayıs'ta Ermeni yönetiminin, Türkiye'nin Doğu illerini ilhak edeceğine dair "Türkiye'ye karşı âdeta bir savaş ilânı" olarak nitelenen⁶⁶ bir bildirme yayınlaması üzerine Kâzım Karabekir, 30 Mayıs'ta yeniden Ankara'ya başvurarak, Ermenilere karşı harekete geçmek önerisini tekrarlıyor, ama bu konuda hâlâ gönülsüz davranan Mustafa Kemal, Bolşeviklerle ilişkilerin biçimi henüz bilinmediğinden ve Türk askerî gücü yeterli olmadığından, Karabekir'in önerisini onaylamıyordu. 4 Haziranda Kâzım Karabekir, seferberlik ilân etmek için izin istiyor; bu kez dileği yerine getiriliyor; üç gün sonra Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilân ediyordu⁶⁷. Ama Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 16 Haziranda gönderdiği bir nota ile, Ermenilere karşı harekâta geçilmesini onaylamıyarak arabuluculuk önerisinde bulununca, Kemalistler, o sırada Kars'dan Ankara'ya gitmekte olan Bolşevik diplomatik kurulunun Ankara'ya ulaşacağı güne dek askerî harekâtı ertelemek kararını alıyorlardı⁶⁸.

⁶⁴ M. Kemal'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 6. 5. 1920. TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543; ATTB, s. 318; Karabekir, s. 707-708.

⁶⁵ *Praktika Tis Vulis*, 13. 5. 1920. s. 1-9; FO/5256/E 5459, İngiliz ortaelçisi Lord Granville'den Lord Curzon'a yazı, Atina, 14. 5. 1920.

⁶⁶ Kazemzadeh, s. 286.

⁶⁷ Cebesoy II, s. 92; Goloğlu, s. 280-283.

⁶⁸ TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 34; ATTB, s. 339-340; FO/5171/E 12291, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 84, 1. 9. 1920; BMM. ZC., C. 3, s. 185-190. Mustafa Kemal'in, Gürcü ve Ermenilerin Doğu'da Müslüman halka karşı giriştikleri davranışlara karşılık, Doğu savaş kesimindeki Türk ordusunun hareket-sizliğinden yakınan Erzurum milletvekillerinden Durak, Süleyman, Necati ve Hüseyin Avni Bey'lerle Oltu milletvekili Yasin Bey'in eleştirilerine 14.8.1920'de BMM'de verdiği karşılık. Feridun Kandemir, 1920 Mayıs'ında Ermenilere karşı harekete geçmediklerinden ötürü Kemalist önderleri eleştirir. Kandemir I, s. 41-42 ve 44; ayrıca bkz. FO/4970/E 16342, Tiflis'deki Kemalist temsilcisi Kâzım Bey'in basına verdiği demeç. Ali Fuat Cebesoy'a göre, Ermenilere karşı 5 ay önce harekete geçilse, durum Türkler için daha iyi olacaktı, çünkü Bolşevikler, İngilizlerle bir anlaşmaya varmaya çalışırken, Türklerin Batı savaş kesimi takviye edilecek ve Bekir Sami'nin

Bu arada, Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştikleri kırım davranışları dayanılmaz bir kerteğe geliyordu. Haziran ayında Oltu ilçesini istilâ eden Ermeniler, Türk halka ezgi yapıyor; Kemalistleri âdeta savaşa kışkırtıyorlardı⁶⁹. BMM yönetimi Dışişleri Bakanlığı, 7 Temmuzda Ermenilere kesin süreli bir öneri (ültime) göndererek, Brest Litovsk ve 1918 Batum Antlaşmaları gereğince Türkiye'nin bir parçası ilân edilen Oltu'nun ivedilikle boşaltılmasını talep ediyor; bu antlaşmalardan doğan anlaşmazlıkların "hak ve adalet" ilkelerine göre, barış yoluyla çözümlenmesi gerekirken, bu Ermeni saldırganlığının, Türklerin Ermenistan'la komşu olarak dostça ve iyi ilişkiler sürdürmek yönündeki dileğine aykırı ve "itiraz götürmez Türk haklarına karşıt yandaşlık" olduğunu bildiriyor; Ermeni ordusunun ivedilikle Oltu'dan çekilmesi buyruğunu tekrarlıyordu⁷⁰. Buna Ermenistan Dışişleri Bakanı adına karşılık veren M. Terakopian, Osmanlı yönetimi adına imzalanan Brest Litovsk ve Batum Antlaşmalarını Ermenistan'ın tanımadığını, çünkü birinci antlaşmayı imzalamadığı gibi ikincisini onaylamadığını; Ermeniler Türkiye ile ve diğer tüm uluslarla iyi komşuluk ilişkileri kurmak dileğinde olmakla birlikte, her ulusun "tarihî, etnografik ve ekonomik haklarını" görüşmelerde esas olarak tutmak gereğini duyduklarını; dolayısıyla Türkiye'deki "Ermeni ili üzerindeki itiraz götürmez haklarından" vazgeçemeyeceklerini; Oltu ilçesinin Ermeni Cumhuriyetinin "kesin bir parçası" olduğunu ve Türk ordusunun bu ilçede saldırgan davranışlarda bulunmasına izin verilmeyeceğini bildiriyordu⁷¹.

imzalamaya çalıştığı Türk-Sovyet dostluk antlaşması, Ermeni sorunu yüzünden ertelenmiyecekti. Cebesoy II, s. 100. Enver Paşa da 7. 9. 1920'de Bakü'den Kâzım Karabekir'e gönderdiği kapalı telyazısında, kış gelmeden Ermenilere karşı harekete geçilmesini salık veriyor, şöyle diyordu: "Bu askerî harekâta daha önce başlamalı ve Ermenilerin daha güçlü bir duruma gelmelerini önlemeliydiniz. Bunu Kızıl Ordu onaylamasa bile, ordunuzu harekete geçirerek, Rusların bile tanıdığı sınıra kadar ilerlemeliydiniz" diyerek, Brest Litovsk Antlaşmasını kastetmek istiyordu. Karabekir II, s. 40-41.

⁶⁹ Erivan yönetiminin ilk Başbakanı Kachaznuni'nin demeci: bkz. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, 1924, s. 41.

⁷⁰ FO/4959/E 11703, BMM Dışişleri Balanlığından Erivan yönetimi Dışişleri Bakanlığına nota, Ankara, 8. 7. 1920.

⁷¹ FO/4959/E 11868, Erivan Dışişleri Bakanlığı sorumlusu M. Terakopian'dan BMM Dışişleri Bakanlığına yazı, Erivan, 28. 7. 1920.

Ermeniler, Oltu ilçesinden çekilmemekle kalmıyor, Türkiye'nin Doğu illerini de istilâya hazırlanıyorlardı. İstilâ plânlarıyla uğraşırken, Erivan yönetiminin eski Cumhurbaşkanı M. Hatissiyan, çeşitli Ermeni toplumlarından 20 milyon dolarlık bir kredi sağlamak amacıyla, Erivan yönetiminin resmî ve yetkili temsilcisi olarak Avrupa başkentlerini geziyordu. Sağlanacak paranın yarısı, Türkiye'nin Doğu illerini işgalde gerekli askerî masrafları karşılamada kullanılacaktı. 19 Temmuzda Londra'da, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'la görüşürken, Türk illerini ivedilikle işgal etmesi için Ermenistan'a yetki verilmesini; Ermeni ordusu, Yunanlıların Anadolu'da askerî harekâta geçtikleri o sırada derhal ilerlerse ve Trabzon'daki İngiliz donanması yardımcı olursa, Türklerin ciddi direnişte bulunmalarına fırsat verilmeden büyük bir başarı sağlanması olasılığında söz ediyordu. O sıralarda bir Ermeni saldırganlığını, "sonuçları belirsiz, dilenmeyen, düşüncesiz davranış" olarak niteliyen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türklerin Ermenilere karşı Kilikya'da misilleme davranışlarında bulunmalarından korkarak, Hatissiyan'ın önerisini desteklemiyordu. Sonra Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un, Ermenistan'ın sınırları konusunda henüz bir karara varmadığı sırada Doğu illerini işgale kalkışmak, vaktinden önce bir davranış olacaktı⁷². İngiltere'nin bu Ermeni macerasını onaylamamasının önemli bir nedeni daha vardı (ama Lord Curzon bunu açıklamıyordu): Osmanlı murahhasları, barış antlaşmasını Sevr'de imzalamaya hazırlanıyorlardı; dolayısıyla bu Ermeni davranışı, barış plânlarını altüst edebilirdi.

Türlere karşı İngilizlerin desteğini kazanamıyan Ermeniler, bu kez Ermeni koruyucusu kesilen Birleşik Amerika'nın yerini almaya çalışan Sovyet Rusya ile düzen çevirmeye başlıyorlardı. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 20 Temmuzda Ermenistan Dışişleri Bakanı H. Ohanciyân'a gönderdiği yazıda, Sovyet Rusya'nın Ankara yönetimiyle kurmaya çalıştığı dostluk ilişkilerinin başlıca amaçlarından birinin, Anadolu'da Ermeni halkı için yeterli toprak sağlamak olduğunu ve Sovyet temsilcisi M. Legrand'ın bu konuda Ermeni ileri gelenleriyle görüşmelerde bulunmak üzere Erivan'a gönderileceğini

⁷² FO/4958/E 9127, Ermeni önderlerinden Hatissiyan'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığı sorumlusu D. G. Osborne'la yaptığı görüşme, Londra, 19. 7. 1920.

bildiriyordu⁷³. Bu sorunu pazarlık konusu yapmak isteyen Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancıyan, 27 Temmuzda Çiçerin'e verdiği karşılıklı, Sovyet Rusya'nın Ermenilere vermek istediği içten güvencenin gerçekte haklı gösterilemeyeceğini, çünkü Türk ulusal yönetiminin, Ermenilerce "yıkıcı" olarak nitelenen Brest Litovsk Antlaşmasına dayanarak, Ermeni ordusunun Oltu ilçesinden çekilmesini istediğini bildiriyor; ama Rusların düşmanlığını kazanmak istemediğinden, onlarla "içten görüşmelerde bulunmak üzere" bir Ermeni kurulunun görevlendirilmiş bulunduğunu ekliyordu⁷⁴.

Sovyet yönetimi, Kemalistlerin Ruslardan önce davranarak Ermenistan'ı işgal etmelerine fırsat vermemek amacıyla, Erivan yönetimiyle bir anlaşmaya varmak yönünde meydana gelen tek fırsattan yararlanarak, Ermeni yönetimini memnun eder düşünceyle, bu yönetim temsilcileriyle 10 Ağustosta bir anlaşma imzalıyor; Kemalist Türkiye ile Sovyet Azerbaycan arasında bulunan Nahcivan'ı ve Culfa'dan Şahtahtı'ya değin uzanan demiryolunu Ermenilere bırakıyordu. Sovyet yönetiminin bu davranışı Kemalistleri gücendiriyordu, çünkü Türkiye ile Rusya arasında bulunan ve Azerbaycan'dan geçen yolu tıkıyor; Sovyetlerin Türkiye'ye etken olarak askeri yardımda bulunmaları imkân ve umudunu ortadan kaldırıyor.

Türk ulusal önderlerinin de bu kez anladıkları gibi, Ermeni sorunu ancak Daşnak yönetimini baş eğici duruma getirecek askeri bir harekâtle çözümlenebilirdi. Ama böyle bir harekâtı başlatmakla suçlanmayı dilemediklerinden, ilk davranışın Ermenilerden gelmesini bekliyorlardı. Çok geçmeden bekledikleri oluyor: Ermeniler, Rusların kendilerine gösterdikleri hoşgörüden cesaret alarak, 24 Eylülde Kötök ve Bardiz ilçelerinde saldırıya geçiyor, kısmen başarı sağlıyorlardı. Dört gün sonra General Karabekir komutasında karşı saldırıya geçen Türk ordusu, Sarıkamış'ı alıyor; 30 Eylülde Oltu ve Ardahan arasındaki Merdenek kasabasına giriyordu⁷⁵.

Türk-Ermeni savaşı sürerken Kemalistler, Daşnakların bu saldırganlıktan sorumlu olduklarını; Müslüman halka her türlü ezgi

⁷³ FO/4958/E 10378, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Ermenistan Dışişleri Bakanına telyazısı, Moskova, 20. 7. 1920.

⁷⁴ A. g. e. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancıyan'dan Çiçerin'e nota, No. 4472, Erivan, 27. 7. 1920.

⁷⁵ *Söylev* II, s. 338; *Speech*, s. 417

ve işkence yaptıklarını; İtilâf devletlerinin elinde alet olduklarını; Türk Doğu Ordusunu uğraştırmak ve başka yerlerde kullanılmasına engel olmakla Yunanlılara yardımcı olduklarını; Sevr Antlaşması gereğince hak iddiasında buldukları Doğu illerini istilâ ederek, Basra'dan Karadeniz'e kadar uzanacak ve İtilâf devletlerinin etkisi altında olacak büyük bir Ermenistan kurarak, Yunanlıların Batıda oynadıkları rolü Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran bölgelerinde oynamak fırsatını kolladıklarını; dolayısıyla BMM yönetiminin, kış gelmeden Daşnaklara bir ders vererek Türk topraklarını istilâ umutlarını suya düşürmekten başka çıkar yolu olmadığını o sıralarda Moskova'da bulunan Türk kurulu başkanı ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami aracılığıyla Sovyet önderlerine bildiriyor; Ermenilere karşı girişilecek mücadelede Moskova'dan yardım dileyor ve Daşnakların yenilgiye uğratılmalarından sonra, Ermenistan'da, Türkiye ve Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurulmasına önem verecek "aklı başında bir yönetimin" işbaşına geçmesi umudunu beyan ediyordu⁷⁶.

Ankara'nın bu diplomatik davranışına Erivan yönetimi iki türlü tepki gösteriyordu: 1. Londra'daki Ermeni temsilcisi M. Taftacıyan'a, Doğu savaş kesimindeki Ermeniler üzerinde Türk baskısını hafifletmek amacıyla, Batı savaş kesimindeki Yunan ordusunun Türkler üzerinde baskı kullanması için ivedilikle Yunan Başbakanı Venizelos'a başvurmasını öneriyor (ama bunda başarı sağlıyamıyordu)⁷⁷; 2. Türk ilerlemesini durdurması için Moskova'ya başvurarak Türkleri saldırganlıkla suçluyor; bir Sovyet elçisinin dostluk ilişkileri kurmak amacıyla görüşmelerde bulunmak üzere Erivan'a ulaşacağı bir sırada, "Rusya'nın bağlaştığı" bulunan bir ülkenin ordusunun düşmanca davranışlara başladığını, bu yüzden Ermenilerin, Rusların dostluk gösterilerinden kuşkulandıklarını bildiriyor; Moskova, "Türk saldırganlığını" durdurur ve Türk ordusunun eski sınırlara dönmesini sağlarsa, iki ülke arasındaki barış görüşmelerinin sükûn içinde ve daha içten yapılmasına yardımcı olacağını ekliyordu⁷⁸. Moskova buna verdiği karşılıkta, Sovyet yönetiminin Türk

⁷⁶ Mustafa Kemal'den Bekir Sami'ye kapalı telyazısı, Ankara, 6. 10. 1920. *Söylev* II, s. 338-340; *Speech*, s. 417-419; *Cebesoy* II, s. 92-93.

⁷⁷ Erivan yönetiminden M. Taftacıyan'a kapalı telyazısı, 30. 9. 1920. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri aracılığıyla 2. 10. 1920'de Lord Curzon'a iletildi. FO/4960/E 12108.

⁷⁸ Ermeni Dışişleri Bakanı Ohancıyan'dan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e kapalı telyazısı, Erivan, 30. 9. 1920. *Cebesoy* II, s. 93-94.

ilerlemesini durdurabileceğini ve gerekirse, Türkiye'deki "Ermeni topraklarının" bir kısmının boşaltılmasını sağlayabileceğini, ama Erivan yönetiminin Sevr Antlaşmasından vazgeçerek, Sovyetlerin İtilâf devletlerine karşı Mustafa Kemal'e yardım gönderebilmeleri için, Şahtahtı-Nahcivan demiryolunu geçici bir süre ile geri vermeleri gerektiğini bildiriyordu ⁷⁹.

Ermeni Daşnak önderleri, bu Rus önerisine uyacakları yerde, İtilâf devletleriyle düzen çevirmeyi sürdürüyor; Erivan'daki İngiliz temsilcisine Sovyet önerileri hakkında tam bilgi veriyorlardı. Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, Rusların blöf yaptıklarını öne sürerek, Ermenileri, tüm halkı silâh altına çağırmağa üsteliyor; Gürcistan yönetiminin Ermenilere elden gelen her yardımı gizlice yapacağını; durum tehlikeli bir kerteğe gelince, Ermenilerden yana savaşa gireceğini bildiriyordu. Öte yandan Lord Curzon'a başvuran Albay Stokes, İngiliz yönetimini, daha önce önerdiği gibi 20.000 sterlin sağlamaya ve Dağıstan'la Kafkasya'da yaşayan ama Sovyet yönetiminden memnun olmayan Müslüman halk arasında bir isyan başlatmaya çağırıyor; bu çağırısı etkisiz kalıyordu ⁸⁰.

Böylece, Ermenistan'la Gürcistan arasında askerî bir pakt imzalama çabaları olumlu bir sonuç getirmiyordu çünkü Gürcistan, Ermeni sorununu desteklemek amacıyla savaşa girerse, halkın bu davranışı desteklemeyeceğini; Türkleri gücendirerek Gürcistan'daki büyük İslâm toplumu arasında isyan çıkmasına yol açacağını ve o sıralarda ticaret maksatları için Azerbaycan ve Sovyet Rusya ile yapmakta olduğu görüşmeleri tehlikeye düşürmüş olacağını anlı-

⁷⁹ FO/4964/E 14902, Moskova'daki Ermeni temsilcisi M. Egiazariants'dan Ermeni yönetimine kapalı telyazısı, 5. 10. 1920.

⁸⁰ FO/4961/E 13011, DBFP 1/XII, s. 638, Erivan'daki İngiliz temsilcisinden Albay Stokes'a (Tiflis) kapalı telyazısı, 13. 10. 1920. Dağıstan'da Bolşeviklere karşı yapılan bu kıskırtmalara BMM yönetiminin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin de adı karıştırılmıştı. Bakü Kongresine katılan Türk temsilcilerinden Dr. İbrahim Tali, raporlarından birinde şöyle der: "Tiflis'deki diplomatik temsilcilerimizin dairesi, Kuzey Kafkasyalı, Polonya'lı ve Azerbaycan'lı karşıcıl ihtilâlcilerin toplandıkları bir merkez haline geldi. Diplomatik temsilcilerimizin dostluk bağları kurmaları gereken ülkelerde karşıcıl ihtilâlcileri desteklemelerinin kendi görevleriyle ne dereceye kadar bağdaştığını anlıyamıyorum". Çiçerin de 1928'de Moskova'da Türkiye Büyükelçisi olarak görev gören Tevfik Bıyıklıoğlu'na, Bekir Sami'nin 1920 Eylülünde Kafkasya'da, özellikle Dağıstan'da Sovyet Rusya'ya karşı başlatılan bazı hareketlere katıldığını bildirmişti. Bıyıklıoğlu I, s. 68-70; Tevetoğlu, s. 358.

yordu⁸¹. Esasen Kemalistler, 9 Ekimde Gürcistan'a başvurarak, iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmasını; aralarında askıda kalan herhangi bir sorunun dostça çözümlenmesini öneriyor, Ermenistan'a saldırıların nedenlerini anlatmaya çalışıyorlardı. Buna verdiği karşılıkta Gürcistan yönetimi önce kaçamak yapıyor, sonra da kendisine saldırmıyacağına, Batum ve Ardahan illerini kapsamak üzere iki ülke arasındaki sınırın yeniden çizileceğine dair Kemalistlerden güvence istiyordu⁸². Kemalistler, istenilen güvenceyi 21 Ekimde veriyor; dost ve güçlü bir Gürcistan görmeyi yeğ tuttuklarını bildiriyor; aynı zamanda, Gürcistan yönetimiyle görüşmek üzere Albay Kâzım'ı Tiflis'e temsilci atıyorlardı⁸³. Ermenilerin başına gelen akıbetten kaçınmak ve bağımsızlığını sürdürmek isteyen Gürcistan, daha önce verdiği söze karşın Ermenilere açıktan açığa yardımda bulunamıyordu⁸⁴.

Ermenilerin tek umudu Gürcistan değil, Sovyet Rusyaydı. 22 Ekimde Moskova'ya gönderdikleri notada, Erzincan'dan geçen ve Trabzon'dan Harput'a kadar uzanan bir hattı Ermenistan'ın Batı sınırı olarak talep ediyorlardı⁸⁵. Bakü ve Moskova'da yüksek katlarda çalışan Ermeni komünistlerinin, Ermeni basımla işbirliği yaparak, Türklere karşı ve Ermeni sorunundan yana sürekli çalışmaları yüzünden bu kez Moskova, Ermeni sorununa fazlasıyla sempati göstermeye başlıyordu. Komünist Ermeni önderleri, Kemalistlerin şövenistlikle davranarak, Azerbaycan'daki karşıcıl ihtilâli kıskırttıklarına ve Azerbaycan'la birleşerek, Ermenistan'ı ortadan kaldırdıktan sonra Batum'u işgal edeceklerine Moskova'yı inandırıyor; Gürcistan'la Ermenistan'm, Türkiye ile Azerbaycan arasında bir barikat olarak tutulmalarının önemine değiniyorlardı. Bunun üzerine

⁸¹ FO/4970/E 16342, gizli siyasî rapor, 13. 12. 1920.

⁸² Tengirşenk, s. 185 ve 188.

⁸³ FO/4948/E 15488, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 552, Tiflis, 5. 12. 1920.

⁸⁴ FO/4962/E 13727, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 458, Tiflis, 28. 10. 1920. Albay Stokes, Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım edeceğini Gürcü önderlerden M. Ghambashidje'den öğrenmişti. FO/4960/E 12566, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 425, Tiflis, 4. 10. 1920.

⁸⁵ FO/4161/E 13312, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 448, Tiflis, 22. 10. 1920.

harekete geçen Ruslar, Tiflis'de yayınladıkları bir genelgede⁸⁶, "Türk saldırganlığıyla" bir ilişkileri olmadığını; "Ermenistan halkına karşı dostça duygular beslediklerini" açıklıyor; aynı zamanda, 9 Kasım'da Ankara'ya varan ilk resmî Sovyet kurulunun geçici başkanı Upmal Angarskii aracılığıyla, Türklerin Ermenistan'da ilerlemelerini durdurmalarını dileyerek, iki ülke arasında yeniden arabuluculuk önerisini öne sürüyorlardı. Ermenistan sorunuyla ilgili olarak, Türk-Rus ilişkileri o kadar bunalımlı bir kerteğe gelmişti ki, Moskova'daki Bolşevik önderleri, "her an savaşa girmeye zorlanabiliriz" biçiminde söz ediyor⁸⁷, Batılı siyasi çevreler ise, Türkiye ile Rusya'nın arasının ciddi olarak açıldığına inanıyorlardı⁸⁸.

Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, 6 Kasım'da Lord Curzon'a gönderdiği kapalı telyazısında, Türklerin Ermenistan'ı "istilâ" etmeleri sonucunda Orta Doğu'daki durumun değiştiğini; Kemalistlerin Azerbaycan'ı kendi kontrollerine almak amacını güttüklerini, ama Bolşeviklerin buna engel olmaya çalışacaklarını, dolayısıyla iki ülke arasında ayrılık tohumları serpileceğini; Ruslara karşı Türklerin dostluğunu kazanmak zamanının geldiğini ve İtilâf devletleri, Türkiye'de Yunan yayılmasını destekleyen siyaseti bir yana bırakmakla bu dostluğu sağlayabileceklerini, böylece tüm İslâm dünyasını kendilerinden yana çekebileceklerini bildiriyor; Mustafa Kemal'le ilişki kurmayı öneriyor, ama önerileri kabul edilmiyordu⁸⁹.

İngiltere'de çıkan *Manchester Guardian* gazetesinin muhabiri Leese de, 13 Kasım'da, Kemalist Türkiye'nin yardımıyla Müslümanlar arasında Bolşevik Ruslara karşı bir genel isyanın kıskırtılması olasılığına değinerek, Albay Stokes'un önerilerine benzer öneride bulunuyor, ama önerisi etkisiz kalıyordu⁹⁰. Oysa Kemalistlerin Er-

⁸⁶ Rusların bu genelgeyi Tiflis'de yayınlamalarının bir nedeni vardı: o sıralarda Bolşevik Rusya ile Kemalist Türkiye arasında, Daşnak Ermenistan ve Menşevik Gürcistan'a karşı gizli bir antlaşma imzalandığına dair Tiflis'de söylentiler dolaşıyordu.

⁸⁷ Carr III, s. 295-296.

⁸⁸ FO/4962/E 13811, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'nun derkenarı, Londra, 8. 11. 1920.

⁸⁹ DBFP 1/XIII, s. 170, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 480. Tiflis, 6. 11. 1920.

⁹⁰ FO/4976/E 14159, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 491, Tiflis, 13. 11. 1920.

menistan içerilerine değin ilerlemelerini, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslümanları heyecanla izliyordular⁹¹.

Takviye edilmek üzere bir aydan beri Sarıkamış-Laloğlu-Merdenek hattında duran Türk ordusu, 28 Ekimde Kars savaş kesiminde yeniden harekâta geçiyor⁹², Ermeni gücünü Kars'ın iç kalelerine çekilmeye⁹³ ve 30 Ekimde, hiç direnmeden, tüm Kars şehrini Türklere bırakmaya zorluyordu. Kars savaşı sırasında Kemalistler, Bolşevik eğilimi göstererek Kars kalesini hiç direnmeden kendilerine teslim eden iki Ermeni taburunu tutsak etmişlerdi⁹⁴. Avrupa'da en güçlü ve en modern istihkâmlara sahip bulunan Kars kalesi, Ermenilerin savunma sisteminin anahtarıydı. Kalede çeşitli çapta 700 top ve çok sayıda mermi bulunuyordu⁹⁵.

O sırada Oltu, Merdenek ve Kars, Türk işgali altındaydı. Türk ordusu Gümrü'ye saldırıyor, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın yakınlarına dek sokuluyordu. Kesin bir yenilgiyle karşı karşıya kalan Ermeni yönetimi, daha fazla kayıp vermemek amacıyla, 6 Kasımda Türklere başvurarak bir bırakışma imzalamayı dileyiyor; ertesi gün Gümrü'de bir bırakışma imzalanıyordu. Bırakışma koşulları kısaca şöyle idi: Ermeni ordusu Gümrü'yü boşaltarak Arpaçay ırmağının 15 kilometre Doğusuna çekilecek; barış görüşmeleri sırasında Türk ordusu Gümrü kalesini, demiryolunu ve şehrin 10 kilometre derinliğinde çevresini işgal edecek, genel düzeni ve halkın güvenliğini güven altına alacak⁹⁶.

⁹¹ FO/6497/E 135, İngiliz gizli istihbarat raporu, 2. 12. 1920.

⁹² *Söylev* II, s. 339; *Speech*, s. 418.

⁹³ FO/4962/E 13646, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, No. 462, Tiflis, 30. 10. 1920. Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne, 4. 11. 1920'de belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Ermeniler, eğitilmiş ve silâhlendirilmiş güçleriyle, kuvvetli ve modern istihkâmları olan Kars'ı, hoşnutsuz ve kötü disiplinli Kemalist gücüne karşı tutamazlarsa, ne koşullarla olursa olsun, en erken vakitte bir anlaşmaya varmalıydılar... Yalnız Bağlaşık yardımıyla varlıklarını sürdüremezler". A. J. Tilley ise şunu ekliyordu: "Türklere Ermeniler arasında imzalanacak bir anlaşma, İtilâf devletlerince tanınmayacaktır".

⁹⁴ FO/4966/E 15522, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a yazı No. 2/2 (126), Tiflis, 22. 11. 1920.

⁹⁵ FO/4962/E 13727, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 458, Tiflis, 28. 10. 1920.

⁹⁶ *Nutuk*, s. 305; *Speech*, s. 418; Cebesoy II, s. 93-95; Bayur, s. 65 ve III, s. 146; FO/4962/E 13960, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a açık telyazısı No. 487, İstanbul, 9. 11. 1920; FO/5172/E 15365, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 94, 13. 11. 1920.

BMM yönetimi Dışişleri Bakan vekili Ahmet Muhtar, 10 Kasım'da Kâzım Karabekir aracılığıyla Ermeni yönetimine şu barış koşullarını gönderiyordu: 1. Türk-Ermeni sınırının saptanması: Halk, Bolşeviklerle Wilson'un ilân ettiği "ulusların kendi kaderlerini bizzat tayin etmeleri" (self-determinasyon) esasını kapsıyan uluslar ilkesi gereğince, kendi siyasî geleceğini bir plebisitle bizzat tayine çağrılacak. (Erivan yönetiminin, Batı ve özellikle İngiliz emperyalistlerine hoş görünmek için bu çözüme karşı çıkmasından korkulur); 2. Türkiye, komşu soyun özgür olarak güvenlik içinde gelişmesi ve Ermenistan'ın ekonomik kalkınması için her türlü yardımda bulunacak; 3. Yanlar, yurttaşlarının ve mallarının bir yerden diğer bir yere taşınmalarına izin verecek; 4. Türkiye, genel savaş sıralarında kendi topraklarından göç eden Ermenilerin yurtlarına dönerek yerleşmelerini ve uygar ülkelerdeki azınlıklara tanınan haklardan yararlanmalarını kabullenecek; 5. Türkiye, kendi güvenliği için Ermenistan'ın fiilî güvence vermesini talep eder⁹⁷.

Ankara'nın Ermenilere kabul ettirmek istediği bu barış koşulları, Kemalistlerin o sıralarda Ermenilere karşı besledikleri kuşkuyu açıkça yansıtıyordu. Ankara, Ermenistan'ın barış dileğinde bulunmasını, Doğu ve Batı dünyasından ayrı düştüğü bir sırada başına gelen felâketi geçici bir süre için savuşturmak amacına atfediyor; Ermenistan ayakta kaldıkça Türkiye'ye karşı Batı'nın beklisi olmayı sürdüreceğine, Ermenilerle basit bir barış antlaşması imzalayarak geri çekilmemek gerektiğine, Ermeni'erin etkisiz bir duruma getirilmeleri gereğine inanıyor; bu nedenle Ermeni ordusunun terhis edilerek silâhlarının alınmasını; yeniden askeriye yaptırmasının önlenmesini; demiryollarının kontrolünü ve azınlıkta olan Müslümanların haklarının korunması özürüyle tüm Ermenistan'ın askerî işgalde tutularak, Türkiye'yi Azerbaycan'a bağlayan demiryollarının Türklerin elinde bulundurulmalarını; silâhlarının bir an önce ellerinden alınmalarını; oradaki Türklerin silâhlandırılmalarını; Doğu ile Batı'yı bağlayacak ve Azerbaycan'ı bağımsız bir Türk yönetimi biçimine koyacak ulusal bir güç kurulmasına çaba harcanmasını salık veriyordu⁹⁸.

⁹⁷ FO/4966/E 15522, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a yazı No. 2/2 (126), Tiflis, 22. 11. 1920; Karabekir, s. 900; *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 74.

⁹⁸ Ahmet Muhtar'dan K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 8. 11. 1920. Karabekir, s. 901; Gönübol ve Sar, s. 23-24.

Ermeniler Türk barış koşullarını incelerken, 9 Kasımda Kâzım Karabekir onlara kesin süreli yeni bir öneri vererek, 24 saat içinde şu yeni koşulları kabullenmelerini talep ediyordu: çok sayıda silâh, mermi, taşıt aracı ve tren Kemalistlere teslim edilmeli⁹⁹; Ermeni ordusu, 7 Kasım 1920 tarihli bırakışmada saptanan hattın Doğusuna, Erivan-Gümrü demiryolu üzerindeki Aras istasyonundan, Gökçe Gölü'nün Kuzey-Batı kıyısına kadar uzanan hatta çekilmeli; Kemalistler, Gürcistan'dan Ermenistan'a silâh kaçırılmasını önlemek amacıyla, Gümrü-Tiflis demiryolu üzerindeki Sanain ve Karaklis karakollarını kontrollerine almalı. Ermeni yönetimi bu yeni koşullara karşı çıkıyor, bunları görüşmek üzere Gümrü'de bir konferans düzenlenmesini öneriyordu¹⁰⁰. Bu öneriyi kabullenmeyen Türkler, Ermenistan Cumhurbaşkanının iki ülke arasında arabuluculuk teklifinde bulunan Sovyet önerisini kabullenmemesinin ardından, 11 Kasımda yeniden ileri harekâta geçiyorlardı¹⁰¹. Amaçları, Erivan'ı işgal ederek Ermeni direnişine öldürücü bir darbe indirmektir; ama Ermeniler yeni bir bırakışma için yine Türklere başvuruyor; Türkler, Agin ve Anı'yı işgal ettikten sonra¹⁰² 18 Kasımda Ermenilerle yeni bir bırakışma imzalıyor; her iki yan, barış koşullarını görüşmek amacıyla Gümrü'de bir konferansa katılmayı kabulleniyordu.

Türk saldırısı sırasında Ermenistan'a Batı'dan pek az petrol ve silâh yardımı yapılabildiği. Ermeni propagandası, etrafa yaydıkları yalan haberler ve durmadan Batı'dan yardım ve sempati dilenmeleri, "önemli" saydıkları sorunlarına kötü etkide bulunuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'nun 13. 10. 1920'de Londra'da bulunan Ermeni önderlerinden M. Aha-

⁹⁹ Mustafa Kemal, 3. 1 1921'de BMM'de yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "... Ermenilerin henüz rengi, durumu ve amaçları tamamen gelişmemiştir. Böyle renksiz bir ulusun elinde silâhi buldukça, komşularına daima zararlı olur. Biz zarar görebiliriz. Ruslar da zarar görebilirler. Yanların çıkarlarını elde etmek için Ermenilerin ellerinden silâhlarını almak gerekir. Ermeniler komünist olmuşlarsa onların silâha ihtiyacı yoktur. Silâha ihtiyacımız var. Yenişimizin hakkı olarak Ermenilerin elindeki ek silâhları istiyoruz..." ASD I, s. 133-138.

¹⁰⁰ FO/4963/E 14431, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 493, Tiflis, 11. 11. 1920; *Hakimiyet-i Milliye* No. 74.

¹⁰¹ FO/4963/E 14293, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 497. Tiflis, 14. 11. 1920.

¹⁰² FO/4964/E 14568, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 512, Tiflis, 19. 11. 1920; Karabekir, s. 902.

ronian'a da bildirdiği gibi, Ermeniler, "kurt geliyor" diye o kadar haykırıyorlardı ki, sonuçta büyük bir felâkete uğradıkları zaman, onların sorununa kimse büyük ilgi veya sempati göstermedi¹⁰³.

Kemalistlerin Ermenistan'a karşı kazandıkları zafer, tüm Anadolu'da büyük sevinçle karşılanıyor; Albay İsmet Bey, 28 Kasım'da Kâzım Karabekir'e Eskişehir'den gönderdiği kapalı telyazısında:

"Doğu harekâtı bizi ve sorunumuzu yeniden diriltti. O kadar sıkılmıştık, o kadar daralmıştık ki, durumun nefes alacak kadar bir aralığa ihtiyacı vardı. Tanrının yardımıyla bunu sen başardın..." diyor;

Mustafa Kemal, bu büyük başarısından ötürü Karabekir'i kutluyordu¹⁰⁴.

25 Kasım 1920'de BMM adına Kâzım Karabekir'in ve Ermenistan adına M. Hatissiyân'ın¹⁰⁵ katıldığı, bir hafta kadar süren barış görüşmeleri sonunda, 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanıyordu. Antlaşmanın başlıca koşulları şunlardı: Türkler, daraltılmış sınırlar içinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor; anlaşmazlık konusu olan Kars ili ve Sürmelirem ilçesinin geleceğinin üç yıl içinde yapılması gereken bir plebisitle kararlaştırılması, bu süre içinde karma Türk-Ermeni jandarmasının söz konusu yerlerde barış ve düzenden sorumlu olmasını kabulleniyor; Ermenistan, Sevr Antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırması ve İtilâf devletlerinin temsilcilerini, bu devletler Kemalîst Türkiye ile bir barış antlaşması imzalamıncaya dek, Erivan'a sokmamayı kabul ediyor; Ermeni ordusu 1.500 ere indiriliyor ama jandarma

¹⁰³ FO/4963/E 14103, D. G. Osborne - M. Aharonian görüşmesi, Londra, 13. 11. 1920.

¹⁰⁴ Karabekir, s. 905.

¹⁰⁵ M. Hatissiyân, Gümrü Konferansına girmeden önce, 18 Kasım'da İngiliz yönetimine başvurarak bu yönetimi, Türklerle yapılacak konferansa temsilci göndererek bundan doğacak barış antlaşmasını imzalamaya çağırıyor, ama Lord Curzon, 28 Kasım'da ona verdiği karşılıkta, İngiltere'nin, Kemalîstlerin yanlardan biri olacağı bir antlaşmayı imzalamayacağını, ama Ermenilerin böyle bir antlaşmayı imzalamalarına itiraz etmeyeceğini bildiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin Bolşevikler yerine Kemalîstlerle bir anlaşmaya varmalarını yeğ tutuyordu. FO/4964/E 14759, DBFP 1/XIII, s. 648-649, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 510, Tiflis, 18. 11. 1920 ve Lord Curzon'dan Albay Stokes'a kapalı telyazısı, Londra, 28. 11. 1920.

gücü sınırlanmıyor; Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyor; Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları; iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon ulaşturmalarının kurulması; Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek İtur ve Nahcivan illerinin ileride uluslar (self-determinasyon) ilkesine göre kendi kaderlerini yine kendilerinin bir karara bağlamaları; Ermenistan saldırganlığa uğrar ve yardım dilerse, Türkiye'nin ona askeri yardımda bulunması; Ermenistan'ın silâh ithal etmemesi; her iki yanın, birbirinden savaş tazminatı istememesi; Antlaşmanın bir aya kadar onaylanması; Türk ordusunun, Ermeni ordusunun Antlaşmada saptanan sayıya indirildiği oranda Ermeni topraklarını boşaltması kabulleniyordu¹⁰⁶.

Daşnak yönetimi antlaşmayı henüz onaylamadan, Bolşevikler Ermenistan'ı ele geçiriyorlardı. Erivan'da Vratziyan kabinesinin işbaşından çekilmesi üzerine, bir diktatör kesilen Ermeni önderlerinden Dro, askerleri zaten başkente yaklaşmakta olan Delican ihtilâl komitesiyle ilişki kurarak Ermenistan'da bir Sovyet yönetimi kurulmasına yardımcı oluyordu. Erivan'daki Sovyet temsilcisi Legrand, Ermenistan'ın bağımsız kalacağını ve Sovyet Rusya'nın ona Zangezür ve Nahcivan bölgelerini vereceğini yeni Ermeni yönetimine bildirerek güvence veriyor; Gümrü'de yapılan Türk-Ermeni görüşmelerine karışarak Kâzım Karabekir'in canını sıkıyordu¹⁰⁷.

Erivan'da kurulan Bolşevik rejimi, yeni Ermenistan'ın Sovyet patronlarını memnun etmeyen¹⁰⁸ Gümrü Antlaşmasına sert bir dille

¹⁰⁶ FO/6265/E 115, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 586, Tiflis, 27. 12. 1920; *Söylev*, II, s. 339; *Speech*, s. 418; Cebesoy II, s. 93-95; Karabekir, s. 902; Bayur, s. 65 ve III, s. 196; Aydemir II, s. 432; Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1130-1920 ve Lozan Muahedesi*, İstanbul, 1934, s. 281-282. Gümrü Antlaşması, Kemalistlerin imzaladığı uluslararası ilk antlaşmaydı. Davison, s. 187. Antlaşmanın Ermeni kaynaklarına dayanan metni için bkz. A. Poidebard (ed). *La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques, 1919-1921*, Paris, 1924, s. 56-58; ayrıca bkz. Gotthard Jaeschke, *Die türkische-armenische Grenze un der Friedensvertrag von Gumru (Alexandropol)*, 1932, Sprachen XXXV, s. 167-171, 173-176; Kazemzadeh, s. 289.

¹⁰⁷ FO/4965/E 15290, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 544, Tiflis, 3. 12. 1920; a. g. e. E 15237; *Times*, 12. 4. 1920, "Ermenistan'ın Bölünmesi" başlıklı yazı; FO/6497/E 477, İngiliz gizli istihbarat raporu, 16. 12. 1920; BMM. ZC., c. 7, s. 148.

¹⁰⁸ Çiçerin'in 6. 12. 1921 tarihli *İzvestiya*'da çıkan yazısı, Carr III, s. 297; Papazian, s. 74-77.

karşı çıkıyor, bu Antlaşmanın Ermenistan'ı Türklerin koruyuculuğu altına getirdiğini öne sürüyorlardı¹⁰⁹. Bolşevik Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Behzadiyan, 10 Şubat 1921'de BMM yönetimi Dışişleri Bakanı vekili Ahmet Muhtar'a gönderdiği yazıda, Kemalist Türkiye Gümrü Antlaşmasından vazgeçerse, "Batı Emperyalizmine karşı açtığı ulusal kurtuluş mücadelesinde" Sovyet Ermenistan'ın ona yardımcı olabileceğini; askıdaki tüm sorunların yakında Moskova'da yapılacak bir konferansta tatmin edici biçimde çözümleneceğine inandığını bildirerek, Türkleri, Gümrü ilçesindeki ordularını geri çekmeye ve Ermeni savaş tutsaklarını serbest bırakmaya çağırıyordu¹¹⁰. Buna karşılık veren Ahmet Muhtar, "İngiliz emperyalizminin uşakları olan" Daşnakların iktidardan düşürüldükleri haberine çok sevinen Türkiye'nin Gümrü Antlaşmasından vazgeçmesinin istenmesinin nedenini bir türlü kestiremediğini, çünkü bu antlaşma ile ancak Türklerin çoğunlukta oldukları ilçeleri geri aldıklarını bildiriyordu¹¹¹.

Bu ve benzer notalarla Ermeni sorunu sürdürülüyor; 1921 Martında Moskova'da yapılan Türk-Rus konferansında yeniden baş kaldırıyor, ama sınırlarının saptanması konusunda artık Ermenilere söz düşmüyor; tüm sorun, Moskova Antlaşmasıyla, Kemalistlerle Bolşevikler arasında çözümleniyordu¹¹². Kemalistler Ermenistan'ı ezerlerken, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, Sevr Antlaşmasına dayanarak, hattâ Ermenilerin bile istemediği Trabzon'un Batısındaki bölgeyi kapsamak üzere, Türkiye'nin Doğu illerinin büyük kısmını Ermenistan'a veriyordu. Ama Ermeniler, kendi varlıklarını sürdürececek direnme yeteneğini gösteremediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un da nitelediği gibi, Ermeni önderleri "değersiz kim-selerdi¹¹³." Erivan'da Amerikan yardımından sorumlu bulunan

¹⁰⁹ Eudin ve North, s. 110.

¹¹⁰ FO/6272/E 3389, M. Behzadiyan'dan Ahmet Muhtar'a yazı, Erivan, 10. 2. 1921; *Borba* No. 27, Tiflis, 5. 2. 1921; FO/6464/E 810, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 13, Tiflis, 14. 1. 1921. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Bu, iki ülke arasındaki ayrılıkların artmasına yardımcı olabilir".

¹¹¹ *Borba* No. 27, Tiflis, 5. 2. 1921; FO/6464/E 595, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 3, Tiflis, 5. 1. 1921; Kazemzadeh, s. 292.

¹¹² Kazemzadeh, s. 293.

¹¹³ FO/4965/E 15131, Lord Curzon'un derkenarı, Londra, 5. 12. 1920.

Amerika Yüksek Komiseri Albay Haskell, Ermeni ulusundan “profesyonel dilenciler” olarak söz eder. Ona bakılacak olursa, Erivan Cumhuriyetinin sınırları dışındaki zengin Ermeniler, açlık çeken yurttaşlarına “on paralık” yardımda bulunmuyor; göçmenler için kurulan hastahaneleri işletmeye karşı çıkıyor; öte yandan ücretli Ermeni hastabakıcıları, hastahane malzemelerini çalarak satıyorlardı. Haskell, ayrıca şunları ekliyordu:

“(Ermeniler) hırsız, yalancı, tamamen alçalmış, kendi kendilerine yardım edemeyen, birbirlerine yardım etmek istemiyen ve her türlü şükran duygularından yoksun olan” kimselerdi.

Ermeni halkı arasında yurt duygusu olmadığı gibi, ülkede yönetici veya siyasi yeterli, gelişmek için para ve kaynak da yoktu.

Ermenilerin karakterini iyi bilen İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge de, Albay Haskell’in bu görüşlerine katılıyor, “Ermenilerin karakterini iyi bildiğimden, onların bu biçimde nitelenmeleri beni şaşırtmıyor” diyordu¹¹⁴. Ermenilerin kendi yurtlarını kurtarmak için gerek Kemalistlere gerekse Bolşeviklere karşı etken bir mücadeleye girişmemiş olmalarına işte bu nedenlerden ötürü şaşmamak gerekir.

5. İkinci Moskova Konferansı ve Türk-Rus Dostluk Antlaşması:

Türk-Ermeni savaşının sonuna doğru Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkiler âdeta kesilecek bir kerteğe geliyordu. Rusların görüşünce, Kemalistler can sıkıcı birçok davranışlarda bulunmuşlardı. Ruslar, Kemalistlerin Daşnak Ermenistan’a indirmiş oldukları büyük darbeden etkilenmekle birlikte, Polonya savaş kesimindeki askerî harekâtı bitirip, General Wrangel ordusunu yendikten sonra Ermenistan’ı bizzat işgal etmeyi tasarladıklarından, Türklerin bu davranışlarına çok kızıyorlardı. Kemalistlerin Kafkasya’da ivedilikle ilerlemeleri; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’da onlara karşı gittikçe artan iyi duygular¹¹⁵, Bolşeviklerin sınırlarını bozuyordu. Kafkas-

¹¹⁴ FO/4960/E 12171, Albay Haskell’in İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne’la yaptığı görüşme, Londra, 29. 9. 1920; ayrıca bkz. Sonyel, *passim*.

¹¹⁵ FO/5172/E 16089, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 96, 27. 11. 1920.

lardaki Daşnak önderleri ve Müslüman “zenginleri”, Türklerin Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya’daki İslâm ülkelerini Bolşevik etkisinden uzaklaştırmak amacıyla, Bolşeviklere karşı İtilâf devletleriyle birleştikleri söylentilerini etrafa yayıyorlar; Kemalistler, bağımsız bir Azerbaycan devleti kurmak çabalarıyla ilişkin gösteriyorlardı. Bu ve benzer söylentiler, Bolşevik ihtilâl çevrelerinde Kemalistlere karşı kuşku yaratıyor¹¹⁶, onlarla kurulacak ilişkiler konusunda Bolşevik önderleri arasında görüş ayrılıklarına yol açıyordu. Stalin, İtilâf devletlerinin, sağa kayan Kemalistlerle düzen çevirmeye çalıştıklarından ve Kemalistlerin, “ezgi altındaki halklara ve kurtuluş sorununa hıyanet etmeleri, gerekirse İtilâf’dan yana geçmeleri olasılığından” söz ediyordu¹¹⁷.

1920 Kasımında Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos’un genel seçimlerde yenilerek Yunanistan’dan ayrılmasının ve Kral Konstantin’in Yunanistan’a dönmesinin hemen ardından, Sevr Antlaşmasının Türkiye’den yana değiştirilmesi için Fransız ve İtalyan çevrelerinde başlatılan mücadele; Kemalistleri İtilâf koşullarını kabule inandırmak amacıyla, Ahmet İzzet Paşa başkanlığında Anadolu’ya gönderilen kurul¹¹⁸; Kemalistlerin Kafkaslarda Gürcistan yönetimiyle yaptıkları temaslar; sonra yurda hıyanet ve derneklerle ilgili yasaları daha etkili biçime getirmeleri; “kamu düzeni ve devlet siyasasına” karşı davranan kuruluş ve yayımları kapatmak yetkisini alarak¹¹⁹, Anadolu’daki komünist ve Bolşevik yandaşları üzerinde etken kontrol uygulamaya başlamaları, Sovyet kuşkularını daha da arttırıyordu. Enver Paşa, 14 Aralıkta Kâzım Karabekir’e gönderdiği kapalı telyazısında, bu Sovyet kuşkularını şöyle yansıtıyordu:

“Mustafa Kemal Paşa kardeşime de, İngilizlere her çeşit vaadlerine rağmen pek bel bağlanmayarak Sovyetlerle bir anlaşmazlık çıkarılmamasını, ama büsbütün de onların elinde oyuncak biçiminde atılmamasını önerdim. Moskova’da işi yürütenlerin oldukça sert ve sözlerine inanılır adamlar olduğu kanısındayım. Ama onların, bizim İngilizlerin elinde

¹¹⁶ Dr. Fuat Sabit’ten K. Karabekir’e yazı, Bakü, 25. 11. 1920. Karabekir, s. 78-80.

¹¹⁷ Carr III, s. 303; Spector, s. 72-73.

¹¹⁸ Bayur III, s. 151-152

¹¹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 4. 10. 1920; Kandemir I, s. 127; Harris, s. 80.

günün birinde kendilerine karşı davranmamız konusundaki korkularımı takviye etmemek gerekir görüşümdüm".¹²⁰

Kemalistlerin açısından, Bolşevikler, Türk dostluğunu İngiliz ve Ermenilerle çevirdikleri düzenlere kurban ederek sonuçta Türk-Ermeni çatışmasına karışıyor; gerekirse daha ileri giderek, Kemalistlerden, Gümrü Antlaşmasıyla kazanmış oldukları savaş ganimetlerinden vazgeçmelerini istiyorlardı. Sonra Türklere para ve savaş malzemesi yardımı yapacaklarına dair vermiş oldukları sözü de esaslı biçimde yerine getirmemişlerdi. Anadolu'ya biraz para göndermişlerdi ama savaş malzemesi yardımında o kadar ihmalkârlıkla davranıyorlardı ki, Kâzım Karabekir, 23 Ekimde Enver Paşa'ya gönderdiği kapalı telyazısında, Rus yardımının gerçekleşmediğinden yakınıyor, şöyle diyordu:

"Biz, Ermenilere karşı 28 Eylülde harekete başladık. Bir aydır Bolşevikler ilgisiz kalyorlar. Hiç olmazsa Bakü'deki esirlerimiz silâhlandırılarak yardımımıza koşabilirlerdi¹²¹."

Kemalistlerin Bolşeviklere karşı sızlanışları bunlarla bitmiyordu. Ruslar, 1920 Eylülünde Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları 1. Kurultayında¹²² nezaketsizce davranıyor; Kongrenin, Komintern'i temsil eden Bolşevik başkanı Zinoviev, yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

"Mustafa Kemal akımının Komünist akımı olmadığını ve kutsal saydığı Halifeyi düşmandan kurtarmak amacını güttüğünü bir dakika olsun unutmuyoruz... Bu biçim düşünüş, komünist ilkelerine uyar mı? Asla. Ama Türk hal-

¹²⁰ Enver Paşa'dan K. Karabekir'e kapalı telyazısı, 14. 12. 1920. Karabekir II, s. 83.

¹²¹ K. Karabekir'den Enver Paşa'ya kapalı telyazısı, 23. 10. 1920. Karabekir II, s. 49.

¹²² Bakü'de böyle bir kurultay düzenlenmesi görüşünü ilk olarak Başkır'lı bilim adamı ve daha sonra İstanbul Üniversitesi tarih profesörü A. Zeki Velidi Togan (Velidov) ortaya atmıştı. Daha sonra bu görüşü, Doğu'yu Bolşevikleştirmek amacı güden 3. Enternasyonal (Komintern)'in 2. kongresi benimsemiş; 1920 Eylülünde Bakü'de düzenlenen kurultaya Doğulu birçok temsilci ve Kemalist delegeler katılmıştı. BMM. : ZC., c. 3, 14.8.1920, s. 185-189; ASD I, s. 95-102; Cebe-soy II, s. 18 vd.; Karabekir, s. 310; Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 203-208; Spector, s. 47-50; Harris, s. 61; FO/5179/E 15196, İngiliz gizli istihbarat raporu, 10. 11. 1920

kının duygularına saygı besleriz. Mustafa Kemal'in bir komünist siyasası uygulamamasına karşın, ona yardıma hazırız, çünkü böylece İngilizlere karşı tüm devrim akımlarına yardım etmiş oluruz. Bugün Türkiye'de terazinin bir gözü zenginden yana ağır basıyor, ama bir gün öteki gözü ağır basacak ¹²³."

Kongredeki Sovyet temsilcileri küstahça davranarak, Türk ulusal akımına nezaketsizlik gösteren bir önerge kaleme alıyor; bunun kongrece onaylanmasını sağlıyorlardı. Bu önergede, "uluslararası emperyalizme" karşı yürüttükleri mücadelede Türklere sempati beyan ediyor, ama ulusal akımın ancak yabancı zalimleri hedef tuttuğu, bu akımın sağlayacağı başarımın Türk çiftçi ve işçisinin "zulüm ve istismardan" kurtulacağı anlamına gelemeyeceği bildiriliyor, şöyle deniyordu:

"Kongre, bu akımın önderlerine büyük tutumlulukla yanaşmak gereğini duyar, çünkü geçmişte emperyalist bir grup yararına Türk çiftçi ve işçisini boğazlattılar ve böylece yüksek rütbeli zengin Türk subaylarından oluşan küçük bir grubun çıkarları adına, (Türk) halkını yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktılar. Kongre, bu önderlerin şimdi emekçilere hizmete ve geçmişteki hatalarını düzeltmeye hazır olduklarını davranışlarıyla kanıtlamalarını salık verir ¹²⁴."

Bu suçlamaların büyük kısmı, Kongrede bazı İslâm ülkelerini temsil eden Enver Paşa'ya yöneltilmiş olmakla birlikte, Kongredeki Kemalist temsilciler, Ankara'daki ulusal önderlere hakaret edildiği sonucuna varıyorlardı.

Enver Paşa'nın Bakü Kongresine katıldığını duyan Mustafa Kemal, Bolşevik emellerinden fazlasıyla kuşkulanmaya başlıyordu, çünkü Rusların Enver Paşa'yı desteklediklerini; gizli amaçları uğrunda onu gerek Anadolu'da gerekse Orta Asya'da kullanmak ¹²⁵, ulusal akımın önderi olarak kendinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini; Türk halkı ve ordusunca destekleneceğine inanılan Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal'i iktidardan

¹²³ Karabekir II, s. 42-44; Kandemir I, s. 80; Spector, s. 58.

¹²⁴ Kandemir I, s. 77-78; Eudin ve North, s. 80-81; Carr III, s. 260-265.

¹²⁵ FO/5171/E 12803, İngiliz gizli istihbarat raporu, 24. 9. 1920.

kolayca düşürebileceğini sandıklarını iyi biliyordu. Böylece Enver Paşa, “Doğu’dan gelecek tehlike”den çok kuşkulanan Mustafa Kemal’e karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi ¹²⁶.

Esasen Enver Paşa da, 4 Aralık 1920’de Berlin’den Halil Paşa’ya gönderdiği mektupta, bir İslâm ordusunun başında Anadolu’ya geçeceğini; ¹²⁷ 28 Ocak 1921 tarihli mektupta ise, Türkiye’deki yandaşlarından bazılarına, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silâhlı bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini bildiriyordu ¹²⁸. Kâzım Karabekir, 10 Eylül 1920’de durumu şöyle değerlendiriyordu:

“Mustafa Kemal Paşa’yı devirmeye, Halk Yönetimleri sorununu tüm ülkeye yaymaya ve böylece İttihatçıların işbaşına gelmelerine çalışıklarına dair geniş bir plân var. Berlin’den Enver’i Bakü’ye koşturan gücün, içerideki İttihatçıları da harekete getirdiği ve yine Türkiye içinde bu kez de Enver eliyle Bolşevikliğin kurulmasına çalışıldığını tahmin ettim ¹²⁹.”

Gerçekten Bolşevikler, Anadolu’ya sızmak amacıyla hazırladıkları büyük plânı uygulamada Enver Paşa’dan yararlanmayı düşünüyor; bu plânı gerçekleştirmek için ivedilikle davranıyor; Bakü’de *Halk İştirakiyun Fırkası* adı altında bir Türk komünist partisi kurulmasına yardımcı oluyorlardı. Türkiye’nin Lenin’i olarak görülen, kurnaz Türk komünisti Mustafa Suphi’nin başkanlığı altındaki bu partinin üyelerinin Anadolu’ya gizlice sızabilmeleri için veya ulusal önderleri, onları açıktan açığa Anadolu’ya kabule zorlamak amacıyla, Bolşeviklerce bir ortam hazırlanıyordu.

Bolşevikler bunlarla kalmıyor, komünist propagandası yapmak amacıyla Anadolu’nun her yanına ücretli gizli ajanlar gönderiyorlardı. 1920 Eylülü başlarında, ilk Sovyet diplomatik kurulu, danışman Upmal Angarskii’nin geçici başkanlığı altında ¹³⁰ Ankara’ya ulaşıyordu. Beraberinde birçok telsiz malzemesi, telgrafçı ve 500 kilo kadar

¹²⁶ Bayur II, *Adalet*, 17. 1. 1965; FO/4946/E 11431, İngiliz Deniz Yarbayı Harry Luke’dan Lord Curzon’a açık telyazısı No. 401, Tiflis, 15. 9. 1920.

¹²⁷ Karabekir II, s. 279-280 ve 292.

¹²⁸ Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, s. 115.

¹²⁹ Karabekir II, s. 30; Aydemir II, s. 380-381.

¹³⁰ Türkiye’ye atanan ilk Sovyet Büyükelçisi Budu Mdivani, Kafkaslardaki görevi yüzünden Ankara’ya hareketini ertelemişti.

altın getiren ve Anadolu'nun dört bir yanında telsiz şebekeleri kurmaya yeltenen, 200 kişiyi aşkın Sovyet kurulu, Genel Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü)'nü kuşkulandırıyor; 2 Eylülde Kâzım Karabekir'e gönderdiği kapalı telyazısında, şöyle diyordu:

“Gelen Rus kurulu bir elçilik kurulu değil, ülkemizde örgüt kurarak ve devrimler yaparak yönetimi üstüne almaya görevli bir kurul görünüşünü veriyor... bizim kurtuluşumuzun, Sovyet Rusya ile karşılıklı koşullarla ittifakta bulunduğu, yoksa Komünist devrimi perdesi altında Sovyet esaretinin büyük felâket olduğu, bu yüzden, ordu içine kıskırtma ve fesatlar girmesine ne pahasına olursa kesinlikle engel olunmak gereği iyice anlatılmalıdır¹³¹.”

Albay İsmet Bey'in kuşkuları yersiz değildi, çünkü Sovyet temsilcisi Upmal Angarskii, Erzurum'da Kâzım Karabekir'le yaptığı ilk görüşmede, Türkiye'de türeye aykırı ilân edilen Komünist Partisine konan yasağın kaldırılmasını dileyordu¹³².

Bolşeviklerin kendi işgallerindeki ülkelerde yaşayan Müslüman halka yaptıkları kötü işlem de Kemalistleri üzüyordu. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Müslümanlar, İslâm geleneklerine tümüyle yabancı olan Bolşevik rejiminden pek hoşlanmıyor; bu rejime karşı direnmeye hazırlanıyor; bu direnmede Kemalistlerin kendilerine önderlik yapmalarını bekliyorlardı. Böylece Türk Milliyetçileriyle Rus Bolşevikleri arasında bir çatışmaya doğru gidiliyordu, ama bunu önleyen ve Kemalistlerle Bolşevikler arasında bir yavaşmayı gereksindiren başka nedenler vardı: Kemalistler, Sevr Antlaşmasında bazı değişiklikler yapılmasını kabullenen ama hâlâ bu antlaşmanın özünde direnen İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varmak umudunun olmadığı korkunç gerçeğiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Esasen İngiltere, antlaşmanın değiştirilmesini isteyen Fransız ve İtalyan basını ve politikacılarının karma korosuna katılmıyordu. Dolayısıyla Kemalistler, o sıralarda çok gereksindikleri Sovyet Rusya ile bir çatışmaya tutu-

¹³¹ Albay İsmet Bey'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 2. 9. 1920. Karabekir, s. 864-871; Bayur II, *Adalet*, 15. 1. 1965; Kandemir I, s. 95-96; Goloğlu, s. 270.

¹³² *Hâkimiyet-i Millîye*, 5. 10. 1920; Karabekir, s. 864-877; Kandemir I, s. 127; Harris, s. 80.

lamazlardı. Bu yüzden, Gümrü'de Ermenilere ve İnönü'nde¹³³ Yunanlılara karşı kazandıkları ve 1921 Şubatında Londra Konferansına çağrılmalarına başlıca neden olan zaferlerden sonra, tüm durumu tekrar gözden geçirerek, bu kez daha fazla pazarlık gücüyle, Sovyet Rusya ile yeniden görüşmelere başlamaktan başka çözüm yolu göremiyorlardı. Bolşeviklerle yeniden görüşmeye başlamadan önce, onlarla bir anlaşmaya varmalarını köstekleyen ve fazlasıyla göze çarpan bazı engelleri ortadan kaldırmak kararını alıyorlardı.

Bolşevikler de, Kemalistlerin Ermenilere ve Yunanlılara karşı kazandıkları zaferlerden¹³⁴; Kemalistlere karşı ayaklanan Çerkez Ethem'in milis gücünü yenilgiye uğratmalarından ve Kemalistlerin Londra Konferansına çağrılmalarından fazlasıyla etkileniyor; bir süre önce İstanbul'da kurulan Tevfik Paşa kabinesine kuşku ile bakıyorlardı, çünkü bu kabinenin, Kemalistlerle bir anlaşmaya varılmasına ortam hazırlamak amacıyla İngilizlerce kurdurulduğuna inanıyorlardı. Bu yüzden, Kemalistlerin daha fazla düşmanlığı kazanarak onları bu sırada tamamen Batı'ya kaptırmanın akılsızlık olacağını anlıyor; Kemalist Türkiye'ye karşı tutumlarını değiştirmeye başlıyorlardı¹³⁵.

Bundan sonra her iki ülkenin yönetimleri, bir anlaşmaya varmalarını köstekleyen başlıca engellerden bazılarını kaldırmaya başlıyorlardı. Ermeni sorununda Bolşevikler, Kemalistleri, Gümrü Antlaşmasıyla elde ettikleri savaş ganimetlerinden ötürü eleştirmeden vazgeçerek, Ermeni topraklarını boşaltmalarını istemekte hâlâ direnmekle birlikte, tüm sorunun Moskova'da yapılacak bir konferansta çözüme bağlanacağı umuduyla, bu konuda daha ileri gitmekten kaçınıyorlardı. Kemalistler, savaş ganimetlerinde kesinlikle direnmekle birlikte, birçok özürler öne sürüyor; Ermenistan'daki yeni Bolşevik yönetiminin gönlünü almaya çalışıyorlardı. Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesine ve Kafkasya'da Sovyetlere karşı yayılma emelleri olmadığına dair Kemalistlerce verilen güvenceden sonra, Bolşe-

¹³³ 10 Ocak 1921'de Albay İsmet Bey, İnönü'nde yapılan çetin bir çarpışmadan sonra Yunan ordusunu Bursa yönünde gerilemeye zorluyor; bu Yunan yenilgisinden paniğe tutulan İtilâf devletleri, iki ulus arasındaki düşmanlığı sona erdirmeye çalışarak, Londra'da bir konferans düzenliyorlardı. Arif, s. 69; Altay, s. 293; Özalp, s. 171; Selek, s. 218; G. Lewis, s. 67.

¹³⁴ Saral, s. 229; Vere-Hodge, s. 30.

¹³⁵ Cebesoy II, s. 120-121; ayrıca bkz., Özalp, s. 166-170 ve 173.

vikler, Kemalistlerin Kafkasya'daki emellerinden artık kuşkulandırmıyorlardı¹³⁶.

Türkiye'deki komünistlere karşı baskı sürdüğü halde, Sovyet yönetimi bu konuyla ilgili haberlerin önemini azaltıyordu; örneğin, Anadolu'da komünist örgütleri kurmak amacıyla Trabzon'a giden ve 28 Ocak 1921'de denizde boğulan Mustafa Suphi ile 15 komünist yoldaşının boğulmaları haberini, Türk-Rus ilişkilerini etkiler düşüncesiyle, iki aydan fazla bir süre gizli tutuyordu¹³⁷. Rusların bu tutumuna karşılık veren Kemalistler, gereğinden fazla ödün vermemek koşuluyla, onları elden geldiğince memnun etmeye çalışıyorlardı.

Mustafa Kemal, Anadolu'da Bolşevik davranışlarını önleyici solcu bir akım ve bir halk yönetimi kurulmasının önemini sezerek, Rusların gönlünü alır umuduyla, ustaca davranıyor; 18 Ekim 1920'de, en yakın dostlarının üye olarak katıldıkları Türkiye Komünist Partisini kurduruyordu¹³⁸. O sıralarda Batı savaş kesimi komutanı bulunan Ali Fuat'a gönderdiği kapalı telyazısında, bu biçim davranışının nedenlerini şöyle anlatıyordu:

“... Bolşevikler, ülkemizde Bolşevik örgütü kurmak için olağanüstü davranışlara başlamışlardır. Bakü'ye gönderdikleri Mustafa Suphi ve dostları aracılığıyla 'Türkiye Komünist Merkez-i Umumisi'ni kurmuşlardır. Tamamen Bolşevik görüşlerine kazanılan saf ve saf olmıyan adamları kıyının her noktalarına çıkardıkları gibi, içeride de Eskişehir ve Ankara'ya dek göndermişlerdir. Bunların gayesi, ülkede sosyal bir devrim yapmaktır. Bu durumda ülke, 3. Enternasyonaile bağlanacak ve böylece Bolşevikler, hiçbir sorumluluk ve yardıma gereksinmeden, bizi kendilerinden ayrılmaz bir biçime getirerek, Batılılarla siyasi pazarlıklarında daha güçlü bir durum elde etmiş olacaklardır.

Biz, bu durum üzerine, ilk olarak ülkeyi elimizde tutarak, ne devrim gerekiyorsa yönetim aracılığıyla yaparak,

¹³⁶ K. Karabekir, 23 Ekim 1920'de Enver Paşa'ya gönderdiği telyazısında, ondan, Türklerin Azerbaycan üzerinde gözleri olmadığına dair Ruslara güvence vermesini dileyordu. Karabekir II, s. 49.

¹³⁷ Laqueur, s. 210-211; G. Lewis, s. 115.

¹³⁸ Karabekir, s. 883-884; Kandemir I, s. 90-101; Goloğlu, s. 275.

anarşi ve devrim suretiyle Rus uyrukluğuna engel olarak ve Moskova'daki murahhas hey'etimizin görüşmelerinin olumlu veya olumsuz bir sonuca varmasını çabuklaştırarak, Ruslar ne yardımda bulunacaklarsa, miktarına bakmayarak kabul etmekle sorumluyuz... Rus sorunu bir sonuca bağlanıncaya dek İngilizlerle... hafif bir ilişki imkânını korumak istiyoruz... İngilizler nasıl iç propaganda ile ülkemizi kısmen ellerine geçirmişler ve geçirmek istiyorlarsa, Ruslar da her şeyden önce ülkemizi ellerine geçirmek istiyorlar... kayıtsız şartsız Rus tabiiyeti demek olan içerideki komünizm örgütü, gaye bakımından tamamen bize karşıdır. Gizli komünist örgütünü her biçimde tutuklamak zorundayız... Doğu ve Batı ile belirli bir sonuca varmadan devrimden kaçınmalı ve... ne yapılacaksa yönetim aracılığıyla yapılmalıdır. Ama Komünizm ve Bolşevizme açıktan açığa karşı konulmasını uygun görmüyorum¹³⁹.”

Ali Fuat'a iki hafta sonra gönderdiği kapalı telyazısında, Komünistliğin uygulanma yetenekliği konusunda Rusya'da bile açık görüş olmadığını; dış ve içten bu akımın çeşitli amaçlarla Anadolu'ya girdiğini öne sürüyor; buna karşı makul tedbir alınmazsa, ulusun çok gereksindiği birlik ve düzeninin bozulması olasılığına, en makul ve olağan tedbir olarak, akli başında arkadaşlardan, yönetimin bilgisi içinde bir Türkiye Komünist Partisi kurulmasının önemine değiniyor; böylece ülkede benzer akımları bir noktada toplamanın mümkün olacağını; Kemalist önderlerden Fevzi, Ali Fuat, Karabekir, Refet ve İsmet Bey'lerin de bu partiye gizli olarak girmelerini uygun gördüğünü; bu kişilerin, akımı kolayca yönetebileceklerini belirtiyor, şöyle diyordu:

“...Sosyalizm ve komünizm ilkelerinden hangilerinin ve ne aşama kadar bizce uygulanabileceği, hazım ve kabul görüleceği, Türkiye Komünist Partisinin propagandasına karşılık ulusun göstereceği görüşlerle ve zamanla anlaşılacaktır. Ordunun her vakitten çok büyük bir disiplinle komutanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve

¹³⁹ M. Kemal'den Ali Fuat'a kapalı telyazısı, Ankara, 16. 9. 1920. Cebesoy, s. 472-475; ATTB, s. 348-351.

önem verilmelidir. Komünizm akımı sonuçta Ordunun en büyük komutanları arasında kalmalıdır...¹⁴⁰

Mustafa Kemal'i Türkiye'de resmî bir komünist partisi kurmaya sevkeden başka nedenler de vardı: Kemalist Türkiye, Sovyet yardımına gereksiniyordu. Moskova'ya giden Türk kurulu bu yardımı etken biçimde elde edememişti. Sonra Türkiye ile bir ittifak kurmaları için Sovyet önderlerini güzel sözlerle çelmek istiyordu. 3. Enternasyonale katılmak amacını güdecek Türkiye resmî Komünist Partisini bir koz olarak kullanıyor; bu davranışıyla, BMM'ndeki solcuları da tatmin edeceğini; Türkiye, Batı ile olan mücadelesini kaybeder ve Bolşevik Rusya'nın işgaline uğrarsa, böyle bir partinin çok işe yarayacağını düşünüyordu¹⁴¹. Böylece Mustafa Kemal, Anadolu'da resmî bir komünist partisi kurmakla, bir taşla birkaç kuş vurmaya yelteniyordu. Aynı zamanda, Anadolu'daki diğer tüm komünist akımlarını yasaklıyor; ülkede iki komünist partisinin varlığının gerekmediği özürüyle, yeraltı komünist örgütünün üyelerinin tutuklanmalarını buyuruyor; kendini iktidardan düşürerek yerini almayı tasarlayan Çerkez Ethem'in milis gücünü yenilgiye uğratarak, onları Yunanlılara sığınmaya zorluyor; Kemalist Türkiye'nin Bolşevizmle pek az ilişiği olduğu izlenimini vererek, Londra Konferansına ortam hazırlıyordu¹⁴².

¹⁴⁰ M. Kemal'den Ali Fuat'a kapalı telyazısı No. 638, Ankara, 31. 10. 1920. Cebesoy, s. 509-511; ATTB, s. 360-361; Aydemir II, s. 377-379.

¹⁴¹ Cebesoy, s. 507-512; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 74-76; ATTB s. 359; Adıvar, s. 175-176 ve *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 151-152; Tunaya, s. 531; Tansu, s. 551; Aydemir II, s. 374-377; Tevetoğlu, s. 306-310; Tunçay, s. 83-89; Balkan, s. 489-494; A. Avcıoğlu, "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor (Dr. Rüstü Aras)", *Tön*, No. 83, 30. 10. 1964, s. 5.

¹⁴² FO/6497/E 138, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 97, 4. 12. 1920. 3 Ocak 1921'de BMM'de Anadolu'ya yapılan komünist sızması konusundaki tartışma sırasında Mustafa Kemal şöyle diyordu: "...yönetimin siyaseti... ulusal sınırlar içinde ... tüm ulusun bağımsızlığını sağlamak amacına yönelmiştir... Bizim ulusal bir sınırimız var; komünizm ise sınır tanımıyor... Rus yönetimi komünisttir ve asıl gayesi budur. Tüm uluslara bu görüşü kabul ettirmek ister... biz buna engel olacağız veya bunu yapamayacaksınız demek, Rusya Bolşevik yönetiminin varlığını tanımamak ve onu reddetmek demektir ki bunu da yapamayız. Ancak, ülkemize ve ulusumuza zarar verecek biçimde gelmesine karşı kesin tedbir almak zorundayız ve bu tedbirlerin alınmasında herhalde onlar bize karşı olamazlar". ASD I, s. 133-138; Eudin ve North, s. 111. 1920 yazında Komintern, 2. kongresince saptanan 21 maddelik ölçülere (kriter) uymadığı özürüyle, Türkiye resmî Komünist Partisini üyeliğe kabul etmiyordu. Tunçay, s. 95; Harris, s. 85.

Mustafa Kemal, bir Türk-Rus anlaşmasını önleyici engelleri ortadan kaldırmaya devamlı, Kâzım Karabekir'in önerisi üzerine¹⁴³, Enver Paşa'ya bir telyazısı göndererek, İslâm dünyasında, özellikle Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan gibi uzak ülkelerde çalışmalarını sürdürmeye üsteliyor, ama bu konuda Rusları kuşkulandırmamasını, sonra çalışmalarını hakkında Ankara'ya sürekli bilgi iletmesini tembihliyordu¹⁴⁴. Bu arada Mustafa Kemal'in itibarı Sovyet önderlerinin gözünde yine büyümeye başlıyor; o sıralarda Enver Paşa'nın hizmetlerine ihtiyaç olmadığını sezerek, onu, yine yararlı olacağı zamana dek rafa kaldırıyorlardı.

Kemalistlerle Gürcüler arasındaki ilişkiler konusunda, Ankara, 22 Kasım'da Moskova'ya başvurarak, Türkiye ile Gürcistan arasında dostluk ilişkileri kurulması için görüşmeler yapılmasına karşı çıkıp çıkmadığını sorduğunu, ama buna karşılık verilmediğini hatırlatıyor; bunun üzerine Moskova, Türkiye'nin Gürcistan'la bir anlaşması olmadığına dair verdiği güvenceyi dikkate alarak, Türkiye-Gürcistan ilişkilerinde kendine karşı sinsi bir amaç olmadığı sonucuna ulaşıyordu¹⁴⁵. Kemalistlerin Londra Konferansına çağrılmalarına gelince, Ankara, konferansa katılacak Kemalist kurulunun Londra'ya hareket etmek üzere olduğunu nezaket gereği olarak Moskova'ya duyuruyor; bu konferansta tatmin edici bir anlaşmaya varılmazsa, İtilâf devletlerinin içyüzünün meydana çıkacağını; ama konferansta başarı sağlanırsa, Sovyet Rusya'nın da yararlanabileceği bir barış döneminin başlamış olacağını; Kemalistlerin, Sovyet Rusya'nın dostu olduklarını konferansta unutmayacaklarını ve konferanstaki görüşmeler konusunda Rusya'ya bilgi iletceklerini ekliyor; buna karşılık olarak, Londra'daki Sovyet temsilcisi Krassin'in, İngilizlerle Ruslar arasında bir ticaret anlaşması imzalanması konusunda yaptığı görüşmeler ve

¹⁴³ K. Karabekir, Enver Paşa ile arkadaşlarına, dış ülkelerde Kemalist Türkiye'den yana çalışmak amacıyla uygun bir program verilerek, Azerbaycan ordusunu örgütlemek ve o sıralarda kapalı bulunan Doğu yolunu açmak görevinin verilmesini öneriyordu. K. Karabekir'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, 21. 9. 1920. Karabekir II, s. 25.

¹⁴⁴ M. Kemal'den Enver Paşa'ya kapalı telyazısı, Ankara, 4. 10. 1920. İlk Enver Paşa, 26. 8. 1920'de Mustafa Kemal'e yazmış, ama ulusal akımın önderi, ancak Enver bunalımı geçtikten sonra ona karşılık vermişti. Cebesoy II, s. 55-57.

¹⁴⁵ FO/6464/E 595, BMM yönetimi Dışişleri Bakanlığında Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 15. 12. 1920

Sovyet Rusya'nın Doğu'yla ilgili olarak aldığı kararlar konusunda bilgi dileyordu ¹⁴⁶.

Ankara'nın içtenliğinden memnun görünen Moskova, önemli olaylar konusunda iki yanın birbirine bilgi vermesinin önemine değiniyor; bu arada İngiltere'nin, Sovyet Rusya'dan, gerek Anadolu'da gerekse diğer Doğu ülkelerinde, İngiliz çıkarlarına karşı herhangi bir davranışta bulunmamasını dilediğini bildiriyor; Ankara'ya gönderdiği notada şöyle diyordu:

“İngilizler bize yenilgiye uğratılmış bir ulus işlemi yaparak, Doğu ile olan ilişkilerimizi koparmaya yeltendiler; ama bu konudaki önerilerini incelemeye bile karşı çıktık. Ancak, İngiliz ve Sovyet ülkelerinde, birbirimize karşı propaganda yapmamayı üstenererek, basit bir ticaret anlaşması imzaladık. Bu anlaşmadan tek gayemiz, ekonomik güçlüklerimizi gidermektir. Sovyet Rusya'nın makine ve ham maddelere ivedilikle ihtiyacı vardır. Ama İngiltere, bizimle diplomatik ilişkiler kurmadan bizi kendisine bağlayacağını sanıyorsa aldaniyor ¹⁴⁷.”

Moskova'nın verdiği bu bilgi, Kemalistleri tatmin etmiyordu. Sovyet Rusya ile İngiltere'nin bir ticaret anlaşması imzalamaları sonunda, Türkiye'nin açıkta kalması olasılığından korkuyorlardı. Kemalistlerin bu endişelerini duyan Çiçerin, Ankara'ya gönderdiği sözlü bir mesajda, söz konusu ticaret anlaşmasına karşı, ne olursa olsun, Sovyet Rusya'nın, Kemalist Türkiye'ye ve Doğu ülkelerine yardımı sürdürüreceğine dair güvence veriyordu ¹⁴⁸.

Bu arada Londra Konferansına katılan Bekir Sami'nin Fransız Başbakanı M. Briand ile imzaladığı gizli antlaşma, Sovyet kuşularını yeniden kamçılıyor; Dışişleri Komiseri Çiçerin, “Sovyet Rusya, Türkiye'yi ekonomik boyunduruktan kurtarmayı dilerken,

¹⁴⁶ Bekir Sami'den Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e kapalı telyazısı, 8. 2. 1921. FO/6465/E 2244; BMM. ZC., c. 7, 3. 1. 1921, s. 147-161; Selek II, s. 42-51; Armaoğlu, s. 630-631 ve 635. Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamayı başarmayan Bekir Sami, 31. 1. 1921'de Ankara'ya dönmüştü. BMM. ZC., c. 8, s. 39.

¹⁴⁷ FO/6469/E 4897, *Islamic News* No. 16, Londra, 17. 2. 1921; FO/6853/E 2502, *Morning Post*, Londra, 8. 2. 1921; *Hâkimiyet-i Milliye*, 29. 2. 1921. 16. 3. 1921'de imzalanan İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması için bkz. Cmd. 1207 (1921).

¹⁴⁸ Bayur III, s. 151-153.

Türkiye'nin özellikle Kafkasların Güneyinde, son zamanlarda ele geçirdiği ülkelerde, Fransızlara ayrıcalık hakları vermesine" karşı çıkıyordu. Kemalistlerin buna karşılıkları şu oluyordu: Ruslar, İngilizlerle görüştiklerine göre, Türkler de Fransızlarla görüşebilirlerdi ¹⁴⁹.

Bekir Sami'nin Ruslara verdiği güvenceye karşın, Londra Konferansı, Türk-Rus ilişkilerini o kadar etkiliyor, o kadar geriyordu ki, Mustafa Kemal, Sovyet kuşularını yatıştırmak amacıyla, 6 Şubat 1921 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan bir demecinde, Sovyet Rusya ile olan dostluğun daima iyi niyetle sürdürüldüğünü; Moskova'da toplanmak üzere olan konferansta hazır bulunacak Türk kurulunun Moskova'ya ulaşmak üzere olduğunu; bu konferansta tüm Kafkas sorunlarının, Türk ulusu ve ülkesinin çıkarlarına uygun bir biçimde kesinlikle çözümlenebileceği umudunu beyan ediyor; Londra Konferansına katılmaktan amacın, ulusal ilkelere göre, ulus ve ülkenin çıkarlarını elde ederek dünya barış ve düzeninin yeniden kurulmasına yardım etmek olduğunu; bunun, Türkiye'nin Rusya ile olan dostça ilişkilerini bozmasının kesinlikle söz konusu olamayacağını; esasen Sovyet yöneticileri, Moskova Konferansında Türklerin içtenliğinden kuşulanamayacaklarından, bu davranışın onlarca da olağan sayılacağını beyan ediyordu ¹⁵⁰.

Mustafa Kemal, daha önce Çiçerin'e gönderdiği kapalı telyazısında, Sovyet Rusya'dan, "insanlığın kurtuluşu savaşına katılan bir ülke" olarak övgüyle söz ediyor ¹⁵¹, bu konuda çok gerekli olan bir Kemalist-Bolşevik ittifakının, ancak yanların birbirlerinin nüfuz bölgelerine ¹⁵² saygı göstermelerıyla kurulabileceğini anırtıyordu ¹⁵³.

Yine Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'nın, Dağıstan'ın bağımsızlığını tanınması dolayısıyla, 5 Ocak 1921'de Lenin'e gönderdiği mektupta:

¹⁴⁹ Bayur III, s. 150; Cebesoy II, s. 141-143.

¹⁵⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 6. 2. 1921; ASD III, s. 20.

¹⁵¹ M. Kemal'den Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 29. 11. 1920. *Izvestiya* No. 274, 5. 12. 1920; Eudin ve North, s. 187-188; Carr III, s. 286-297.

¹⁵² Sovyetlerin işçi dünyasında, Kemalistlerin İslâm dünyasındaki etkileri kastediliyor.

¹⁵³ M. Kemal'den Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 29. 11. 1920; *Izvestiya* No. 274, 5. 12. 1920; Eudin ve North, s. 187-188; Carr III, s. 296-297; Spector, s. 12; Fischer I, s. 391; Davison, s. 184.

“Bu mesut kararın, Bolşevizm dünyasıyla İslâm dünyası arasındaki ilişkilere olağanüstü iyi etki yapacağına ve böylece bizleri şimdiki kapitalist yönetiminin hayat ve güç bulduğu Batı emperyalizmini devirmekten oluşan ortak amacımıza fazlasıyla yanaştıracığına kuşku duymuyorum. Bu mesut sonucun ancak sıkı işbirliği yapmamızla kabil olacağına inanıyorum” diyordu¹⁵⁴.

Bolşevikler, Çiçerin ve Lenin aracılığıyla ona verdikleri karşılıktaki, Türk-Bolşevik ilişkilerinin uluslar (self-determinasyon) ilkesine dayandığı görüşünü onaylıyor; Sovyet önderi Lenin, 1920 Aralığında düzenlenen 8. Sovyet Kongresinde, Türkiye ile olan ilişkilerin takviye edilmesinden söz ediyordu¹⁵⁵.

Böylece, Kemalistlerle Bolşevikler arasında yeniden görüşmelere başlanması için ortam hazırlanmış bulunuyordu. Ankara ile Moskova birbirlerine büyükelçi göndermişlerdi. 21 Kasımda Moskova'ya ilk Türk büyükelçisi atanan Batı savaş kesimi komutanı Ali Fuat¹⁵⁶, Sovyet başkentine giderken, 28 Aralıkta Kars'ta, Ankara'ya gitmekte olan ve beraberinde Kemalistlere iyi haberler götürmekte olan Sovyet büyükelçisi Budu Mdivani ile görüşüyordu. Kars'ta Kâzım Karabekir'le de görüşen Sovyet büyükelçisi, Sovyetlerin, Kemalist Türkiye ile siyasî ve askerî bir antlaşma imzalamaya hazır olduklarını ve Kemalistlerin koşullarını öğrenmek istediklerini bizzat Lenin'le Stalin'in kendisine bildirdiklerini söylüyor; Rusların, Türkiye'nin Doğu illerinden Ermenilere toprak verilmesini istediklerine değinilince, Budu Mdivani, bu sorunun yanlış anlaşıldığını öne sürüyor¹⁵⁷; daha sonra, Moskova'da havanın büsbütün değiştiğine ve bu kez Türk-Rus ilişkileriyle yalnız Sovyet Dışişleri Komiserliğinin değil, Tür-

¹⁵⁴ TİTE Arşivi, Belge No. 59/17364; ATTB, s. 367-368.

¹⁵⁵ Bayur s. 67 ve II, *Adalet*, 21. 1. 1963; Carr III, s. 303; Spector, s. 72-73.

¹⁵⁶ Cebesoy II, s. 102-103; FO/5179/E 16173, General Harington'dan Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 9678, İstanbul, 17. 12. 1920. Ali Fuat'ın, Batı savaş kesiminde milis gücünün kaldırılmasından meydana gelen düzenlere adı karıştırılmış; daha sonra Yunanlılardan yana geçen Çerkez Ethem'e karşı hoşgörüyle davranmakla suçlandırılmıştı. Halide Edip'e bakılacak olursa, bu nedenlerden ötürü, Batı savaş kesimi komutanlığından uzaklaştırılması gerektiğinden, bir özur olarak Moskova'ya büyükelçi atanmıştı. Adivar, s. 224-225.

¹⁵⁷ Tengirşenk, s. 198; H. Bayur, “Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile ilgili Bazı Görüş ve Davranışları”, *Belleten*, c. XX, Ekim 1956, s. 682-683; Gönlübol ve Sar, s. 22.

kiye'ye fazlasıyla önem verildiğinden, bizzat Stalin yoldaşın da yakından ilgileneceğine dair Karabekir'e ve Moskova'ya gitmekte olan Türk büyükelçisine güvence veriyordu¹⁵⁸.

Bu yeni gelişmelerin ışığı altında, İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'in başkanlığında ve Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur, Azerbaycan'daki Kemalist temsilcisi Memduh Şevket ve askerî danışman Saffet Beyden oluşan yeni bir Türk kurulu, 1920 Aralıkının ilk haftasında Moskova'ya hareket ediyor, Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Ali Fuat, yolda kurula katılıyordu¹⁵⁹. Kurula, BMM yönetimi adına Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Orta Asya İslâm yönetimleri arasında barış ve ittifaka ait siyasi, askerî, savunma ve saldırma paktları konularında görüşmelerde bulunmak ve antlaşmalar imzalamak yetkileri veriliyor; görüşmelerin yapılacağı yer olan Bakü'ye gitmesi buyruluyordu¹⁶⁰. Ama yolda, Dışişleri Bakan vekili Ahmet Muhtar'dan alınan kapalı telyazısında, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Bakü'ye gidemeyeceğinden, görüşmelerin Moskova'da yapılacağı bildiriliyordu¹⁶¹.

Türk kurulu, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varınca, askerî törenle karşılanıyordu; ama akşama doğru Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la yapılan ilk görüşme hiç de iyi başlamıyordu. Çiçerin, yapılan ilk görüşmede, Türk kurulunun Moskova'ya Ruslarca çağrılmadığını öne sürüyor; bunun üzerine Yusuf Kemal, Sovyet Rusya'nın Ankara büyükelçisi Budu Mdivani'nin Karabekir aracılığıyla kendisine gönderdiği ve Lenin'le Stalin'in, görüşmelerde bulunmak üzere bir Türk kurulunun ivedilikle Moskova'ya gönderilmesini dilediğini bildiren mektubu Çiçerin'e veriyor; Sovyet Dışişleri Komiseri bunu okuyunca bozuluyor; Moskova'da çeşitli devlet murahhaslarından oluşan bir konferans toplanacağını, Türklerin de ona

¹⁵⁸ Budu Mdivani'den Ali Fuat'a kapalı yazı No. 420, 14. 1. 1921. Cebesoy II, s. 117-119; Karabekir, s. 902.

¹⁵⁹ Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklere karşı giriştiği davranışlardan ötürü Moskova'yı sınırlendiren Dışişleri Bakanı Bekir Sami, 1921 Şubatında düzenlenecek olan Londra Konferansına gitmeye hazırlanan Kemalist kuruluna başkanlık edecekti. Bıyıkhoğlu III, s. 69, dipnot No. 110; Tunçay, s. 73.

¹⁶⁰ Bakanlar Kurulundan Yusuf Kemal'e kapalı telyazısı, Ankara, 8. 12. 1920. Tengirşenk, s. 203.

¹⁶¹ Ahmet Muhtar'dan Yusuf Kemal'e kapalı telyazısı, Ankara, 12. 12. 1920. Tengirşenk, s. 203 ve 206; Bayur, s. 66.

çağrıldığını bildiriyordu¹⁶². Buna karşılık veren Yusuf Kemal, Türklerin ancak Sovyet Rusya murahhaslarıyla görüşüp anlaşılarsa bir antlaşma imzalamak için geldiklerini; başka yönetimlerle Moskova'da görüşecek bir işleri olmadığı gibi, sözü edilen konferansa katılmaya da yetkileri olmadığını söylüyor; Çiçerin bunu kabule zorlanıyor, ama İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak zorunda oldukları ve ittifak yapmanın esasen kendi ilkelerine uymadığı; Budu Mdivani'nin mektubunda siyasi anlaşmadan söz edildiği karşılığını veriyordu. Bu arada Türklerin komünistlere karşı sert işlemler yaptıklarını; Ermenistan'la olan savaşta Sovyet arabuluculuğunu kabullenmediklerini; Gümrü Antlaşmasının 5. maddesinde, komünistlere karşı Daşnaklara silâhlı yardım vaadinde bulduklarını ve birçok protestolarına karşın Gümrü'yü boşaltmadıklarını, Türk ordusunu Ermenistan topraklarında besleyerek, Ermenileri aç ve komünist örgütünü zayıf bıraktıklarını söylüyordu.

Türk kurulu, esas durumu anlatarak, komünistlere karşı kötü işlem yapılmadığını; ülke savunması ve iç güvenlik için gereken tedbirleri almakta Türklerin serbest olduklarını; Ruslar daha önce Van ve Muş sorunlarıyla ilgili olarak görüşlerini açıklamış olduklarından, onların arabuluculuğuna başvurulmadığını, çünkü arabuluculuk yapamayacaklarının anlaşıldığını; Gümrü Antlaşmasındaki 5. maddenin komünistliğe karşı değil, 4. madde yoluyla emperyalistlere karşı olduğunu; Ermenistan antlaşma koşullarını uygular uygulamaz, Gümrü'nün boşaltılacağını bildiriyordu¹⁶³.

Türk temsilcileri, zaman kazanmak ve oyalayıcı bir yöntem uygulamak isteyen Çiçerin ve Karahan'la yaptıkları görüşmelerden esaslı bir sonuç elde edemeyeceklerini anlayınca, Sovyetlerin Ankara büyükelçisi Budu Mdivani'nin önerisine uyararak, Uluslar Komiseri Joseph Stalin'den¹⁶⁴ derhal bir mülâkat istiyor; 22/23 Şubat gecesi

¹⁶² Sovyet Rusya, yalnız iki devlet arasında yapılacak görüşmelere Azerbaycan ve Ermenistan'ın da katılmalarıyla buna bir konferans biçimi vermek istiyor; Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan sınırları ve genellikle Ermenistan sorunlarını görüşmelerin esası yapmak ve Türkiye-Ermenistan (Gümrü) Antlaşmasını gözden geçirerek, önemli koşullarını iptal ettirmek, böylece Türklerin Doğu başarısını sıfıra indirmek amacını güdüyordu. Tengirşenk, s. 207-208.

¹⁶³ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy II, s. 138; Spector, s. 75.

¹⁶⁴ Ali Fuat, Stalin'den, "Üzerimizde yeni rejimin metin, iradeli, kuvvet ve kudret sahibi, 1. derecede şahsiyeti tesirini bıraktı" der. Cebesoy II, s. 139. Dr.

Stalin tarafından kabul ediliyor; bunu izleyen “oldukça açık ve içten” görüşme sırasında, Stalin, Rusların Türklerle ittifak aktelemeyeceklerini, çünkü İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapacaklarını; bundan amacın, ticaret anlaşmasına karşı olan Fransa ile bundan yana olan İngiltere’nin ve sonuçta Amerika’nın rekabetine yol açmak ve bunların Ruslara karşı olan ittifakını parçalamak olduğunu; Rusların mücadeleyi kapalı ve açık olarak sürdüreceğini; gereksindikleri malzemeleri İngiltere’den alarak İtilâf devletlerinin ittifaklarını parçalayarak önemli bir başarı sağlamış olacaklarını; bu yüzden ticaret anlaşmasına zarar verecek herşeyden kaçınmanın Türklerin de çıkarları gereği olduğunu; ittifaktan amaç para, silâh ve insan yardımı ise, bunu hemen yapabileceklerini; bir kardeşlik antlaşması imzalamaya hazır olduklarını, çünkü onda ticaret anlaşmasına zarar verecek birşey olmadığını söylüyordu. Ermenistan sorununun görüşülüp görüşülmeyeceğine dair Türk temsilcilerinin sorusuna, “Siz, Ermenistan sorununu kendiniz çözümlediniz. Eğer daha çözümleneceğiniz birşey kalmışsa, onu da çözümleniz, ama zamanını kesinlikle bize bildiriniz”, diyor; Türklerin Gümrü’yü ne vakit boşaltacaklarını soruyor; “antlaşma uygulanır uygulanmaz” karşılığını alıyordu¹⁶⁵.

Stalin, Çiçerin üzerinde etkisini kullanmış olsa gerek, çünkü Türk kurulu ertesi akşam onu ziyarete gidince, onda şaşılacak bir değişme görüyordu. Çiçerin, Ermeni sorunuyla ilgili önerisinin yanlış anlaşıldığını öne sürerek, bunun Ankara ve Anadolu’da Rusya’ya karşı kötü görüşlere yol açmasından üzüldüğünü söylüyor; “Artık bu konuyu kapayalım; birbirimize hatalar, suçlar isnadından vaz geçelim; işimize bakalım. Yeterlikle görüş teatisinde bulunduk. Askerî konular iki gün zarfında Savunma Komiserliği ve Başkomutanlık

Rıza Nur ise ondan, “Gürcü, Ermeni düşmanı; kafalı, enerjik, açık sözlü, komiteci ve sevimli bir adam; Ruslarla yapılan antlaşmanın başlıca amili” olarak söz eder. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921; Karabekir, s. 957; Tevetoğlu, s. 336-348. Çiçerin’in, Ermeni yardımcısı Karahan’ın etkisi altında olduğuna inanılıyordu.

¹⁶⁵ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy II, s. 139-140. Moskova Konferansı sırasında, Ermenistan’da Daşnaklar ayaklanarak Gümrü Antlaşması gereğince, Kemalistlerden yardım dileyor, ama Kemalistlerin onlara yardımda bulunmamaaları, Stalin ve Ermeni olmanın diğer Sovyet önderleri üzerinde iyi izlenim yaratıyor; Moskova Konferansının sonuna doğru Ermeni sorununun tamamen ortadan kaldırılmasına neden teşkil ediyordu. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921. Karabekir, s. 957.

katlarında görüşülsün; siyasi konular ise 26 Şubatta oturumlarına başlayacak bir konferansa bırakılsın” diye ekliyor; bu önerisi Türklerce kabul ediliyordu¹⁶⁶.

Moskova Konferansı, 26 Şubat 1921’de Haritonenko Sarayında resmen oturumlarına başlıyordu. Konferansta BMM yönetimini İktisat Bakanı ve Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal; Eğitim Bakanı ve Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur ve Ankara milletvekili büyükelçi Ali Fuat; Sovyet yönetimini ise Dışişleri Komiseri Georgi Vasilievîç Çiçerin’le Pan Rus merkez yürütme komitesi üyesi Celâlettin Korkmazof¹⁶⁷ temsil ediyorlardı. Konferansı açış konuşmasında Çiçerin, konferansın amacının Rusya ile Türkiye arasında bir yıl önce ana hatları çizilen bir dostluk antlaşması imzalamak olduğunu izah ediyordu. Ondan sonra söz alan Yusuf Kemal, Kızıl Ordu’dan övgüyle söz ediyor ve Ruslarla Türklerin tarihte ilk kez aynı düşmana karşı kendi çıkarları için savaşmakta olduklarını, dolayısıyla tüm dünyaya gösterecekleri bir antlaşmaları olması gerektiğini söylüyordu¹⁶⁸.

Her iki yan, 1920 Ağustosunda parafe edilen antlaşma tasarısını görüşmelerin özü olarak almayı kabulleniyor; bu arada siyasi, hukuki ve tahrir komisyonları olmak üzere üç komisyon kuruluyordu¹⁶⁹. Bunu izliyen günlerde, Türkiye’nin sınırları sorunu siyasi komisyonda görüşülürken Çiçerin, Gümrü Antlaşmasını kabullenmiyor; bunun artık işbaşında olmıyan Daşnak yönetimince imzalanmış olduğunu öne sürüyor; Misak-ı Milliye de karşı çıkarak, Batum’un Türk sınırları içine girmesine karşı çıkıyordu. Türk kurulu, Misak-ı Milli’den zerre kadar fedakârlık yapmaya yanaşmıyor; Gümrü Antlaşmasının

¹⁶⁶ Y. Kemal’den M. Kemal’e kapalı telyazısı, Moskova, 26. 2. 1921; yazar şunu ekliyordu: “Askerî yardım konusunda kendilerine (Ruslara) güvenilemez...” Tengirşenk, s. 216-218; Cebesoy II, s. 140-141.

¹⁶⁷ Ali Fuat, Celâlettin Korkmazof’dan, “Rus’dan daha çok Rus, ama Türk asıllı” olarak söz eder. Cebesoy II, s. 146. Dr. Rıza Nur ise, “oldukça ahlâksız, Rus aleti ve casus bir kumok” olarak değinir. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921. Karabekir, s. 958. Türk delegasyonunun karşı çıkması üzerine, Ermeni asıllı Karahan konferansa katılmamıştı.

¹⁶⁸ Y. Kemal’den M. Kemal’e kapalı telyazısı, Moskova, 26. 2. 1921. Tengirşenk, s. 216; *Manchester Guardian*, 28. 2. 1921; FO/6466/E 2767. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds’un derkenarı: “Kemalistler aynı vakitte hem Moskova’da hem Londrada görüşmelere girişiyorlar”.

¹⁶⁹ Tengirşenk, s. 220.

yürürlükte olduğunu öne sürüyor; Batum'u istiyordu. Görüşmeler bir çıkmaza doğru gidiyordu. Çiçerin, Sovyet sivil ve askerî önderleriyle görüşürken: "Türkler bize ultimatom (kesin süreli öneri) veriyorlar" diyordu.

Bu arada Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski ve Enver Paşa, Sovyet yönetiminin, Türk kurulunun Doğu sınırlarıyla ilgili dileklerini küçük bir değişiklikle kabule hazır olduğuna dair Stalin ve Çiçerin adına kurula güvence veriyorlardı. Konferansın kesilme tehlikesi o kadar ciddiydi ki, Enver Paşa, Batum'dan vazgeçmelerini ve Sovyet Rusya ile ivedilikle bir antlaşma imzalamalarını Türk kuruluna öneriyor; ama Türk kurulu, Misak-ı Millî ve Gümrü Antlaşması üzerinde direniyordu¹⁷⁰. Enver Paşa'ya göre, Londra Konferansının (Şubat 1921), Türkiye'nin 1914 sınırlarından söz bile etmediği bir sırada, Anadolu diplomatik kurulunun bir kasaba üzerinde direnerek görüşmeleri uzatması, Rusları, Türkiye'ye karşı olan siyasalarını değiştirmeye sevkedebilirdi. 9 Mart 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, Çiçerin'in dileği üzerine, Ankara kuruluyla görüşerek, "Londra'da çılgın bir karar alınmadan önce", Ruslarla ivedilikle bir antlaşmaya varmalarını önerdiğini bildiriyordu¹⁷¹.

3 Mart günü, Stalin, Türk kuruluyla şahsen görüşmek dileğinde bulunuyor; onlara, Sovyet Dışişleri Komiserliğiyle bir anlaşmaya varamazlarsa, kendisiyle anlaşabileceklerini, ama Batum konusuyla çok ilgilendiğini söylüyordu. Türk temsilcileri ona Misak-ı Millî'nin önemi ve değişmezliği konusunda bilgi veriyor; Misak-ı Millî kabul edilirse, Türklerin Batum şehri ve limanının yönetimini halka bırakmaya ve Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin ordaki ekonomik çıkarlarını tanımaya hazır olduklarını; Batum'un geleceği konusunda bir karara varmak amacıyla, bu devletler arasında bir konferans yapılmasını öneriyorlardı. Stalin, böyle bir konferans yapılmasının gereğinden şüpheli bulunuyor, ama bu konuda Türk kurulu ona güvence veriyordu. Bunun üzerine Batum'a bir miktar toprak eklenmesini istiyor; Türk kurulu, Misak-ı Millî kabul edilirse bu görüşe yanaşabileceğini; gerekirse ve Türkiye'nin güvenliği güven

¹⁷⁰ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya yazı No. 5, Moskova, 6. 3. 1921. Hüseyin Cahit Yalçın, "Tarihî Mektuplar", *Tanin* No. 4454-414, 24. 10. 1944.

¹⁷¹ A. g. e., *Tanin* No. 4454-415, 25. 10. 1944. Ayr. bkz., Fischer I, s. 392.

altına alınırsa, Gümrüyü de boşaltmaya hazır olduklarını; Türkiye ve Azerbaycan'ın koruyuculuğu altında Nahcivan'a bağımsızlık verilmesinden yana olduklarını bildiriyorlardı.

Stalin, genellikle Türk temsilcileriyle uyuşuyor ve Sovyet yönetimini de buna inandırmaya üstleniyorsa da, ertesi gün Çiçerin'le yapılan görüşmede, Sovyet Dışişleri Komiseri, Türkiye'nin Batum'dan geçmek hakkına karşılık, Sovyet Rusya'ya da Trabzon'dan geçmek hakkının verilmesini dileyiyor, ama bu konuda BMM yönetiminden sıkı yönerge almış olan Yusuf Kemal, bu Rus dileğini kabul etmiyordu. Konferans sona ermek üzere olduğundan, Yusuf Kemal, Ankara'dan yeni yönerge dileyiyor; Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin bu sırada Avrupa'da İtilâf devletleri temsilcileriyle çevirdiği düzenlerin Ruslar üzerinde kötü etki yarattığını; Rusların Türklere gittikçe kuşulanmaya, kurula birçok güçlükler çıkarmaya başladıklarını bildiriyor; Moskova görüşmeleri sonuca varmadan önce, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılmamasını, çünkü İngilizlerin Doğu'da Türk çıkarlarını Ruslar kadar tanımak niyetinde olmadıklarını; sonra Türklere Fransızlarla bir anlaşmaya varmak üzere olduklarına inanan Rusların, Türkiye'ye yardım konusuyla ilgili gizli protokolü imzalamaktan kaçındıklarını; Ankara, Rusların kuşularını giderirse, onlardan ek yardım alınabileceğini bildiriyordu¹⁷².

9 Martta Türk kurulu Stalin'le yeniden görüşüyor; uzun süren bu görüşme sırasında, Moskova Antlaşmasının özünü teşkil edecek önemli noktalarda görüş birliğine varılıyor; bu noktalar bir tasarı biçiminde kaleme alınıyor ve 18 Mart 1921'de Moskova Antlaşması resmen imzalanıyor, ama yanlar, bu tarihi, İstanbul'un İtilâf devletlerince işgal edildiği günün yıldönümü olan 16 Mart olarak değiştirmeyi kabulleniyorlardı. Moskova Antlaşmasının önemli maddeleri kısaca şunlardı: yanlar, birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacak; Sovyet yönetimi, Türkiye ile ilgili olan, ama sınırları Misak-ı Milli'de saptanan BMM yönetiminin kabullenmeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; Batum, Gürcistan'ın yönetiminde kalacak, halkına özerklik verilecek, gümrük resmi ödemedi Türkiye'nin Batum limanından geçme hakkı olacak; Nahcivan'a Azerbaycan'ın koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek; iki yan, Doğu uluslarının hürriyet ve bağımsızlığını

¹⁷² Tengirşenk, s. 227.

tanıyacak; Boğazlar, tüm ulusların gemilerine açık olacak; Boğazlar rejimi, Karadeniz'de kıyısı olan devletler arasında yapılacak bir konferansta, İstanbul'un güvenliğine, Türkiye'nin kesin egemenliğine uygun biçimde saptanacak; yanlar, kendi sınırları içinde diğer yana düşman akım ve örgütlerin kurulmasına izin vermiyecek; o güne dek iki ülke arasında imzalanan ve ortak çıkarları yararına olmıyan antlaşmalar hükümsüz sayılacak; Sovyet yönetimi kapitülasyonları tanımayacak. Çiçerin ayrıca Yusuf Kemal'e gönderdiği resmî bir mektupta, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye, ekonomik kalkınması için her yıl 10 milyon ruble tutarında malî yardımda bulunacağına söz veriyordu¹⁷³.

Moskova Antlaşması, 7 Temmuz 1921'de BMM'nin onayına sunuluyor; Doğu'lu bazı milletvekillerinin karşı çıkmalarına karşın, aleyhte 5 oya karşı 201 oyla onaylanıyor; bunun ardından söz alan Yusuf Kemal, Doğu'lu milletvekillerini, bu antlaşmadan yana oy vermemekte haklı görüyor, ama ulusal çıkarlar adına antlaşmanın imzalanması gereğini anlatmaya çalışıyordu¹⁷⁴.

Moskova Antlaşması, iki yana çıkar sağlıyordu. Sovyet Rusya, İtilâf devletlerine karşı yeni bir dost kazanıyor; Kafkasya ve Doğu-

¹⁷³ Y. Kemal'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, Moskova, 19. 3. 1921. Tengirşenk, s. 229-230; antlaşma için bkz., a. g. e., s. 293-302; *Düstur* II, Tertip, c. 2, s. 72-78; Cebesoy II, s. 147-150; BFSP, c. 118, s. 990-996; Degras I, s. 237-240; Toynbee I, s. 361-376; Hurewitz II, s. 95-97; Shapiro I, s. 100-102; FO/6272/E 5810, İngiliz Genel Karargâhından Savunma Bakanlığına istihbarat raporu. BMM'nin 24 Mart günkü oturumunda, Ruslara Doğu'da ödün verildiği ve Batum'un bırakıldığını öne süren Doğu'lu milletvekilleri, Dışişleri Bakanını sert bir dille eleştiriyor; yönetimi, Misak-ı Milli'yi çiğnemekle suçlayacak kadar ileri gidiyorlardı. Dışişleri Bakan vekili Muhtar Bey, Moskova görüşmelerinde Misak-ı Milli esas olarak alınmakla birlikte, siyasal nedenlerden ötürü küçük bir değişikliğin kabulü zorunluğuyula karşılaştığını anlatmaya çalışıyordu. BMM. ZC., 1. dönem, c. 7, s. 146, c. 9, s. 206. Dr. Rıza Nur, 12. 4. 1921'de Karabekir'e Tiflis'den gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Ruslarla gizli bir antlaşma imzalamayı dileyorduk, ama bunu kabullenmediler... Rusya yine eski Rusya'dır. Bolşeviklik bir maskedir. Hatta şimdi komünizm sorunuyla tüm dünyayı fazlasıyla Moskova'ya bağlamak istiyorlar..." Karabekir, s. 959.

¹⁷⁴ BMM. ZC., 1. dönem, c. 11, s. 338. Moskova Antlaşması, Kanun No. 141 olarak onaylanıyor ve 16. madde gereğince 22. 9. 1921'de Kars'ta teati ediliyordu. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Ankara, 1965, s. 7-16; FO/6273/E 9544, H. Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 755, İstanbul, 13. 8. 1921. Rumbold, antlaşmada birçok gizli askerî maddeler olduğunu öne sürüyordu.

daki İslâm ülkelerinde kendi durum ve etkisini güçlendirerek denkleştiriyor; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da, Sovyetlere karşı isyan çıkması olasılığını ortadan kaldırıyor; Sovyet ülkelerini korumak amacıyla Türkiye'nin Boğazlardaki durumunu kuvvetlendirmek ve ileride bu ülkeyi Bolşevikleştirmek umudu beslemeye başlıyordu. Öte yandan Kemalist Türkiye, Moskova Antlaşmasıyla büyük bir diplomatik zafer kazanıyor; ulusal dileklerini bir aşama değin gerçekleştiriyor; Doğu sınırlarını güven altına alıyor; hukuken tanınarak, uluslararası itibarını arttırıyor ve Türk-Rus yanaşmasından çok kaygılanan İtilâf devletlerine karşı büyük bir koz kazanıyor; Sovyet Rusya'dan yardım sağlıyor; Türkiye'nin, Rusya'nın Kafkaslardaki peykleriyle olan bazı anlaşmazlıklarını Moskova'nın yardımıyla bir çözüme bağlamak imkânını sağlıyordu¹⁷⁵.

İki yana sağladığı çıkarlara karşın antlaşma, iki ülke arasında kuşku ve güvensizlik tohumları serpiyordu. Yanların, kendi sınırları içinde, diğer yana düşman örgüt veya akımlara izin vermeyeceklerine dair 8. madde, Sovyet Rusya'nın, kendi yönetimindeki ülkelerde, özellikle Müslümanlar ya da Türk asıllı halklar arasında Kemalistlerin Pan-Turancı veya Pan-İslâmcı davranışlarda bulunmaları olasılığından kuruntu duyduğunu; Kemalist Türkiye'nin de, kendi sınırları içinde komünist akımı ve Bolşevik emellerinden çekindiğini gösteriyordu. Dolayısıyla Moskova Antlaşmasının geleceği pek parlak görünmüyordu¹⁷⁶.

6. Türk - Afgan Dostluk Antlaşması :

Türk kurulu, Moskova'da ilişki ve görüşmelerini sürdürürken, Sovyet başkentindeki Afgan büyükelçisi Mehmet Veli Han'ın, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasında bir dostluk antlaşmasına yol açabilecek görüşmelerde bulunmaya yetkili olduğunu öğreniyor; bir dostluk antlaşması tasarısı kaleme alıyor¹⁷⁷; 1 Mart 1921'de, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasında Moskova'da bir dostluk ant-

¹⁷⁵ Bayur, s. 70-71, II, *Adalet*, 22. 1. 1965; Gönlübol ve Sar, s. 27; *Tarih* IV, s. 102; Bıyıkhoğlu, *Bellelen*, XXV, No. 99, Temmuz 1961, s. 486; E. Z. Karal, *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959, s. 60; FO/6515/E 6400, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 228, 30. 5. 1921; Howard, s. 263-264; Davison, s. 191; Spector, s. 76; Vere-Hodge, s. 32-33.

¹⁷⁶ Gönlübol ve Sar, s. 28 ve I, s. 14-15.

¹⁷⁷ Tengirşenk, s. 218.

laşması imzalanıyordu. Bu antlaşmaya göre, bağımsız Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyor; yanlar, tüm Doğu uluslarının, özellikle Kiva ve Buhara uluslarının kesin özgürlük ve bağımsızlıklarını kabulleniyor; herhangi bir emperyalist devletin yanlardan birine saldırmasını iki yana da saldırı olarak nitelemeyi ve buna tüm güçleriyle karşı koymayı; yanlardan herhangi birine düşman olan bir devletle antlaşma imzalamamayı; diğer devletlerle bir antlaşma yapmadan önce öteki yana bilgi vermeyi üstleniyorlardı¹⁷⁸.

Bu sırada İslâm ülkeleri arasında çeşitli paktlar yapılması siyasasını uygulayan Sovyet Rusya'nın üstelemesiyle imzalanan Türk-Afgan Antlaşması, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkileri düzenliyor; 1921 Nisanının ikinci haftasında, Sultan Ahmet Han başkanlığında bir Afgan diplomatik kurulu Ankara'ya geliyordu¹⁷⁹.

İngilizler, Türk-Afgan Antlaşmasında, bir İslâm Konfederasyonu kurulması; Hindistan, Orta Asya, Doğu İran ve Belüciistan'da ihtilâl propagandası yürütecek örgütler kurularak yönetilmesi; Afganistan'ın savunması için bir Türk askerî kurulunca stratejik plânlar hazırlanarak uygulanması konularını kapsıyan bazı gizli maddeler olduğuna inanıyorlardı¹⁸⁰. Onlara göre bu antlaşma, Kemalistlere, Kâbil'e gönderecekleri askerî kurulun yardımıyla Afganistan'ı "Hindistan'ın etine batacak bir diken" biçimine getirebilecek plânlarını

¹⁷⁸ A. g. e., s. 218-219; Cebesoy II, s. 151; *Düstur*, c. II, s. 70; HTVD, No. 1321; *Hâkimiyet-i Milliye*, 24. 3. 1921; *Yeni Gün*, 25. 4. 1921; BFSP, C. XVIII, 1923, s. 10-11; Mears, s. 643-644; Toynbee I, s. 388-389; FO/6469/E 4897, Sir Horace Rumbold'dan Lord Curzon'a yazı No. 401, İstanbul, 20. 4. 1921, antlaşmanın tam metnini verir. Bu antlaşma, Fahrettin Paşa'nın Kâbil'e Kemalist büyükelçisi atandığı 1922 Ekiminin sonuna doğru Afgan yönetimince onaylanmıştı. *Afgan*, 29. 10. 1922; FO/8085/N 10557, İngiliz diplomatik temsilcisi Humphreys'den Lord Curzon'a yazı, Kâbil, 4. 11. 1922. BMM antlaşmayı 1921 Temmuzunda onaylamıştı. FO/6473/E 8473 Yüksek Komiser vekili Rattigan'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 23. 7. 1921.

¹⁷⁹ Ankara'ya ilk Afgan büyükelçisi atanan Sultan Ahmet Han, Türk kuruluş savaşını destekleyen oldukça tanınmış bir diplomattı. Batı'lı bir ziyaretçiye, "Tüm İslâm ülkeleri, Türk sorununu kendi sorunları sayıyorlar" demişti. Davison, s. 195; Jaeschke, *Kronoloji*, s. 148.

¹⁸⁰ FO/8084/N 9912, İstanbul'dan Londra'ya gönderilen gizli rapor, 25. 5. 1921.

uygulamak için ortam hazırlıyabilirdi ¹⁸¹. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a bakılacak olursa, Kemalist önderler, bu antlaşmayı, Türkiye'nin Doğu'da kazanacağı büyük zafere yönelen önemli bir atılım olarak niteliyor; bunun İngiltere'yi çok üzeceğine ve esasen, herhangi bir anda "Batı emperyalistlerine karşı ayaklanmaya hazır olarak" Hindistan İmparatorluğuna son verecek ve Doğu'da güçlü bir İslâm bloku doğmasına yardımcı olacak İslâm Federasyonuna giden yol olduğuna inanıyorlardı ¹⁸².

7. Türkiye - Azarbecan İlişkileri :

Kemalistler, birçok nedenlerden ötürü dost bir Azarbecan'a gereksiniyorlardı: Azarbecan, diğer Kafkas devletlerine ve Sovyet Rusya'ya karşı uygulayacakları siyasadada kendilerine yararlı olabilirdi; İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılırsa, Azarbecan'ı Sovyetlere karşı kullanabilirlerdi; sonra Azarbecan'dan maddî yardım sağlanabilirdi, ama Kâzım Karabekir'e göre, Kemalistlerin en sıkışık günlerinde bu yardım bir türlü gelmiyordu. Bu durum, Kemalist önderleri çok üzüyordu, çünkü geçmişte Azarbecan için büyük fedakârlıklar yapan Türkiye, o sıralarda bir ölüm kalım savaşı yapıyor, ama Azarbecan, Türkiye'ye yardımdan kaçınmakla kalmıyor, Türkiye'ye Bolşevik yardımının ulaşmasına da engel oluyordu.

Kemalistler, Azarbecan'm Bolşevik Rusya ile bir antlaşma imzalayarak Anadolu Türkleriyle birleşmesini bekliyorlardı ¹⁸³. Mustafa Kemal, Azarbecan'da işbaşında olan "Müsavat" yönetimini bu yolda uyarmak için her türlü gayreti harcıyor, ama bu yönetimin bazı üyeleri, özellikle Yusufbekov, Fatih Ali Han ve General Mehenderof böyle bir öneriye yanaşmıyorlardı. Öteyandan Azarbecan'lı bakanlardan Gajinski ve Savunma Bakanı yardımcısı General Şeyhli, muhalefetteki "İttihat" Partisini destekliyor; Azarbecan

¹⁸¹ FO/6469/E 4950, Hindistan'daki İngiliz Genel Kurmay Başkanlığından Askerî İstihbarat Şefine kapalı telyazısı No. X3249, 19. 4. 1921 ve Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds'un derkenarı; Spector, s. 100; Ryan, s. 147.

¹⁸² FO/6469/E 5231, H. Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 426, İstanbul, 27. 4. 1921, ilişkikte Türk-Afgan Antlaşmasıyla ilgili gizli rapor, İstanbul, 16. 4. 1921.

¹⁸³ K. Karabekir'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, Erzurum, 23. 4. 1921, Karabekir, s. 654.

ordusundaki bazı Türk subaylarının yardımıyla, 28 Nisan 1921'de, başarılı bir hükümet darbesi yapıyor; Gajinski ve arkadaşları işbaşına, iktidar, Bolşeviklerin eline geçiyordu.

Bundan sonra Bolşeviklerle Müslüman Tatarlar arasında ayrılıklar başgösteriyor; birçok illerde Tatarlar, Bolşevik yönetimine karşı ayaklanıyor; Kemalist Türkiye'nin yardımına sığınıyorlardı. İngiliz kaynaklarına göre, bu arada Sovyet askerî birlikleri, Azerbaycan'lı İslâm ihtilâl gücüne "oldukça vahşi" darbeler indiriyor; birçok Müslüman Tatarları "bir kırımdan geçiriyor"¹⁸⁴, ama Kemalistler, kendi yurtlarının kurtuluşu için yardımlarına çok gereksindikleri Sovyet Rusya ile açık bir çatışmadan sakınmayı Azerbaycan ihtilâline karışmaya yeğ tutmak zorunda kalıyorlardı¹⁸⁵.

8. Türkiye - Gürcistan İlişkileri :

Kemalistlerin Gürcistan'a karşı uyguladıkları siyasanın ana gayeleri şunlardı: Batum'u almak; sınır sorununu çözüme bağlamak; Türk-Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın yansızlığını sağlamak; Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasını önlemek amacıyla Gürcistan'ı tampon bir bölge biçimine getirmek; İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılır ve Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa, yardımına çok gereksinecek Gürcistan'ı yedek olarak tutmak¹⁸⁶. Ama Gürcistan Kemalistlere pek güvenmiyor; onların Batum iline saldırmaya hazırlanmalarına inanıyor; Ermenilere karşı savaşarak Ermenistan içinde ilerlemeye başlamalarından çok korkuyor; Kemalistlerin Ermenileri yenilgiye uğratmaları üzerine, Ermenistan'a yardımda bulunmadığından ötürü sevinç duyuyordu. Esasen Gürcistan'da nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşuyordu, dolayısıyla kendi çıkarlarının Türklerle bir anlaşmaya varmasını gerektirdiğini iyice kavriyordu. Bu yüzden, Kemalistler Tiflis'e bir diplomatik temsilci göndermeyi önerince hemen kabulleniyordu¹⁸⁷.

¹⁸⁴ FO/4944/E 9429, İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'dan Lord Curzon'a, "Kafkaslardaki Durum" konulu gizli rapor, 15. 7. 1921.

¹⁸⁵ FO/6469/E 5233, Türkiye Yıllık Raporu, 1920.

¹⁸⁶ FO/6497/E 138 ve E 866, İngiliz gizli istihbarat raporları No. 97 ve 99, 4 ve 18. 12. 1920.

¹⁸⁷ Görünüşü sürdürmek isteyen Kemalistler, Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında bir savaş patlamak olasılığıyla ilgili söylentilerin doğru olup olmadığını Rusya'dan soruyor, ama bir karşılık alamıyorlardı. Daha sonra, Gürcistan'la bir

Bunun ardından, bir Türk diplomatik kurulu Gürcistan'a gidiyor; 13 Kasım 1920'de Tiflis'e varan kurulun başkanı Albay Kâzım Bey, aynı gün Gürcistan basınına verdiği demeçte, BMM yönetiminin bağımsız bir devlet olarak tanıdığı Gürcistan'a karşı olan dostça duygularını onaylamak istediğini; her iki ülkenin ortak çıkarları olduğunu; aralarında fazlasıyla ayrılık yaratmaya çalışıldığını ama anlaşmazlıklarının, yapılacak görüşmelerle çözümleneceğini bildiriyordu¹⁸⁸.

Albay Kâzım Bey bu demeciyle çok iyimser olduğunu gösteriyordu, oysa Kemalist Türkiye ile Gürcistan arasında Batum ili konusunda büyük bir anlaşmazlık vardı. Kemalistler, Brest Litovsk Antlaşması gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini istiyor, ama Gürcüler buna yanaşmıyorlardı. Sorun, bu sıralarda Ankara'ya ulaşan Simeon Mdivani başkanlığındaki Gürcü kuruluyla da görüşülüyor, ama bir çözüme bağlanamıyordu¹⁸⁹.

Moskova'ya gitmekte olan Türk kurulu, 1921 yılı Ocak ortalarına doğru Tiflis'den geçerken, Gürcistan önderleriyle yaptığı resmî olmayan görüşmelerden, bu ülkenin Türkiye, İran, Azerbaycan,

antlaşma imzalamalarına karşı çıkıp çıkmıyacağını yine Moskova'ya soruyor, Moskova buna karşı çıkmamakla birlikte, Kemalistleri, İngiltere'ce aldatılmamaya uyarıyordu. FO/6464/E 687, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 4, Tiflis, 6. 1. 1921. Ayr. bkz. *Borba* No. 4 (859), 6. 1. 1921; FO/6497/E 135, İngiliz gizli istihbarat raporu, 2. 12. 1920.

¹⁸⁸ FO/4970/E 16342, gizli siyasi rapor, 13. 12. 1920; Albay Kâzım Bey'in Tiflis'de çıkan *Slovo* gazetesine verdiği demeç, *Slovo* No. 266, 21. 11. 1920; *İslâm Gürcistan* No. 19.

¹⁸⁹ FO/4948/E 15085, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 519, Tiflis, 23. 11. 1920. Gürcistan Millet Meclisi asbaşkanı Simeon Mdivani, İngilizlerin izniyle Ankara'ya hareket eden ve sekiz üyeden oluşan Gürcistan kuruluna başkanlık ediyor; Kemalist Türkiye'ye atanan ilk büyükelçi olarak 8. 2. 1921'de Ankara'da Mustafa Kemal'e itimatnamesini sunuyordu. *Söylev* II, s. 340; *Speech*, s. 419; *Hâkimiyet-i Milliye* No. 104; Bayur, s. 67 ve II, *Adalet*, 21. 1. 1963; ayr. bkz. FO/4948/E 15490, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 557, Tiflis, 9. 12. 1920. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds bu belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Kemalistlerle Gürcüler arasındaki görüşmeler, Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkileri fazlasıyla gerginleştirebilir. Dolayısıyla bu görüşmelere engel olunmamalı..." Ayr. bkz. FO/6265/E 6, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 592, Tiflis, 31. 12. 1920. Dışişleri Bakanlığı yetkilisi D. G. Osborne'un 3. 1. 1921 tarihli derkenarı: "Şimdi sürekli olarak Ankara'ya diplomatik kurullar gidiyor. Bu kadar rağbet Kemal için kötüdür, ama Bolşevikleri kudurtacak".

Kuzey Kafkasya, Türkistan, Ermenistan ve diğer Doğu ülkeleriyle birlikte, Sovyet Rusya'ya, İngiltere'ye ve kendilerini köle etmiye çalışacak herhangi bir devlete karşı siyasi ve ekonomik bir pakt imzalanmasını destekleyeceğini anlıyordu. Gürcü önderlerin en acil gayesi, Türkiye ile bir ittifak yaparak, "Kuzeydeki güce karşı (Sovyet Rusya)" bir Kafkas Konfederasyonu kurmaktı¹⁹⁰. Türk kurulu başkanı Yusuf Kemal, bu konudaki görüşlerini Ankara'ya duyururken, Tiflis'in, İtilâf devletlerinin düzenlerine sahne olduğunu; Rusya ile Türkiye arasındaki diplomasi oyununda bir koz olarak kullanılabilir Gürcülerin, İtilâf devletlerinin etkisiyle Türklere bir barış önerisinde bulunmaları olasılığı olduğunu; tüm gelişmeler konusunda herhalde İtilâf devletlerine bilgi verdiklerini; Türkler Gürcülerle bir anlaşmaya varırlarsa, Rusların gücenebileceklerini; o güne dek Rusların Türk dileklerini yerine getirip getirmeyeceklerinin bellisiz olduğunu; tüm Kafkasya ve Türkistan'da Ruslara karşı genel bir sızlantı olduğunu; Müslüman halkın, gözlerini Türkiye'ye diktiğini ve Türkiye'nin Doğu'daki güç ve şanının Gürcistan kamuoyu üzerinde olumlu bir etki yarattığını bildiriyordu¹⁹¹.

Gürcülerin Sovyet Rusya'ya karşı öne sürdükleri önerileri destekleyen Kemalist önderler vardı. O sıralarda Londra Konferansına katılmak üzere Avrupa'ya giden Dışişleri Bakanı Bekir Sami, Kafkaslarda Sovyetlere karşı bir blok kurulması yolunda, Londra'da, Kafkasya'lı bazı temsilcilerle düzen çeviriyordu¹⁹². Moskova'ya atanan ilk Kemalist büyükelçisi Ali Fuat da, Ankara yönetiminin tanınması ve Türkiye'nin yeniden canlandırılması koşullarıyla, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılmasından yana idi; aksi halde Kemalistlerin, aralarında pek az benzerlik bulunan Bolşeviklerle daha sıkı ilişkiler kurmak zorunda kalacaklarına inanıyordu. 4 Şubat 1921'de Tiflis'de bir gazeteciyle görüşürken, Sovyetlerin, Gürcistan'ın demiryollarından yararlanmak ve Kemalistlerle bir anlaşmaya

¹⁹⁰ Bolşevikler bu sıralarda Gürcistan'la Kemalist Türkiye arasında gizli bir antlaşma imzalanmış olmasından çok kuşkuluyor; bu antlaşma gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesine karşılık, Kemalistlerin Gürcistan'ı istilâ etmemeye söz verdiklerine inanıyorlardı. DBFP 1/XII, s. 654, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 538, Tiflis, 1. 12. 1920; Aralov, s. 29.

¹⁹¹ Tengirşenk, s. 208-213.

¹⁹² FO/6272/E 2961, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi D. G. Osborne'un 2. 3. 1921 tarihli derkenarı.

varmasını önlemek amacıyla, Tiflis'deki Bolşevik Ermeni Ataşemiliteri Dro'nun önerisi üzerine, Gürcistan'ı istilâ etmek için plânlara hazırladıklarını; Moskova Konferansı Gürcistan sorununu ele almadan önce, İtilâf devletleri Kemalistlerle bir anlaşmaya varırlarsa, Gürcistan'ın kurtarılacağını ve Kemalistlerin Moskova Konferansından çekileceklerini; aksi durumda Gürcistan'ın bölüşüleceğini gizlice bildiriyordu¹⁹³.

Tiflis'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes da, 15 Şubat 1921'de Lord Curzon'a gönderdiği kapalı telyazısında, Kemalistleri Bolşevik Rusya'dan ayırarak Bolşevikleri Kafkaslardan kovmak zamanının geldiğini; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halklarının Sovyetlere karşı ayaklanacaklarını bildiriyor, ama Lord Curzon ona verdiği karşılıktaki ortak davranışlarda bulunmaları için San Remo konferansında Kafkas devletlerini uyaran ama bunda başarısızlığa uğrayan İngiltere'nin, Azerbaycan ve Dağıstan önderlerinin plânlarına karışmayacağını; Gürcülerin o sırada ancak kendi siyasa ve kaynaklarına güvenmeleri gerektiğini bildiriyordu¹⁹⁴.

Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R. Mc Donell'in kaleme aldığı 19.2.1921 tarihli rapordan anlaşıldığına göre, Paris'de toplanan Azerbaycan delegasyonu başkanı M. Topçubaşef, Dağıstan temsilcisi M. Topaçermiyef, Ermeni önderlerinden Bogos Nubar ve M. Aharonian ve Kafkasyalı diğer bazı temsilciler, Ankara yönetimiyle bir anlaşmaya varmak kararını alıyor; bu kararın İngiltere'ce onaylanacağına; esasen İngiltere'nin Gürcistan'a, Kemalistlerle bir dostluk anlaşması yapmak iznini verdiğiğine inanıyor; Türk ulusal akımının önderi Mustafa Kemal'in "gerçekte büyük bir İngiliz dostu olduğunu" ve Türkiye'nin ancak İtilâf devletleriyle dostluk kurarak ayrı bir devlet olarak yaşayabileceğini kavradığını öne sürüyorlardı. Kafkasyalı bu temsilcilere göre, dört Kafkas devletiyle ittifak kuracak dost bir Türkiye, Sovyet Rusya ile İngiltere'nin Doğu'daki ülkeleri arasında bir tampon bölge biçimine gelecek; İtilâf devletlerine karşı dost olacak ve İran'daki Bolşevik etkisini ortadan kaldıracaktı. O sıralarda tüm Kafkasya, Kızıl Ordu'ya karşı ayak-

¹⁹³ FO/6465/E 1710, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 23, Tiflis, 5. 2. 1921.

¹⁹⁴ FO/6268/E 2201, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 50, Tiflis, 15. 2. 1921 ve Lord Curzon'dan Albay Stokes'a kapalı telyazısı No. 34, Londra, 25. 2. 1921.

lanmış durumda idi ve harekete geçmek için zaman çok uygundu. Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Mc. Donell, Bolşeviklerin, Kafkas ülkelerinin Türklerle birleşmeleri olasılığını iyice kavradıklarını ve bu yoldaki davranışları bazı İtilâf devletlerinin desteklediklerine inandıklarını ayrıca kaydediyordu. Diğer yetkililerden D. G. Osborne da belgeye 20 Şubat 1921'de eklediği derkenarda, Kafkas devletleri işbirliği yapacak bir durumda iseler Türklerle dostluk kurmaları olasılığına değinerek, böyle bir dostluğun, bu devletlerin Bolşeviklerin "ayakları altında kalmalarına" veya onların "ayakları altına düşmelerine" yeğ tutulması gerektiğini öne sürüyordu ¹⁹⁵.

Kemalist önderler, Avrupa'da çevrilen bu düzenleri biliyorlardı. Kâzım Karabekir, 27 Mart 1921'de Mustafa Kemal'e gönderdiği kapalı telyazısında, Londra Konferansının iç yüzünü şöyle görüyordu: Rus ve Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde koşturarak, Gürcülerle bağlaşıklık olarak Ruslara karşı savaş açtırmak ve böylece Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek. İtilâf devletlerinin, Kemalist Türkiye'nin Menşevik Gürcü yönetimiyle bir antlaşma imzalayarak Kafkas Konfederasyonu kurmaya kalkıştığı ve Batum'un işgalinin BMM'nce de fazlasıyla alkışlandığına dair etrafa propaganda yaydıklarını; sonuçta Türk tutumundan ne Gürcülerin ne de Rusların tatmin olduklarını bildiriyor; âni etkilerden kurtulmak amacıyla, ondan sonraki Doğu siyasasının bir savaş plânı gibi esaslı düşünülerek saptanmasını ve ilgililere oldukça gizlice bildirilmesini; parlak sözlere kanılmamasını öneriyor; Doğu siyasasına dair şu görüşleri bildiriyordu: Ruslar Kafkasya'ya egemen oldukları sürece onlarla dost ve gerekirse bağlaşıklık olmalı; bunu Rusların önemli çıkarlarında göz olmadığını göstermekle tanıtlamalı; Kafkaslardaki Türk temsilcileri güvenilir kişiler olmalı ve ellerinde açık yönerge bulunmalıdır; çok kurnaz olan İtilâfçılar, Ruslarla Türkler arasında kuşku yaratmak için Türk temsilcileri üzerinde çalışabilirlerdi. Bu, Türkler için felâketli bir siyasa olabilirdi. Ruslar Kafkasya'dan çekilmeye zorlanırlarsa, Türkler ivedilikle Kafkasya'ya egemen olmalıydılar; ama Türkler Kafkaslara egemen olacaklardır diye Rusların zayıflamasına yardımcı olmamalıydılar; çünkü Ruslar Türklerin çabasıyla zayıflamaz, sonra yönetimleri altındaki Müslümanları ezer; Türkiye'yi de ilk fırsatta ezmeye çalışırlardı. Bir Türk-İslâm birliği

¹⁹⁵ FO/6268/E 2201; DBFP 1/XII, s. 665.

ancak Rusların çökmeleri ve Türklerin Kafkaslara yerleşmelerinden sonra esaslı bir plânla gerçekleştirilebilirdi. Mustafa Kemal, 11 Nisan 1921'de buna verdiği karşılıktaki, Karabekir'in görüşlerine katıldığını bildiriyordu ¹⁹⁶.

Bolşevikler de Avrupa başkentlerinde çevrilen bu düzenleri biliyor; Kemalistlerin, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya vardıldıktan sonra dikkatlerini Doğu'ya çevirmeleri olasılığından korkuyor; Gürcistan'ın Kemalistlerle iyi ilişkiler kuran yansız bir ülke olarak kalmasını istemiyorlardı ¹⁹⁷. Bu yüzden 12 Şubat 1921'de Gürcistan'a karşı âni bir saldırıya geçiyor; üç gün sonra Gürcistan ordusunun karşı saldırıya geçmesi üzerine Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında bir savaş patlıyordu. Fırsattan yararlanan Kemalistler, 22 Şubat'ta Gürcistan yönetimine kesin süreli bir öneri (ültime) göndererek, Ardahan ve Artvin ilçelerinin ivedilikle boşaltılmalarını talep ediyor, aksi halde buralarını zor kullanarak işgal edeceklerini bildiriyorlardı. İki savaş kesiminde savaşacak bir durumda olmıyan Gürcü yönetimi, iki ilçeyi Türkiye'ye vermek zorunda kalıyor; sorunun bir hakem kurulu aracılığıyla çözümlenmesini öneriyor ¹⁹⁸; ama 8 Mart günü, bir Rus istilâsını önlemek amacıyla Kemalistleri, Gürcü yönetiminin sürdürülmesi koşuluyla Batum ilini işgale çağırıyordu. İki gün sonra BMM diplomatik temsilcisi Albay Kâzım Bey, Türk ordusunun söz konusu yerleri ivedilikle işgal edeceğini Gürcü yönetimine bildiriyor; İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'la görüşürken, Kemalistlerin bu yerleri askerî nedenlerden ötürü ve geçici bir süre için işgal edeceklerini; Türk ordusunun ancak şehrin ve limanın etrafındaki stratejik noktaları ve istihkâmları işgal edeceğini; şehri işgal etmeyeceğini; Gürcistan bayrağının çekilmesine ve sivil yönetimin sürdürülmesine müsaade vereceğini bildiriyor; Gürcistan

¹⁹⁶ Karabekir, s. 939-942.

¹⁹⁷ FO/6515/E 6400, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 228, 30. 5. 1921.

¹⁹⁸ İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'un 23. 2. 1921'de Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Kemalistler sırf Londra Konferansına baskı yapmak; Bolşevikler Tiflis'i alırlarsa veya Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyerek Batum'u işgal etmek tehlikesi yaratırlarsa, Batum'u kolayca işgal edebilecekleri bir durumda olmak için Ardahan ve Artvin ilçelerini işgal ettiklerini bildiriyordu. DBFP 1/XII, s. 666-667.

ordusunun savaştan vazgeçerek sorunu Ruslarla Türklere bırakmasını öneriyordu¹⁹⁹.

Türk ordusu 11 Mart 1921'de Batum'a giriyor; Kafterazde başkanlığındaki Bolşevik ihtilâl komitesi ve Albay Kâzım, yayımladıkları ayrı bildirgelerde, Batum'u devraldıklarını bildiriyorlardı. Albay Kâzım kendisini genel vali atıyor; garda, telsiz merkezinde ve şehrin dışında Türklerle Gürcüler arasında çarpışmalar sürüyordu. 1.500 kadar Bolşevik askeri trenle gelerek, çarpışmalar bitinceye dek şehrin dışında konaklıyor; daha sonra şehre girerek Türk-Gürcü çarpışmalarına katılmak niyetinde olmadıklarını açıklıyorlardı. 19 Mart günü Türklerle Gürcüler arasında Ankara ve Moskova'dan gelecek yönergelerin alınacağı güne dek ateşkes buyruğu uygulanıyor; 16 Martta imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Türkler Kars'la Ardahan'ı alıyor, ama Batum'u boşaltıyorlardı. Böylece Gürcistan da Ermenistan gibi Sovyetleştiriliyordu²⁰⁰.

9. Kemalistler ve İslâm Dünyası:

Türk-Arap ilişkilerinde Müslümanlığın çok önemli rolü olmuştur²⁰¹. İtilâf devletlerince kışkırtılarak, tam bağımsızlık vaadiyle Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Araplar, savaş sonunda bu hakka gerektiği gibi sahip olmadıklarını ve Türklerin yerine şimdi Hıristiyan hatta Musevi yönetimine verildiklerini görünce, aldatıldıklarını anlamakta gecikmiyor; Türk yönetimine yeniden özlem duymaya başlıyorlardı²⁰².

Arap ve İslâm dünyasındaki duyguları iyi bilen Kemalistler, İslâm ülkelerinin maddî ve manevî desteğini kazanmak için tedbirler alıyor; kendi sınırlarına yakın ülkelerden başlayarak, Doğu'da Kaf-

¹⁹⁹ DBFP 1/XII, s. 669; BMM. ZC., C. IX, s. 67. Lord Curzon, 17. 3. 1921'de Albay Stokes'a gönderdiği kapalı telyazısında, Bekir Sami'nin Türklerle Bolşevikler arasında engel teşkil edecek bir Kafkas Konfederasyonu kurulmasından yana olduğunu; Türklerin Batum ve dolaylarını geçici bir süre için işgal ettiklerini açıkladığını bildiriyor; İtilâf devletlerinin başkentlerinde Gürcistan temsilcisi bulunan M. Çenkeli'ye, Paris'de Bekir Sami'yle içten bir görüşme yaparak, sonucu Londra'ya kendine bildirmesini tembihlediğini ekliyordu. DBFP 1/XII, s. 669-670.

²⁰⁰ FO/6270/E 4687, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a rapor, Londra, 20. 4. 1921; Fischer I, s. 392; Karabekir, s. 927; Bayur, s. 67-68; Gönülbul ve Sar, s. 25.

²⁰¹ Zeine, s. 12-17 ve 167-169.

²⁰² A. g. e., s. 196-201; *The Memoirs of Aga Khan*, Londra, 1954, s. 153-156.

kasya, İran, Afganistan ve Hindistan'a kadar; Batı'da Arnavutluk, Güneyde Suriye, Filistin, Mısır ve Arabistan ve Güney Batıda Cezayir ve Fas'a kadar, tüm İslâm ülkelerini kapsıyacak biçimde etkilerini yaymaya başlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun bazı eski Arap illeri, Kemalistlerle ilişki kuruyor, ama Türkiye'nin, ordusunu ve kaynaklarını ulusal sınırları dışına yayamayacağı kendilerine anlatılıyordu. Kemalistler, gerekirse Suriye ile bir federasyon kurmaya hazırlanıyor²⁰³, ama bu konuda bir sonuç elde edilemiyordu. Kemalistler, Irak'taki ulusal önderlerle de ilişki kuruyor²⁰⁴; yerel propaganda ve kışkırtma çabalarında onlardan yararlanıyorlardı.

Öteyandan Hindistan'da başgösteren Hint Halifelik Akımı, Türk ulusal akımına büyük ölçüde yardımcı oluyordu. Halifelik akımının Avrupa'daki kuruluna başkanlık eden Mehmet Ali, Roma'da İtalya Başbakanı, Dışişleri Bakanı ve Papa ile görüşerek, Türk tezini Batı'ya tanıtmaya çalışıyor; basına verdiği demeçlerle, İngilizleri, verdikleri sözü tutmamakla suçluyor; İngilizler Trakya ve Anadolu'da Yunanlıları desteklemeyi sürdürürlerse, Hindistan'ın İngiltere ile olan ilişkilerini yavaşça keseceğini ve bunun bir Cihad'a yol açacağını uyarıyordu²⁰⁵. Böylece Kemalistler, Türk yurdunu kurtarmak amacıyla Doğu'da düşmanlarına karşı uyguladıkları dış siyasette büyük ölçüde başarı sağlıyorlardı.

²⁰³ BMM. ZC., 24. 4. 1920; FO/5170/E 10708, İngiliz gizli istihbarat raporu, 5. 8. 1920.

²⁰⁴ BMM. ZC., 24. 4. 1920; Apak, s. 166-167.

²⁰⁵ FO/5142/E 9686, İngiliz büyükelçisi Buchanan'dan Lord Curzon'a yazı No. 598, Roma, 3. 8. 1920.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- ADIVAR, HALİDE EDİP: *The Turkish Ordeal*, Londra, 1928.
 ADIVAR I: *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.
 ADIVAR II: *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerika Tesirleri*, İstanbul, 1955.
 ADIVAR III: *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962.
Afgan gazetesi, Kâbil, 29. 10. 1922.
 AĞAOĞLU, SAMET: *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1964.
 ALTAY, FAHRETTİN: *10 Yıl Savaş, 1912 - 1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970.
 APAK, RAHMİ ve diğerleri: *Batı Cephesi*, Ankara, 1965.
 ARALOV, S. İ.: *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul, 1967.
 ARIKOĞLU, DAMAR: *Millî Mücadele Hatıralarım*, İstanbul, 1961.
 ARIF, MEHMET: *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul, 1924.
 ARMAOĞLU, FAHİR: *Siyasi Tarih*, Ankara, 1964.
 ASD I: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1919 - 38*, Ankara, 1961.
 ASD III: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918 - 37*, Ankara, 1961.
 ATTB: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964.
 AVCIOĞLU, D.: "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor (Dr. Rüştü Aras)", *Yön* No. 83, 30. 10. 1964.
 AYDEMİR I VE II, ŞEVKET SÜREYYA: *Tek Adam Mustafa Kemal, 1919 - 1922*, İstanbul, 1964 (C I ve 2).
 AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA: *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1971.
 BALKAN, REMZİ: *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, Ankara, 1961.
 BAYUR, HİKMET: *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul, 1935.
 BAYUR II: "Türkiye - Rusya Münasebetleri", *Adalet*, 5. 1. 1965'den 24. 1. 1965'e.
 BAYUR III: "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", *Bellekten*, XXX, No. 177, Ocak 1966, s. 115-156.
 BAYUR, HİKMET: "Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün dış siyasa ile ilgili bazı görüş ve davranışları", *Bellekten*, XX, Ekim 1956.
 BFSP: *British and Foreign State Papers* (İngiliz ve Yabancı Devlet Belgeleri), C. 18, 113 ve 118, s. 652-776 ve 990-996.
 BIYIKLIOĞLU I VE II, TEVFİK: *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara, 1955, C. 1.
 BIYIKLIOĞLU III: *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1959.
 BIYIKLIOĞLU, TEVFİK: "Türk İstiklâl Savaşı Yıllarında Sovyet-Türk Dostluğu", *Bellekten*, XXV, Temmuz 1961, s. 486-491.
 BMM: Büyük Millet Meclisi.
 BMM. ZC.: *Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*.
Borba: Tiflis'de yayınlanan gazete, 1920-21 sayıları.
 CARR III, EDWARD HALLETT: *A History of Soviet Russia*, Londra, 1966, C. 3.
 CEBESOY, ALİ FUAT: *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
 CEBESOY II: *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955.
 Cmd.: *Command Papers* (İngiliz resmî yayınları), 964 (1920) ve 1207 (1921).
 DAVISON, RODERIC H.: "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats, 1919 - 1938*, New Jersey, 1953, s. 173-209.

- DBFP: *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere Dışişleriyle ilgili belgeler).
 C. VIII. - *International Conferences on High Policy* (Nisan - Aralık 1920).
 C. XII. - *European, including Russian Questions* (1920 - 1921).
 C. XIII. - *The Near and Middle East* (1920 - 1921).
- DEGRAS I, JANE: *Soviet Documents on Foreign Policy, 1917 - 1924*, Londra, 1951, C. 1.
 DENNIS, A. L. P.: *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Londra, 1924.
Düstur II, Tertip, C. 2.
- EKREM, REŞAT: *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1130 - 1920 ve Lozan Muahedesi*, İstanbul, 1934.
- EUDIN VE NORTH, X. J. VE R. C.: *Soviet Union and the East, 1920 - 1927*, California, 1957.
- FO: Foreign Office documents (İngiltere Dışişleri Bakanlığının Londra'da devlet arşivindeki belgeleri).
- FISCHER I, LOUIS: *The Soviets in World Affairs*, Londra, 1930, C. 1.
- GOLOĞLU, MAHMUT: *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970.
- GÖNLÜBOL VE SAR, M. VE C.: *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919 - 1965*, Ankara, 1968.
- GÖNLÜBOL VE SAR I: *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, 1919 - 1938* İstanbul, 1960.
- Hâkimiyet-i Milliye*: 1920 ve 1921 sayıları.
- HARRIS, GEORGE: *The Origins of Communism in Turkey*, California, 1967.
- HOWARD, HARRY N.: *The Partition of Turkey*, New York, 1966.
- HTDA: Harp Tarihi Dairesi Arşivi.
- HTVD: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.
- HUREWITZ II, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East*, New Jersey, 1956, C. 2.
Hürriyet, İstanbul, 10. 11. 1968.
- İslâm Gürcistan* No. 19.
- Islamic News* No. 16, Londra, 17. 2. 1921.
- İsvestiya*: 1920 - 21 sayıları.
- JAESHKE, GOTTHARD: *Kronoloji, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970.
- JAESHKE, GOTTHARD: *Die türkische-armenische Grenze un der Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol)*, 1932, Sprachen, XXXV, s. 167-171.
- KANDEMİR I, FERİDUN: *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul, 1965.
- KANSU, MAZHAR MÜFİT: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara, C. 1, 1966.
- KARABEKİR, KÂZIM: *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960.
- KARABEKİR I: *İstiklâl Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1957.
- KARABEKİR II: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkânı*, İstanbul, 1967.
- KARAL, ENVER ZİYA: "Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasî Olayları", *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959.
- KARAMAN, SAMİ SABİT: *İstiklâl Mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit, 1949.
- KAZEMZADEH, FİRUZ: *The Struggle for Trans-Caucasia, 1917 - 1921*, New York, 1951.

- Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955.
- KIŞLALI, M. ALİ: "Türkiye-Sovyet Rusya Münasebetleri, 1921 - 1966", *Orta Doğu* No. 56, Aralık 1966.
- KURAT, AKDES NİMET: "İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 4, 9 ve 10 Temmuz 1966.
- KURAT, AKDES NİMET: "Kurtuluş Savaşının başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin'e yazıldığı iddia edilen bir 'Mektubun' mevcut olmadığı anlaşıldı", *Türk Kültürü*, No. 97, C. IX, Kasım 1970, s. 26-28.
- KUTAY, C.: *Türkiye'de İlk Komünistler*.
- LAQUEUR, WALTER Z.: *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra, 1956. *L'Echo de Paris*: 1920 - 21 sayıları.
- LEWIS, G.: *Turkey*, Londra, 1965. *Manchester Guardian*: 1920 - 21 sayıları.
- MEARS, ELIOT GRINNELL: *Modern Turkey*, New York, 1924. *Memoirs of Aga Khan*, Londra, 1954.
- MIKUSCH, DAGOBERT VON: *Mustapha Kemal - Between Europe and Asia*, Londra, 1931.
- MILLER, A. F.: "From the history of Soviet - Turkish relations", *International Affairs*, Moskova, Şubat 1956. *Morning Post*: Londra, 1920 - 21 sayıları.
- Nutuk*: Atatürk'ün büyük nutku.
- ÖZALP, KÂZİM: *Millî Mücadele, 1919 - 1922*, Ankara, 1971.
- PAPAZIAN, K. S.: *Patriotism Perverted*, Boston, 1924. *Peyam-ı Sabah*: 1920 sayıları.
- POIDEBARD, A.: *La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques, 1919 - 1921*, Paris, 1924. *Praktita Tis Vulis*: Yunan Millet Meclisi Tutanakları; 1920 - 21 oturumları. *Pravda*: 1920 - 21 sayıları.
- RAWLINSON, A.: *Adventures in the Near East, 1918 - 22*, Londra, 1923.
- RUSTOW, DANKWART A.: *Politics and Westernisation in the Near East*, Princeton, 1956.
- RYAN, SIR ANDREW: *The Last of the Dragomans*, Londra, 1951.
- SARAL, AHMET HULKİ: *Güney Cephesi*, Ankara, 1966.
- SELEK I VE II, SABAHATTİN: *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1963 ve 1965, C. 1-2.
- SHAPIRO I, I.: *Soviet Treaty Series*, C. 1, 1917 - 1928, Washington, 1950. *Slovo*: Tiflis, No. 266, 21. 11. 1920.
- SMITH, ELAINE D.: *Turkey: Origins of the Kemalist Movement, 1919 - 1923*, Washington, 1959.
- SONYEL, SALÂHİ R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1973.
- SONYEL, SALÂHİ R.: "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet", *Türk Kültürü*, No. 85, Kasım 1969.
- SOYSAL, İSMAIL: *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle ilgili başlıca siyasi andlaşmaları*, Ankara, 1965. *Söylev I ve II*, Ankara, C. 1, 1963, C. 2, 1964.
- SPECTOR, IVOR: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917 - 58*, Seattle, 1959. *Speech: A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul, 1963.

Takvim-i Vekayi: 1920 - 21 sayıları.

TANSU, SAMİH NAFİZ: *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964.

Tarih, C. IV, İstanbul, 1934.

Tarih Vesikaları, C. 1, Haziran 1941.

TENGİRŞENK, YUSUF KEMAL: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967.

TEVETOĞLU, FETHİ: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910 - 1960*, Ankara, 1967.

Times: 1920 - 21 sayıları.

TİTE Arşivi: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.

TOYNBEE, ARNOLD J.: *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1923.

TOYNBEE I: *Survey of International Affairs*, Londra, 1925.

TUNAYA, TARIK Z.: *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952.

TUNAYA I: *Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri*, İstanbul, 1958.

TUNÇAY, METE: *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908 - 1925*, Ankara, 1967.

VELİDEDEOĞLU, HIFZI VELDET: "İlk Meclisten Cumhuriyete", *Cumhuriyet*, 27. 12. 1973, No. 17747 vd.

VERE - HODGE, EDWARD REGINALD: *Turkish Foreign Policy, 1918 - 48*, Ambilli- Annemasse, 1950.

Yakın Tarihimiz, C. 1, No. 3, 15. 3. 1962.

YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT: "Tarihi Mektuplar", *Tanin* No. 4454-408, 18. 10. 1944 vd.

Yeni Gün: 1921 sayıları.

ZEINE, ZEINE N.: *The Struggle for Arab Independence*, Beyrut, 1960.

I. VE II. DÜNYA SAVAŞLARINDA TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKASI *

Prof. Dr. G. JAESCHKE

Türkçeye Çeviren : MİHİN LUGAL

I

1453 de Bizans düşünce, Rusya Moskova'yı 3. bir Roma yapma hayaline kapılmıştı¹. 18. yüzyılda Rus dış politikasının en önemli hedefi "Hıristiyanların dinsizlerin elinden kurtarılması" ve "Aya-sofya'ya haçın yeniden dikilmesi" idi. Yaptığı 11 savaştan sonra Rus ordusu nihayet 1878 yılında İstanbul kapılarına gelebildi. (San Stefano-Yeşilköy). İngiliz hükümeti Rusların Transkafkasya'da² ilerlemelerine değil, fakat Boğazları ele geçirmelerine karşı idi. (1856 Paris ve 1878 Berlin Kongreleri).

1876 anayasasının 23 Temmuz 1908 de tekrar yürürlüğe girmesi "Hürriyetperver Kuvvetler"de büyük hayranlık uyandırmıştı. Fakat 1912 Balkan Savaşında Fransız ve İngiliz basını Türk mağlubiyetinden sevinçle bahsedince akılları başlarına geldi³. 21 Şubat 1914 de St. Petersburg'da bir özel Konferans'ta Boğazların ele geçirilmesi hazırlıkları ayrıntılarıyla gözden geçirildi. Çar II. Nikolaus 5 Nisan'da protokolü onayladı⁴.

Altı büyük devletin elçilerinin 13 Şubat 1914 de Londra'da verdikleri karar gereğince Ege adaları Yunanistan'a verilince, genç Türk hükümeti Bulgaristan ile birlikte bir büyük devletin yardımı

* Almancası VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri arasında çıkacaktır.

¹ H. Schaefer, *Moskau-das Dritte Rom* (Hamburg 1929); H. H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire* (Oxford 1949), 27, 78; Salih Munir Pacha, *La Politique Orientale de la Russie* (Lausanne 1918), 6.

² Jaeschke, *Geschichte der russisch-türkischen Kaukasusgrenze: Archiv des Völkerrechts*, IV (1953), 198 ff.

³ Munir P., yukarda adı geçen eser, 294: "En voulant trop servir la Russie, l'Entente s'aliéna la Turquie"; H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies* (London 1945), 47; "The Tsarist Government had abated none of its anti-Turkish aspirations. Hence the Turks were almost inevitably thrown into the camp of the Triple-Alliance".

⁴ F. Stieve, *Iswolski und der Weltkrieg* (Berlin 1924), 247.

ile onları tekrar geri almak için çalıştı. Türklerin Rusya⁵ ve Almanya'ya yaklaşma politikası bu sebebe dayanır. Her iki büyük devlet ayrı ayrı sebeplerle çekingen davranıyorlardı. Elçi v. Wangenheim 18 Temmuz 1914'de: "Türkler henüz ittifak yapmağa hazır değildirler" diyordu⁶. Veziriazam Sait Halim Paşa'nın iki resmi ittifak teklifi ve "sadece Rusya'ya karşı korunmak" endişelerine karşı Kayzer II. Wilhelm 22 ve 23 Temmuz tarihinde "Şimdi her tüfeği elde etmek gerekiyor" ve "Biz onları (Türkleri) hangi şartlar altında olursa olsun, red edemeyiz"⁷ dedi. Böylece 2 Ağustos 1914 tarihli çok gizli Alman-Türk ittifakına zemin hazırlanmış oldu⁸. 31 Temmuz tarihli Hatı-Humayun da⁹ "Veziriazam ve Hariciye nazırı Sait Halim Paşa, Rusya'nın muhtemel hücumuna karşı Alman Devleti ile müdafaa ittifakı yapmağa yetkili" olduğu yazılı idi. 27 Ağustos'ta onaylanan vesikaların teatisi yapıldı ve Kayzer, "Alman ordusuna Paris istikametinde ilerleme!" emrini verdi.

3 Ağustos'ta Osmanlı hükümeti genel seferberlik ve "halihazır harpte" tarafsız kalacağını ilân etti. Aynı gün Churchill, Sultan Osman ı ve Reşadiye harp gemilerine el konulduğunu, ve İngiliz halkından toplanacak yardım ile satın alınacağını ilân edince Türk halkı galeyana geldi¹⁰. Enver Paşa seferberliğin bitiminden evvel Türkiye'nin harbe girmesinin imkânsız olduğunu anlamıştı.

İtilâf devletleri tarafsız kalmanın devamını arzu ediyorlardı. Paris ve Londra'da bunun hakkında gerçek nasıl düşündükleri, mülki tamamiyet ilânının harpten sonra boğazlar sorununu Rusların arzusuna göre haline engel olmayacağına dair Başvekil Doumergue'in

⁵ Çar Talat ve delegasyonunu Livadia'da 11 Mayıs'ta kabul etti. Sasonov bütün dostane teminatlarına rağmen Türkiye'nin varlığı ile ilgili hiçbir ittifaka yanaşmadı: Conrad v. Hoetzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, III (Wien 1922), 654; *Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette*, XXXVI (Berlin 1927), 795.

⁶ *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch* (Berlin 1919, Neuausgabe 1927), Nr. 71.

⁷ Yukarda adı geçen eser, Nr. 117, 149.

⁸ Paragraf 4: "L'Allemagne s'engage à défendre, au besoin par les armes, le territoire ottoman au cas ou il serait menacé par la Russie" (yuk. adı geçen eser, Nr. 733, yeni basımında da eksik).

⁹ Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (1945), 346.

¹⁰ R. Rh. James, *Gallipoli* (London 1965), 9; "a wave of intense anti-British feeling"; W. S. Churchill, *The World Crisis 1914 - 1918*, Abridged Edition, 122, 278.

Iswolski'ye 11 Ağustosta yaptığı beyanatu ispat etmektedir¹¹. İtilâf devletlerinin üç elçisi 18 Ağustos'ta "Türkiye'nin katî tarafsızlığını" isteyen bir beyanda bulundular. Bu arada Enver Paşa Goeben ve Breslau'un Çanakkale'ye girişine izin verdi. Sözde satın alınmış gibi gösterilmesinden sonra 16 Ağustos'ta Cemal Paşa onları "Yavuz Sultan Selim" ve "Midilli" adı altında merasimle Türk donanmasına kattı¹².

Alman Genel Kurmay'ı ve hükümeti 4 Ağustos'ta Türklerin hücumu geçmesi için tazyik ediyorlardı, zira o gün İngilizlerin kendilerine harp ilânını bekliyorlardı. Wangenheim ve Pallavicini isimli elçiler fazla acele bir hareketin faydasız ve tehlikeli olabileceğini ikaz ediyorlardı. Çanakkale Boğazı önünde bir hâdiseden sonra Enver Paşa 26 Eylül'de boğazın sadece mayınla kapatılmasını elde edebildi, ama harbin seyirinin ispat ettiği gibi bununla Rusya'ya karşı en büyük darbeyi indirmiş oldu, çünkü böylece silâh ve cephane nakline mani olunması 1917 Martında askerî yıkılmanın en önemli sebebi olmuştu¹³.

Donanmanın Karadeniz'de manevra yapması için gerekli müsaadeyi alma çabaları 11 Ekim'de kabinedeki harp taraftarlarının şu kararı ile sonuca bağlandı: Alman Hükümeti 2 Milyon TL. karşılığı altın verdiği takdirde Amiral Souchon'a Ruslara hücum etmek için salâhiyet verilecektir. 21 Ekim'de, yani çok kısa bir zamanda, istenilen altınlar gelince, kabine çoğunlukla meclis başkanı Halil'in Berlin'e gidip en müsait hücum zamanını kararlaştırmasını istedi.

Enver Paşa daha evvel davranarak 22 sinde, halen Genelkurmay Başkanı ünvanını taşıyan Moltke'ye şunları bildirdi: "Donanma Harp ilânı olmaksızın¹⁴, Rus donanmasına hücum edip Karadenizde

¹¹ O. Hoetzsch (Hg), *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, 1878 - 1917. VI. Nr. 65; F. Stieve, *Der politische Schriftwechsel Iswolskis 1911 - 1914* (Berlin 1924), 247.

¹² H. Lorey, *Der Krieg in den türkischen Gewässern* (Berlin), 1 (1928), 1-32, II (1938), 20 f.; U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914 - 1918* (Princeton 1968), 30. - Amirallığının sebep olduğu Amiral Milne ve Troubridge'in menfi tutumu için: J. S. Corbett, *The History of the Great War, Naval, Operations* (1920), I, 60, 70; St. W. Roskill, *The Strategy of Sea Power* (1962), 113.

¹³ *Deutsche Dokumente*, yukarda adı geçen eser, Nr. 836. - Lorey, bak yukarda, II, 20; Trumpener, bak yukarda, s. VII, 46 ff.

¹⁴ 1876 anayasasının 7. maddesine göre bu Sultanın hakkı idi (G. Jaeschke, *Die Welt des Islams*, V (1917), 140 v. d.

deniz hâkimiyetini elde etmeli. Bu Amiral Souchon'un vereceği tarihte olmalı. Rusların harp ilânından sonra, Sultan Almanya-Avusturya ve Türkiye'nin düşmanlarına karşı harp kararını bildirecek"¹⁵. Aynı şekilde 22 tarihli bir emri Enver 24 ünde mühürlü bir zarfla Souchon'a verdi: "Türk Donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini elde etmeli. Rus donanmasını arayınız, bulduğunuz yerde harp ilânı olmaksızın hücum ediniz, Enver"

Çok vahim neticeler doğurabilecek bu mesuliyetli kararı belgelemek için Wangenheim Enver'in sarıh bir yazılı emrini istedi. Souchon onu 24 ünde aldı: "Bütün donanma Karadenizde manevra yapıyor. Uygun fırsatı bulunca Rus donanmasına hücum ediniz ve düşmanlıklarını kazanmadan, bu sabah size şahsen verdiğim emri açınız, Sırbistan'da malzeme nakline mani olabilmek için kararlaştırdığımız gibi pazarlık yapınız, Enver"¹⁶. Souchon bütün Türk subay ve bahriyelilerin itaatlarından emin olmak istediği için Enver Paşa'dan 24 ünde bütün Kumandanlara gizli emirler göndermesini istedi. 25 inde bunlar gönderildi: "Türk donanmasına Viz Amiral¹⁷ tayin edilen Amiral Souchon'un Karadeniz'de bulunduğu müddetçe emirlerine harfiyen riayet etmenizi ve emirlerin yerine getirilmesi için gereken herşeyi tereddütsüz yapmanızı istiyorum", Cemal¹⁸. 18 Kasımda San Stefano (Küçük Çekmece)de Rusların zafer abidesi tahrip edilirken Cemal Paşa durumu şöyle anlattı: "Donanma emr-i mahsus ile hareket etti. Alman General ve Amiraller devletin idaresinde ancak işleri tatbik etmekle görevlidirler." Souchon 29 Ekim'de emirden uzaklaşıp limanları bombaladı, fakat, Rus donanması açık denizde savaşmaktan kaçınmak için kati emir almıştı¹⁹.

¹⁵ Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913 - 1914* (Berlin 1929), Dışişleri Bakanlığı siyasi arşivindeki aslına göre 101. - Falkenhayn (Moltke imzalı) mutabık olduğunu bildirdi.

¹⁶ Yukarda adı geçen eser Bahriye arşivindeki aslı 102; Lorey, yukardaki eser I, 45; E. Jaekch, *Der Goldene Pflug* (Stuttgart 1954), 214 Humann'ın terekesi Wangenheim'in raporları 22., 24. ve 25. 10: Akten des Auswaertigen Amtes 1867-1920 (Berkeley, Ann, Arbor, Oxford ve Washington'da mikrofilmi var).

¹⁷ Enver bu ünvanı münasip görmüş fakat sonradan vazgeçmişti. Kendisi 21. 10. tarihinde "Visgeneral" oldu

¹⁸ Tercümesi Bahriye arşivinde; biraz değişik metinler: "*Le Petit Parisien*", 2. 2. 1919; Lorey, yukarda adı geçen eser, I, 45 (içindekiler) ve *A. İhsan Sabis, Harp Hatıralarım*, II (1951), 47. - Türkçe metnin orijinali (modernize edilmiş olarak) "*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*" VIII, 465 de mevcuttur.

¹⁹ Sabis, yukarda adı geçen eser. II, 47. - Amiral Eberhardt'ın tasviri: M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (1926), 187.

Lloyd George 10 Kasım²⁰ da dostlarına sevinçle Türklerin harbe girdiklerini ve cezalarını çekeceklerini bildirdi. Britanya'nın mal ve can bakımından ne kadar büyük kayıplara uğrıyacağını bilemiyordu: 25 Nisan 1915'te Gelibolu'ya gelişlerinde²¹ ve beklenen, fakat ancak 4 yıl sonra gerçekleşen sonuç; "Yeni bir Türkiye'nin doğuşu ve bir ankakuşu gibi kül'den yükselişi". Türkiye için de çok acı olan sonuçlara rağmen Mustafa Kemal 10 Ekim 1919 da tarafsızlığının devam edemeyeceğini haklı olarak ileri sürmüştü: "İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nın itilâf devletlere katılışı, harbe seyirci kalmayı imkânsız kılmıştı. Ayrıca sefaretlerin açıklanan gizli anlaşmaları İstanbul'un Çarlık Rusya'sına söz verildiğini ispatlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin itilâf devletlerine karşı harbe girişi kaçınılamazdı"²².

II

İkinci Cihan Savaşında Türkiye'nin durumu başka idi. Mussolini 18 Mart 1934 de "Asya ve Afrika'yı İtalya'nın tarihi konuları olarak adlandırdı ve böylece 28 Mart 1919 da Antalya çıkartmasını hatırlattı. 7 Nisan 1939 Arnavutluk işgal edilince o siyasetin tekrar edeceği endişesi doğdu. Bu ise 8 Temmuzda Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun dediği gibi, İngiltere ve Fransa'nın 12 Mayıs ve 23 Haziran 1939 da yaptıkları yardım tekliflerinin kabulü ile "Türkiye'nin sulh cephesine yanaşmasına başlıca sebep olmuştu"²³. Bunların Sovyetleri de kendi taraflarına çekme teşebbüsü 23 Ağustos'taki sürprizli Alman-Rus anlaşmasından sonra suya düştü. Moskova'da Saraçoğlu'nun yaptığı müzakerelerde Molotov birkaç kere Boğazlar sorununu ortaya atmıştı²⁴. İsmet İnönü'nün devlet adamlarına has ileri görüşü sayesinde 19 Ekim tarihli anlaşma metnine 2. Protokol ilâve edildi:

²⁰ H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris* (London 1924), vol. VI.

²¹ Aynı günde Sasanov, ittifak kuvvetleriyle Zarjgrad'a girecek olan Prens Trubetzkoj'i Rus Yüksek Komiserliğine tayin etti: E. Adamow, *Konstantinopel und die Meerengen* (Dresden 1930 - 1932), IV, 307.

²² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (Die grosse Rede von 1927), III, Nr. 142.

²³ *Documents on British Foreign Policy*, 3. Series, V, Nr. 179, 226, 311, 395, 456, 684, VI, Nr. 77, 82, 131, 168.

²⁴ R. Massigli, *La Turquie devant la Guerre* (Paris 1964), 283; ..Voilà, le vieil impérialisme de la Russie des Tzars surgissait des brumes du passé".

“Les engagements assumes par la Turquie ne pourront la contraindre à un acte ayant pour effet ou pour conséquence de l’entraîner dans un conflit armé avec l’U. R. S. S.”²⁵ (Türkiye tarafından üstlenilen taahhütler, etkisi veya sonucu bakımından onu Rusya ile silahlı bir anlaşmazlığa sürükleyecek bir fiile mecbur edemezler).

Daladier’in yaptırdığı ve bunlarla bağdaşmayan Bakü’ya uçak hücumunu “pour priver l’Allemagne de pétrole et pour faciliter l’émancipation des populations musulmanes du Caucase” (Almanya’yı petrolden mahrum etmek ve Kafkasya müslüman halkının özgürlüğüne kavuşmasını kolaylaştırmak için). Reynaud 28 Mart 1940’da haklı olarak tenkit etti:

“Si l’opération ne devait pas être décisive, il serait fou d’y avoir recours” (Şayet kesin bir sonuca götürmeyecek bir harekât olsaydı böyle bir yöntemle başvurmak delilik olurdu). Massigli bu planın Ankara nezdinde temsilini red etti. Gariptir ki, aynı Reynaud 16 Mayıs’taki Alman hücumu sırasında, ısrarla Türk hükümetinin ittifak taahhütlerini yerine getirilmeye ikna edilmemesini istiyordu. 14 Haziran’da Saraçoğlu şu cevabı verdi: “L’U. R. S. S. est encore dans l’autre camp et guette une imprudence de notre part” (Rusya henüz öteki cepheindedir ve tarafımızdan yapılacak bir ihtiyatsızlığı beklemektedir). İnönü bunu önceden sezerek şöyle tamamladı: “la non-belligérance permettrait un jour la réconciliation avec Moscou, plus que jamais nécessaire pour gagner la guerre”²⁶ (Savaşmama hali birgün Moskovayla barışmaya olanak sağlayabilirdi, ki buda savaş kazanmak için her zamandan elzemdi).

Harbin 1 Eylül 1939 da başlamasından bu yana Alman-Sovyet ilişkileri gittikçe kötüleşiyordu. Bu ilişkileri düzeltme teşebbüsünde Molotov 13 Kasım 1940’da “Boğazlarda Köprübaşı tutmak için bir mukavele”nin muvafakatını istiyordu. Hitler 31 Aralık’ta Mussolini’ye “İstanbul’u Rusya’ya vermek bizim menfaatimize aykırıdır” diye yazıyordu. Sefir Schulenburg 17 Ocak 1941’de şöyle demektedir: “Sovyet idaresi Bulgaristan ve Boğazları Sovyet Birliği için bir emniyet sahası olarak saymaktadır”²⁷. Churchill 31 Ocak’ta

²⁵ *Doc. Brit.* yukarda adı geçen eser, VI, Nr. 388, 655, VII, Nr. 474.

²⁶ Massigli, Yukarda adı geçen eser, 381, 385, 389, 399, 417, 437, v.dev. 467.

²⁷ U. S. Department of State, *Nazi-Soviet Relations 1939 - 1941* (Washington 1948), 268, 288. - *Hitler e Mussolini* (Milano 1946), 83.

İnönü'ye öncelikle Anadolu'da İngiliz hava üsleri kurmayı teklif etti: "If Greece should surrender, we will fight the air war from Turkish bases by agreement with you"²⁸. (Yunanistan Türkiye'nin etrafını sararsa, sizinle anlaşarak hava harbini Türk topraklarından idare ederiz). Diğer taraftan Hitler İnönü'ye yazdığı 28 Şubat tarihli mektupla, Türk hududunda silâhsız bir bölge teklifinde bulundu²⁹. 6 Nisan 1941 de Yunanistan'a girildikten sonra Hitler 4 Mayıs nutkunda Türkiye'nin lehine şunları söyledi: "Yeni Türkiye'nin büyük dahi yaratıcısı yükselmenin ilk ve harika örneğini vermiştir" Ancak bu arada Hitler, Atatürk'te olan fakat kendisinde eksik olan ölçülü davranma sanatını unuttu. İnönü 15 Haziran tarihli yazısında Türk efkârı umumiyesinde çok iyi tesir bıraktığını söyleyerek teşekkür etti³⁰. Bağdat'da heveskârcasına yapılan inkılâptan sonra ve Suriye'de savaşa mücadeleye dair bazı cüretlilerin teklifleri az zamanda unutuldu. Böylece 18 Haziran'da Alman-Türk dostluk ve istişare anlaşması yapılabildi³¹. Eden bu olayı: "The agreement came as no surprise to us, though we should naturally have preferred that no such treaty had been concluded" (Bu anlaşma bizim için sürpriz değildi, ancak olmamasını tercih ederdik) diyerek olağan karşıladı³². Başbakan Refik Saydam 4 Temmuz tarihinde Hitler'e 4 Mayıs tarihli konuşması için teşekkür etti ve İngilizlere de "Centilmen bir millet olarak, müttefik bir devletin en büyük düşmanı ile yaptığı dostluk anlaşmasını anlayışla karşıladıklarını" bildirdi.

Dört gün sonra (22 Haz.) Hitler ordusunu Sovyet hududundan geçirdi ve bunun "zor fakat zaferle biten bir harp" olacağı kanısında idi. Mussolini'ye bunun hayatının en zor kararı olduğunu yazdı. Aslında Almanya'yı tarihinde en büyük uçuruma sürüklüyordu. 27 Mayıs'ta Eden'in tertip ettiği, Belgrad'daki hükümet darbesi, bu

²⁸ W. S. Churchill, *The Second World War*, III (1950), 10, 29.

²⁹ L. Kreckler, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkriege* (Frankfurt a. M. 1964), 259; Metin Dışişleri Bakanlığı siyasi arşivindeki aslına göre.

³⁰ *Monatshefte für auswärtige Politik* (Berlin), VIII, 455; Kreckler, yukarıda adı geçen eser, 261 siyasi arşivindeki aslına göre.

³¹ *Reichs-Gesetzblatt* 1941, II, 261. - Aynı zamanda yapılan demiryolları anlaşması metni: *VII. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri*, II (1973), 818 v.d.

³² Avam Kamarası konuşması 24. Haziran: *Oriente Moderno*, XXI, 398.

seferi 4 hafta geciktirdi, bu da Moskova muharebesinin ve dolayısıyla bütün harbin kayıbına sebep oldu³³.

Türk halkı 1941 ve 1942 de Almanların yaptıkları bu yürüyüşü sevinçle takip ediyorlardı. Türk asıllı bölgelerin Hürriyet kazanıp kendi kendilerini idare etme ümidini Hitler bozdu, Bakü'yü kendisi için istedi³⁴ ve Kırım'a da Güney Tirol'den göç edenleri³⁵ yerleştirecekti. İlk başarıları eşya alış verişi imkânını verdi, Bakır ve Krom karşılığı Harp malzemesi (8.1.1940 tarihli Britanya anlaşması gereğince 8 Ocak 1943'den beri). Türkiye bunları her iki taraftan da alıyordu ve 3 Aralık 1941 tarihli Roosevelt'in emri ile de U. S. A.dan alıyordu³⁶.

Bu suretle Türk dış politikası, yürümek için çok maharet isteyen bir keçi yoluna döndü. Kızıl ordunun başarılarından sonra Churchill ısrarla çok hoşlandığı plânını uygulamaya çalıştı, Türkiye'yi harbe sürüklemek, 18 Kasım 1942 de "British Chiefs of Staff" (İngiliz Kurmay Başkanı) "A supreme and prolonged effort must be made to bring Turkey into the war in the spring" (Türkiye'yi baharda harbe sokmak için çok gayret sarf etmek gerekecek) dedi. 28 Kasımda Stalin de aynı arzuyu izhar etti. Casablanka'da Churchill Eden'e şöyle dedi: "I am sorry about Turkey. I think a golden opportunity may be lost" (Türkiye için üzülüyorum. Bir altın şans kaybolabilir). Ankara'ya bir askerî heyet yolladıktan sonra (Linnell-Baillen, sivil olarak) 2 Mart 1943 de süreyi sonbahara tehir etti. Bu heyet 3 Şubat 1944 de habersiz hareket etti. İngilizlerin silâh teslimleri, plânlanan istilâ (Overlord operasyonu) dolayısıyla 1 Mart'ta hazır. Bütün

³³ A. Seidl, *Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939 - 1941* (1949); A. Eden, *The Reckoning* (1965), 230.

³⁴ 1918 de Ludendorff gibi: *Die Welt des Islams*, 23 (1941), 41, not 260; C. Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg* (Leipzig 1940), 209 v.d.

³⁵ M. Kemal tarafından 1919'da ve İsmet İnönü tarafından 1937'de cezalandırılan Turancılığın yeniden canlandırılması için (*Les Annales de Turquie*, VII, 22): Ch. W. Hostler, *Turkism and the Soviet* (London 1957). - Kreckler, yukarıda adı geçen eser, 215, 218. - 23. 6. 1939 tarihli muhaceret anlaşması: F. Huter, *Südtirol* (München 1965), 321.

³⁶ *Reichsgesetzblatt* 1941, II, 375. - 1938 Türk Dış Ticaretinde Almanya % 45 ithalat ve % 39,7 ihracat ile ön sırayı alıyordu; Kreckler, yukarıda adı geçen eser, 23. - R. E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins* (New York 1948): "The defence of Turkey is vital to the defense of U. S. A." (Türk müdafaası Amerika Birleşik Devletleri müdafaası için hayati önem taşır.

Balkan yarım adasının kızıl ordu tarafından işgalini isteyen Stalin de Kasım 1943 sonunda "Overlord must come first" (önce Overlord) dedi. Roosevelt ise "If he were the President of Turkey, he would refuse to fight until enormous amounts of equipment had been delivered to his forces" (Eğer o Türkiye Reiscumhuru olsaydı malzemenin büyük bir kısmı teslim edilmeden savaşa katılmazdı) diyordu³⁷.

İnönü bütün İngiliz tekliflerini nezaketle, fakat katıyetle red ediyordu, bu Alman hava hücumlarından korktuğu için değil³⁸, "müttefik" bir Kızıl ordunun boğazları bir daha bırakmayacağından emin olduğu için, idi. Saraçoğlu 3 Aralık 1943'de Adana'da "Russia might become imperialistic". "Rusya emperyalist oluyor" diyordu. Roosevelt de endişelenmeğe başlamıştı. Eden 13 Mart 1943'de Washington'da onunla ilk karşılaşınca hakkında şöyle dedi: "The big question which rightly dominated Roosevelt's mind was whether it was possible to work with the Russians now and after the war" (Roosevelt'in zihnini kurcalayan büyük sorun Ruslarla şimdi ve harpten sonra birlikte çalışmanın mümkün olup olmadığı idi). Churchill Eden'e 6 Ağustos 1943 de diyor ki: The Russians have not forgotten that we offered them Constantinople". (Ruslar onlara İstanbul'u teklif ettiğimizi unutmadılar"³⁹).

Türkiye'nin Almanya'ya karşı tutumu Churchill ve Roosevelt'i şu üç merhaleye zorladı:

1- 14 Nisan 1944 tarihli karar gereğince Krom teslimatı durdurulacak (halbuki ayın 21'inde 218 vagon hududu geçmişti)⁴⁰.

2- 11 Temmuz 1944 tarihli istek gereğince diplomatik ve iktisadi ilişkiler kesilecek (3 Ağustos'ta başladı) Stalin daha o zaman harp ilânını isteyince, Churchill ona şöyle yazmıştı: "I fear that Turkey will defend herself by asking for aircraft to protect her towns. She will demand once again all sorts of munitions which we cannot spare" (Korkarım Türkiye kendi kendini müdafaa edecek ve kendi

³⁷ Churchill, yukarda adı geçen eser, IV, 623, 625 v.d. 638, 641, V, 325; Sherwood, yukarda adı geçen eser, 778 v.d.

³⁸ Kasım 1943 de Leros'un Almanlar tarafından tekrar geri alınması Türkiye'de büyük etki yaptı: Kreckler, yukarda adı geçen eser, 237

³⁹ Churchill, yukarda adı geçen eser, IV, 635, V, 582; Eden, yukarda adı geçen eser, 373. Mukayese et J. R. Deane, *The Strange Alliance* (The U. S. Military Mission in Moscu 1943 - 1945).

⁴⁰ Kreckler, yukarda adı geçen eser, 189.

şehirlerini müdafaa edebilmek için hava kuvvetleri isteyecek. Her çeşit cephane istiyecek, red edemeyeceğiz). Stalin 15 Temmuz'da şöyle cevap verdi: "I see no benefit in half-measures on the part of Turkey for the Allies. It is better to leave Turkey in peace and to her own free will" (Türkiye hakkında yarımıyamalak tedbirler almanın müttefikler için bir yararını görmüyorum. Türkiye'yi kendi halinde sulh içinde bırakmak daha iyidir) Hemen arkasından harpten sonra Türk isteklerini terk etmekle tehdit etti.

3- 8 Şubat 1945 Kırım Konferansı kararı gereğince 1 Mart'a kadar Almanya ve Japonya'ya harp ilân edilecekti. Bu, milletler cemiyetine kabul edilme dolayısıyla sadece bir formalite olarak, 23 Şubatta meydana geldi).⁴¹

Molotov Türkiye'ye kötü bir sürpriz yaparak 1925 tarafsızlık anlaşmasını 19 Mart 1945 de bozulacağını tebliğ etti. Çünkü 2. cihan savaşının meydana getirdiği derin değişikliklere tekabül etmiyordu ve ciddi değişikliklere muhtaçtı. 7 Haziran'da Kars ve Ardahan'ın geri verilmesini sözlü olarak tekrarladı: 18 Temmuzda Potsdam'da Stalin bunların "had been taken away from Russia at the end of the last war" (son savaşın sonunda Rusya'dan alındığını) ve ayrıca boğazların kontrolüne fiilen katılmak istediklerini belirtti. Tahran'da ise Stalin 1936 Montreux anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini teklif etti. Bu konudaki bir nota teatisi neticesiz kaldı⁴². 12 Mart 1947 tarihli Truman doktrininin "Türkiye'yi dış tazyiklere karşı kuvvetlendirmek" için sağladığı iktisadî destek, Sovyetlerin isteklerini azaltmağa sebep oldu. 5 Mart 1953 de Stalin'in ölümünden sonra isteklerini 30 Mayıs'ta geri aldılar⁴³.

Türkiye'nin 2. Cihan Savaşındaki başarısı hk. Eden şöyle demektedir: "The Turks proved able, with British and U. S. support, to withstand the Soviet demands" (Türkiye İngiliz ve U. S. A. yardımı sayesinde Sovyet isteklerine kuvvetle karşı koyabilmiştir)⁴⁴. Sefir M. Peterson İnönü'nün karakterini şöyle anlatmaktadır: "He

⁴¹ Churchill, yukarda adı geçen eser, VI, 69, 315.

⁴² *The problem of the Straits*, Department of State Publications (Washington 1947), Nr. 2752.

⁴³ *British and Foreign State Papers*, CXLV, 1175; *Keesings Archiv der Gegenwart*, 1945, 147 A; Churchill, yukarda adı geçen eser, VI, 548; Eden, yukarda adı geçen eser, 507; *Cahiers de l'Orient Contemporain*, 1947, 143.

⁴⁴ Eden, yukarda adı geçen eser, 544.

has become the type of the gentle, conciliatory Elder Statesman, tenacious of purpose indeed as some would say to the point of obstinacy, but with the iron fist well covered by a double thickness of velvet glove". (Nazik ve uzlaştırıcı büyük bir devlet adamı, maksadını elde etmek için hiçbir şeyden vazgeçmeyen hatta inatçı, fakat demir yumruğu çift katlı kadife eldivenle örtülü) ⁴⁵.

⁴⁵ M. Peterson, *Both Sides of the Curtain* (London 1950), 249. - İnönü kendisi "Ten eventful Years" (On olaylı yıl) (1937 - 1946) anlatmaktadır: *Encyclopaedia Britannica*, IV (1947), 347 v.d., Mukayese et Cevat Açıkalın: *International Affairs* (London), XXIII (1947), 477 v.d. ve Necmeddin Sadak: *Foreign Affairs* (Washington), XXVII (1949), 449 v.d.

Nekroloji :

Prof. Dr. CEMAL İZZET TUKİN

1907 - 1977

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Türk tarihçileri arasından bir kişi daha 6-Ağustos-1977 günü aramızdan ayrıldı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi emekli profesörlerinden olan Tükın, uzun süren bir rahatsızlıktan sonra, hak ettiği emekliliğin tadına varamadan rahmete kavuştu. Daha gençlik yıllarında tutulduğu hastalıktan bir türlü şifa bulamayan, Sonçađ Tarihi Kürsüsü'nün eski başkanı Tükın, tarihçilik sahasında *Boğazlar Meselesi*'ne aşırı düşkünlüğu ile tanınmıştı. Bir belge derlemesi yanında, Türkiye'de sayısı pek sınırlı, terkip yapıt hüviyetine de sahip bulunan bu kitabında, ilk göreve başladığı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki çalışma yıllarının izleri bulunmaktadır. Bu fakültede sayısı çok olan Alman profesörlerinin takrirlerini türkçeye çeviren Tükın, ayrıca Reform devrine de ilgi duyardı. 1941 senesinde İstanbul'a, Prof. Enver Ziya Karal ile becayiş yaparak gelince, o devrin öğrencileri imtihanlarına şöhretini duydukları yeni hocalarının konularına göre hazırlamışlardı. İstanbul'daki çalışmalarına daha önceleri başlayan merhum, Hariciye Vekâleti Arşivi'nde Girit sorununa ait belgelere ayrı bir ilgi duymuş, bu adanın eski devirlerinden günümüze kadar hangi güçlerin etkisi altında bulunduğunu incelemiş, Türk egemenliği devrine ait çok sayıda belgeyi derleme olanağını bulmuştı. Bu mesainin sonuçları Belleten'de bir makale ve İslâm Ansiklopedisi'ndeki madde ile sınırlı kalmakla beraber, seminerlerinde yayınlama olanağını bulamadığı notlarını öğrencilerine ders olarak vermişdi. 1965 yıllarında bir basım hatası sonucu Fakülte klavuzuna "Cirit Oyunları" tarzında geçen bu konu, günlük bir gazetenin olaylar sütununda ele alınmıştı. İstanbul Teknik Üniversitesi'nde uzun yıllar Türk Devrim Tarihi derslerini okutan Tükın, sosyal faaliyeti çok geniş bir profesördü. Türk Tarih Kurumu'nda muhtelif faaliyetleri bulunan merhum, Boğazlar Meselesi adlı yapıtının ikinci baskısı üzerinde yeni bulduklarını not etmekten geri durmazdı. İlk yayınında bulunan baskı

hatalarına çok üzölmekle beraber, son dakikada farkına vardığı için, ilmi bir eserde beş sayfalık doğru-yanlış cetvelinin bulunmasına çok kı-zardı. Bitiremediği konulardan birisi de, Osmanlı Devletinde Ayanların durumu idi. Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Ayanların genellikle siyasal eylemleri üzerinde öğrencilerinin Başbakanlık Arşivi'nde çalışmalarını isterdi. Bu satırların yazarı, 1962 yılından başlamak üzere, Payas'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda hâkimiyet kuran Küçük Ali Oğulları üzerinde merhumun yönetiminde çalışmıştı. İki yılı geçen bir araştırma döneminden sonra, onun yöntemlerine uygun olarak kaleme alınan mezuniyet tezimin yanında, diğer devre arkadaşlarım da Anadolu'daki diğer ayan'ları incelemişlerdi. Sıhhatinin elverişli olmaması, hocamı bu konu üzerinde özgün bir çalışma yapmayı engelledi. Türk-Amerikan ilişkilerine dair Başbakanlık Arşivi'nden topladığı belgeler de incelenmeden elinde kaldı. Az fakat derli toplu yapıtları günümüz tarihçileri için her zaman için yararlı olacaktır.

YAPITLARI

- 1 . *Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden*, Hamburg 1936, 234 Sayfa
- "Bugünkü Avrupa Devletler Manzumesinin doğuşu ve Türkiye'nin bu manzumeye duhulü, *Cumhuriyet Halk Partisi Yayını: Konferanslar Seri 1, Kitap, 18*. Ankara Halkevi 21.5.1938. S. 9-24
- "Balkan Harbinin teşekkülü ve bu harbin zuhuru", *C. H. P. Konferanslar Serisi Kitap 5*. Ankara 1939. S. 19-41
- "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyancıları. 1821 yılına kadar Girit," *T. T. K. Belleten*, IX/34 (Nisan 1945), S. 163-206,2 levha
- Mahmud II. devrinde Haleb İsyancıları. 1813-1819. *Tarih Vesikaları Dergisi*. I/4 (1941-1942) S. 256-265, II/8 (1942-1943) S. 112-127
- "Van bölgesi ve tarihî kaynakları," *Beşinci Üniversite Haftası. Van, 7.8.1944-12.8.1944*, İstanbul 1945, İstanbul Üniversitesi Yayınları 241. S. 253-273
- Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, 289 sayfa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 314

- “Yakınçağ Tarihimizde Hafta Tatili,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1 (Eylül 1949) S. 139-144.
- “Quelques documents intéressants tirés des Archives turques sur les Orientalistes du XIXe siècle,” *Proceedings of the Twenty-third International Congress of Orientalists. Cambridge 21-28 August. 1954.* S. 213 vd.
- “Die Aufhebung der von der Hohen Pforte den ständigen europäischen Gesandten gewährten Gnaden-geschenke im Jahre 1793” *Akten des 24. Internationalen Orientalisten-Kongresses, Wiesbaden 1959, S. 417-419.*
- “Osmanlı Devleti ve Yabancı Bilginler,” *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1969, S. 711-733, 11 adet fotokopi ile.
- “1798, 1833 Osmanlı-Rus Andlaşmaları Arasında Benzerlikler,” *Atatürk Konferansları II*, 1964-1968, Ankara 1970, S. 89-101.

* * *

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ'ndeki maddeler (1948) 1 - Girit, Girid, C. IV S. 791a-804b 2 - Küçük-Kaynarca, c. VI (1955) S. 1064b-1071a 3 - Pasarofça, c. IX (1964) S. 514a-523b.

Nekroloji :

MARTTI RÄSÄNEN

25.6.1893 - 7.9.1976

HÂMÎT ZÜBEYR KOŞAY

I. Geçen yılın Eylül ayında Finlandiya'lı büyük dil bilgini ve gerçek Türk dostu Martti Räsänen sessizce bengülüğe göçüp gitti. O Fin kavimleri ile Türklerin aynı menşeden geldiğini bilim yolu ile isbata çalışan bir türkolog idi. Kendisi ile Macaristan'da tahsilde bulunduğum sırada tanıştım. 1925 de Fin-Ugor bilim derneği bursu ile, Anadolu'daki ağzları incelemek üzere Türkiye'ye geldiğinde Hars, âsarı-atika ve kütüphaneler müdürü sıfatıyla, eski dostu kılavuzluk etmem gerekiyordu. O tarihlerde Ankara'da otel bulmak güç olduğundan, Samanpazarı semtinde, Maarif Bakanlığının memurları için kiraladığı yarı ahşap evde kendisine yer ayırttım. Hars dairesi eski Sultanî'nin bahçesindeki barakalarda bir kaç oda işgal ediyordu. Kadrosu hademelerle birlikte yedi-sekiz kişiden ibaretti. M. R. gibi biz de, yukardan aldığımız irşada göre, yurt sahası çerçevesi içinde anketlere dayanarak ulusumuzun kültürüne dair bilgi topluyor, yarının Müze ve Kütüphaneleri için parlak programlar hazırlıyorduk. Yokluk içinde, bir bakanlığın zor başarabileceği sorunlarla meşgul olduğumuzu gören Martti Räsänen bir aralık "Sizin her parmağınızda on iş var" demekten kendini alamadı.

Onu başta, Anadolu Türkü ile doğrudan doğruya temas sağlaması için, bir tavsiye ile Vezirhan'a, rahmetli arkadaşım Sedat Zaim yanına gönderdim. Sedat Zaim Bey Macaristan'da tahsil görmüş tarım uzmanı ve Devlet Demir Yolları Bahçeler Müfettişi idi. M. R. Orta Anadolu halk ağzına dair ilk malzemeyi burada, Zaim beyin evinde hizmet gören *Ayşe* adlı bayandan derledi. Aynı yıl Hars dairesi müfettişi, İsviçre'de yüksek tahsilini yapan terbiyecisi ve folklorcu rahmetli Bilâl Aziz Yanıkoğlu ile birlikte Doğu Karadeniz bölgesine gitti. Orada maniler topladı. "*Eine Sammlung Von Mani-Liedern aus Anatolien*" adlı eseri Helsinki'de Société Finno-Ougrienne'nin dergisi sayı 41 1926 da yayımlandı. Bunlar almanca tercümesi

ile çift satır 60 sahifede 290 adet tipik, dört satırlı maniler idi, Türkiye'nin kuzey-doğusuna ait uzun halk türküleri, *Studia Orientalia* serisinin IV. cildinde 1931 de "Chansons Populaires Turque du Nord-Est de l'Anatolie" adı ile yayımlanmıştır.

Martti Räsänen'in Anadolu tetkiklerindeki amacı ve metodu ne idi?

Ondan önce de Anadolu Türk ağızlarına dair incelemeler yapılmıştı. Netekim Thury József (oku: Turi Yojef)in "A Kasztamoni-i Török Nyelvjárás Kastamonu Türk ağızı. Budapest 1885, 75 sahife değerli bir eserdir. Burada halk edebiyatına dair arap harfli metinlerin lâtin harfleri ile okunuşu da gösterilmiştir.

Dr. Kúnos İgnác (oku: Kunoş Ignats)ın "Kisaznai Török Dialektusairol = Küçük Asya Türk ağızlarına dair eseri Macar İlimler Akademisi yayını 1896. 48 sahife, Akademi I. bölümünde 1895 yılı 4 Şubatta okunmuştur. Kunoş yolaçıcı sıfatıyla Türk Folkloruna büyük hizmet etmiştir. Bu eserinde daha ilk cümle: "Türk mukayeseli dil biliminin bizde, maziden ziyade geleceği vardır" diye yakıdır.

M. R. nin de birinci hedefi "diyalektik" çalışma alanındaki boşlukları kapatmaktır. Daha sonra Lehistanlı büyük Türkolog Tadeusz Kowalski eski metinleri de inceleyerek önemli katkıda bulunacaktır:

Tadeusz Kowalski'nin "Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien (The Polish Bulletin of Oriental Studies vol. II. 1938-9. Reprint. b.) Kowalski T. "Compte rendu du voyage dialectologique en Anatolie meridionale, qui eut lieu du 1-er août au 13 septembre 1936, Cracovie 1936",

Tadeusz Kowalski "Eine Unbekannte Gerundiale Konstruktion in Anatolisch-Türkischen" Reprinted from Archiv Orientalni, Vol. 10 (1938), No. 1-2. bu cümledendir.

Osmanlı İmparatorluğu geniş sahasını ele alırsak, bizi konumuzdan uzaklaştıracağı için, burada bir kaçını zikretmekle yetineceğiz: Kúnos İgnács'ın "Adakala Török népdalok = Adakale Türk halk türküleri. No. 24. J. S.-Fou.;"

Tadeusz Kowalski "Les Turcs et la langue Turque de la Bulgarie de Nord-Est. 1933;

Karl Coy'un 1903 lere kadar giden ve Halk edebiyatı mahsullerini inceleme ile birlikte lehce özelliklerini de ele alan "Azerbajganische

Studien mit einer charakteristik des Südtürkischen II." de 211 inci sahifede "Die Mundart von Erzurum = Erzurum ağzı vardır.

M. Räsänen Halk Edebiyatı mahsullerini, söyleyenin ağzından çıktığı gibi, Fin-Ugur Bilim derneğinin kabul ettiği çok çetrefil fonetik alfabe ile tesbite çalışır. Elinde modern cihazlar olmamakla beraber keskin kulağı ve melekesi vardır. Türkiye'ye 1931 de ikinci gelişinde bir yıldan fazla kalarak Orta Anadolu'da daha önce tesbit ettiklerine ek nesirler de derledi. Bu satırların yazarı o sırada Eski Eserler ve Müzeler Müdürü idim. 1931 yılı Kasım ayında rahmetli Kutsi Tecer'in Sivas'ta tertiplelediği Birinci Halk şairleri törenine birlikte gittik.

M. R. burada kırk yaşlarındaki Talibî'den, altmış yaşlarındaki Musa Oğlu Süleyman'dan pek çok malzeme derledi. Fazla gecikmeden bu malzemeyi, büyük altaist Gustav John Ramsted anma kitabında yayımladı:

Martli Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. I. Sivas vil.* Helsingforsianae 1933. (151 sahife Türkçe - Almanca Tercümesi ile).

1932 de Yozgat'ın Alişar höyüğünde Amerikalıların Şikago Doğu Enstitüsü (Or. Institut) adına alman asıllı *Von der Osten* idaresinde kazı yapıyordu. Kazı başkanı ile tanışan M. R. davet üzerine oraya gitti. Yüzlerce işçinin çalıştığı yerde aradığı evsafa halk şairleri bulunacağına emindi. Nitekim orada Türkmen Şeyh Ömer'den, Süleyman ve Abidin'den Yozgat bölgesi ağzı ile Halk Edebiyatı örneklerini derledi. Birkaç yıl sonra eseri şu adlarla yayımlandı:

Martti Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien II. Yozgat vil.* 1935. 103 sahife M. R. *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien III. Ankara, Kaiseri, Kırşehir, Çankırı, Afion vil.* (Studia Orientalia VIII. 2) 1936. 129 sahife; M. R., *Türkische Sprachproben aus Mittel Anatolien IV. Konja vil.* (5 tudia Orientaila X2.) 1942. 82 sahife.

M. R. nin çalışması Türk ağızlarının ve lehçelerinin incelenmesi ile sınırlı olmayıp, Ural-altaistik'in çeşitli konularına eğilmiş, bilhassa Türk-Fin kavimlerinin aynı menşeden geldiğini savunmuştur. Makaleler ve incelemeler 1974 adlı nazım eserimin sah. 350 deki bibliyografya bölümünde, M. R. nin "Ural-Altaysche Jahrbücker XXV. Heft. 1-2. 1958 de "Ural-Altaylı Kavimlerin müşterek ana yurdu" konulu incelemesi tanıtılmıştır.

M. R. ile çok eski tanışıklığım ve dostluğum olduğu halde, son yıllarda onu arayamadım. Onun katıldığı Kongrelere, Anadolu'da kazılarla meşgul olduğum için katılamadım. Ölüm haberini bile aylar geçtikten sonra, Amerika'nın İndiana Üniversitesindeki (PIAC) adlı bilim kurulunun bana gönderdiği haber Belleteninden öğrendim. Bu Belletende Sayın Aulis J. Joki M. Räsänen'in hayatı, eserleri ve ölümü hakkında bilgi sunmaktadır. Faydalı olur düşüncesiyle bazı bölümlerini kısaca aktarıyorum.

"Finlandya Helsinki Üniversitesi Türk filolojisi emekli profesörü *Martti Räsänen* 7 Eylül 1976 tarihinde vefat etmiştir. M. R. aslında Fin-Ugrist olarak yetişmiş, on yıl süre ile *Fin ve Fin-ugor* dilleri alanında değerli araştırmalar yaptıktan sonra Türkolojiye yönelmiştir. Onu yetiştiren her üç hocası *Çermiş* dili araştırmacısı idi. Ancak bunlardan ikisi: *G. Y. Ramsted* ve *Heikki Paasonen* aynı zamanda Türk dilleri alanında uzman idiler. *Çermiş* diline Türkçeden çeşitli çağlarda pek çok iare kelime geçtiği bilinmekle beraber, bunlar üzerinde esaslı incelemeler yapılmamıştı. Bu görev 22 yaşındaki *Räsänen*'e verildi. *Fin-Ugor* Kültür Derneği onu Yukarı İdil (Volga) boyunda *Çermiş*, *Çuvaş* ve *Tatarların* yaşadıkları bölgeye gönderdi. M. R. 1915-1917 de dört sömestr, şöhretli Kazan Üniversitesinde öğrenim imkânını da elde etmişti. O bu sırada zikri geçen kavimlerin konuşulan dilinden derlemeler yaptı. Bir kaç yıl sonra ciddi çalışmaların meyvesini iki risale halinde sundu:

1 — Die tschuwassichen Lehnwörter in tscheremissischen (1920)
Çermiş dilindeki *Çuvaşça* iare kelimeler (1920).

2 — Die tatarischen Lehnwörter in tscheremissischen (1923)
Çermiş dilindeki tatarca iare kelimeler (1923).

M. Räsänen'in Volga büyük kıvrımındaki bölgede bir çeşit dil yığışımını (Congloméerat) tesbiti ayrı bir değer taşımaktadır.

M. R. 1922 - 1932 yıllarında bilgisini arttırmak ve araştırmalarını sürdürmek için Leipzig, Budapest, Berlin ve Paris Üniversitelerini dolaştı. En verimli Türkiye'ye yaptığı, uzun süreli iki gezi olmuştur.

(Yukarıda arzolunan eserlerinden başka) çeşitli ilmi makalelerinin sayısı yüzlere ulaşır. Bunlar Helsinki'den başka Berlin, Wiesbaden, Tübingen, Heidelberg, Haag, Budapert, Prag, Varşova, Moskova, İstanbul ve Baku da yayımlanmışlardır. Araştırmalarının çoğu "etymologieistikak ilmi" ile ilgili olup O "*Kelimeler ve esya = Wörter*

und Sachen" alanının temsilcisi idi. Tarihi fonetik soruları yanında, kültür söz hazinesinin yayılışı, çeşitli dillerdeki mytholoji ve inanışlarla ilgili terimler ve *Onomastik* (ad bilim) ile ilgilenmiştir.

19 uncu yüzyıl ilk yarısında, Ural-Altay dil akrabalığı hararetle tartışılan bir konu idi. Zikri geçen dillerin çok yönlü bir araştırmacı olan M. R. bir çok Fin ve yabancı araştırmacı hilâfına dip tarihte Türk ve Fin akrabalığının cesur savunucusu olmuştur. Bu tezi zamanla güç kazanmakta, bilhassa yabancı uzmanlar ona katılmaktadır.

II. Cihan savaşından sonra M. R. çalışmalarını, Türk dil grupları arasında toplu mukayeselere yöneltti:

1949 da "*Materialien zur lautgeschichte der Türkischen Sprachen = Türk dilleri fonetiği tarihine dair malzeme*" (Studia Orientalia 15) de çıktı. Bununla ilgilenen Sovyet Türkologları, 1955 de Rusça çevirisini yayınladılar. Arkasından "*Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen = Türk dillerinin morfolojisine dair malzeme*" 1957 Studia Orientalia 15 de yayımlandı.

M. R. 1926 da Türk filolojisi doçenti ve 1944 de tertip dışı profesör olmuştur. Finlandya'da Türk filolojisi profesörü unvanını ilk alan M. R. ise de Helsinki Üniversitesinde Türkoloji yüzyıldanberi Orientalistik'in bir şubesi olarak okutulmakta ve onun ayrılmaz bir bölümü sayılmaktadır.

M. R. 1961 de emekli olduktan sonra, tekmil çalışmalarının bir terkibi (synthese) niteliğinde Türk dilleri iştikakî sözlüğünü hazırladı. Bütün vakit ve gayretini buna adamasına rağmen, kendisinin de itiraf ettiği vechle, bu ancak bir bilim heyetinin başarabileceği ağır bir işti. Onunla teşriki-mesai edecek kurul olmadığı bir yana, yardım edecek yetkili bilgiye sahip asistanı da yoktu. Yalnızbaşına hazırladığı eserin, istediği gibi olmadığını açıklarken ona "bir deneme" adını vermeyi uygun gördü:

"*Versuch eines etnologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen = Türk dil'lerinin iştirakî sözlüğü denemesi.* (Lexica Societatis Fenno-Ugrica XVII de 1969 yılında çift sütun 533 sahife) yayımlandı. Öğrencilerinden İstván Kecskemé'ti 136 sahifelik indeksini hazırladı.

M. R. in yolaçışı nitelikteki ömür tüketen çalışmaları Uluslararası bilim çevrelerinde takdirle karşılanmış, Fin Bilimler Akademisine, Danimarka Kırallığı Bilimler Akademisine üye seçilmiştir.

1959 danberi Uluslararası daimî Altaistik Konferansı (PIAC) şeref başkanı, Altaistik alanındaki başarılı çalışmaları dolayısıyla *Indiana Üniversitesi* tarafından verilen altın madalya sahibidir. Türkiye hükümeti, Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşunun 50 yılını kutlarken kendisine 1973 de Türk Kültürüne ve ilme yaptığı hizmetler dolayısıyla Şeref Diploması sunmuştur.

18 Eylül 1967 de M. R. fani vücudu Helsinki'nin Kuzey mezarlığında toprağa verilirken akrabaları dışında pek az yakın dostu davet edilmiştir. Bunlar arasında Prof. Sadettin Buluç Türk meslektaşlarının veda selâmını sunmuştur.

Not: Bu yazıda Permanent International Altaistik Conference (PICA) Newsletter. February 1977 den faydalanılmıştır.

II Bütün ömrünü Türkolojiye adayan seçkin bir Fin bilginini ölümünden sonra anma ve sayın yakınlarına başsağlığı dileme niteliğindeki yazımı tamamladıktan sonra, sayın Fin türkoloğu *Aulileki Haaman*'ın lütûfkâr delâletiyle yeni malzeme elime geçti. Bu, *M. R.*'nin *Studia Orientalia* XIX. 13. 1954 ve aynı derginin XXVIII, 17. 1964 de yayımlanan, kronolojiye göre sıralanmış geniş bibliografyasından ibaretti. Ulaşmak istediği hedefi iyi saptayan azimli bir gencin, kendini yetiştirme çabası ve çalıştığı alanda, bilimin doruğuna yükselişi, ilgililerden bilinçli himaye görüşü bu malzemeden yansımaktadır.

M. R.'nin eserleri izinden daha iyi tanımak isteyen genç türkologlarımıza kolaylık sağlamak için, anısı geçen bibliografyayı, olduğu gibi sunmayı uygun buldum. Belleten'in çok değerli bir kaç sahifesini işgal edişimin iyi niyetime bağışlanacağını umarım.

K I S A L T M A L A R

- BSL = Bulletin de la Société de linguistique de Paris.
 FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki.
 JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society, London.
 JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
 KV = Kalevalaseuran vuosikirja, Helsinki.
 MSFOu = Memoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki.

- NK = Nyelvtudományi Közlemények, Budapest.
 NM = Neuphilologische Mitteilungen, Helsinki.
 OLZ = Orientalistische Literaturzeitung, Berlin.
 SO = Studia Orientalia, Helsinki.
 UJ = Ungarische Jahrbücher, Berlin.
 ZSP = Zeitschrift für slavische Philologie, Heidelberg.

1913

Suomen sana *tainio*. [Das finnische Wort *tainio*.]

1914

L. L. Laestadiuksen postillain mytologisista aineksista. [Über die mythologischen Elemente in den Postillen von L. L. Laestadius.]
 Jouko 2, S. 236-252.

1920

Die tschuwassischen lehnwörter im tscheremissischen.

MSFOu 48 und Dissertation i. J. 1920. — XVI, 276 S.

Rez.: Z. Gombocz, Körösi Csoma Archivum 1, 1921, S. 81-85.

E. Lewy, OLZ 29, 1926, Sp. 23-25.

A. Meillet, BSL 23, 1922, S. 150-151.

Y. Wichmann, FUF Anzeiger 16, 1923, S. 32-53.

1923

Die tatarischen lehnwörter im tscheremissischen.

MSFOu 50. — 99 S.

Rez.: G. L. M. Clauson, JRAS 1925, S. 134-135.

E. Lewy, OLZ 29, 1926, Sp. 23-25.

A. Meillet, BSL 25, 1924, S. 213-214.

Y. Wichmann, FUF Anzeiger 16, 1923, S. 32-53.

1924

Tscheremissische zeit- und massbestimmungen.

Kieli- ja kansatieteellisiä tutkielmia. Juhlakirja professori E. N.

Setälän 60-vuotispäiväksi = MSFOu 52, S. 250-256.

1925

Über einige Benennungen des *sciurus striatus*.

Körösi Csoma Archivum 1, S. 411.

1926

Eine sammlung von *mâni*-liedern aus Anatolien.

JSFOu 41:2. — 60 S.

1928

Osttscher, *kəzər-pijambar*. (Hızır).

Juhlakirja Yrjö Wichmannin kuusikymmenvuotispäiväksi = MSFOu 58, S. 214-216.

Besprechungen:

A. Kannisto, Die tatarischen lehnwörter im wogulischen, FUF 17, 1925.

FUF Anzeiger 19, S. 82-84.

Ernst Lewy, Tscheremissische Texte I-II. Hannover 1926.

OLZ 31, 1928, Sp. 468-469.

1931

Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie.

JSFOu 45:3. — 10 S.

Rez.: A. Sauvageot, BSL 34, 1933, S. 166.

Chansons populaires turques du Nord-Est de l'Anatolie.

StO 4:2. — 51 S.

Rez.: Joseph de Somogyi, JRAS 1934, S. 355.

Magy. *gyülöl* "hassen".

NK 48, S. 161-162.

Zwei neue türkische Runeninschriften. [In Zusammenarbeit mit Kai Donner.]

JSFOu 45: 2. — 7 S.

Rez.: G. Ksenofontov, Jazyk i myšlenie 1, 1933, S. 170-173.

A. Sauvageot, BSL 34, 1933, S. 166.

1932

Türkische Nomina instrumenti auf *-man* (*-män*) und Entsprechungen in den slavischen Sprachen.

Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola = Annales Academiae scientiarum Fennicae, Ser. B: 27, S. 273-276.

1933

Tscheremissische u. a. Etymologien.

Liber semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae = MSFOu 67, S. 360

-364.

Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. I. Sivas vil.

StO 5:2. — 151 S.

Rez.: Th. Menzel, OLZ 38, 1935, Sp. 697-699.

T. Kowalski, The Polish bulletin of Oriental studies 1,
1937, S. 46-57.

1935

Türkische lehnwörter in den permischen sprachen und im tscheremisischen.

FUF 23, S. 103-107.

Rez.: A. Sauvageot, BSL 37, 1936, S. 156.

Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. II. Jozgat vil.

StO 6:2. — 106 S.

Rez.: Th. Menzel, OLZ 41, 1938, Sp. 696-699.

T. Kowalski, The Polish bulletin of Oriental studies 1,
1937, S. 46-57.

1936

Nimityypistä *Tavast(e)*, *Ervast(i)* yms. [Über den Namentypus *Tavast(e)*, *Ervast(i)* u. s. w.]

Virittäjä 40, S. 444-445. [Dtsch. Ref. S. 501.]

Suomen kieltoverbin johdannaisista. [Über Ableitungen des finn. Verneinungsverbums.]

Virittäjä 40, S. 239-240. [Dtsch. Ref. S. 378.]

Rez.: A. Sauvageot, BSL 38, 1937, S. 160.

Tscher. *jamdar* "klar; Flasche" und etwas von der Geschichte des Glases und des Bernsteins.

NK 50, S. 386-389.

Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. III. Ankara, Kaiserli, Kırşehir, Cankiri, Afion vil.

StO 8: 2. — 130 S.

Rez.: Th. Menzel, OLZ 41, 1938, Sp. 699-703.

T. Kowalski, The Polish bulletin of Oriental studies 2,
1938, S. 41-47.

Zu dem türkischen Runenschrifteintrag in der uigurischen Übersetzung des buddhistischen Sūtra Säkiz Jükmäk.

StO 6: 1. — 2 S.

1937

Neue tscheremissische und tschuwassische wörterbücher nebst etymologien auf grund derselben.

FUF Anzeiger 24, S. 45-54.

Über die langen vokale der türkischen lehnwörter im ungarischen.
FUF 24, S. 246-255.

Rez.: A. Sauvageot, BSL 38, 1937, S. 158-159.

Besprechung:

G. J. Ramstedt, Kalmückisches wörterbuch, Lexica Societatis
Fenno-ugricae 3, Helsinki 1935.

FUF Anzeiger 24, S. 20-21.

1938

Besprechung:

Ödön Beke, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen,
MSFOu 76, 1938.

Magyar nyelvör 67, S. 122-123.

1939

Aus der türkischen Formenlehre.

JSFOu 50:7. — 10 S.

Nochmals über ung. *könyv* "buch" und mord. *koňov* "papier".

FUF 26, S. 76-79.

Rez.: A. Sauvageot, BSL 44, 1948, S. 205.

Pakanuuden jätteitä turkkilaisessa kansanuskossa. [Reste des Heidentums im türkischen Volksglauben.]

KV 19, S. 58-65.

Sprachliche Miszellen.

UJ 19, S. 99-103.

Suomen sanat *tieno* (o) "seutu" ja *tietää*. [Die finnischen Wörter *tieno* (o) "Gegend" und *tietaa* "wissen".]

Virittaja 43, S. 375-377. [Dtsch. Ref. S. 447.]

Ung. *kiván*.

FUF 26, S. 215-216.

Wortgeschichtliches zu den sprachen der Wolga-völker.

FUF 26, S. 125-143.

1941

Suomen turkkilaisista ja heidän vaiheistaan. [Über die Finnlandstürken und ihre Schicksale.]

Suomen heimo 19, S. 64-67.

1942

Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. IV. Konja vil.

StO 10: 2. — 83 S.

1945

Hochzeitsgebräuche der Mischär-Ta aren.

StO 11: 2. — 7 S.

1946

Etymologisia lisiä. [Etymologische Beiträge. Finn. *tundra*, *lipsu*, *kuusama*.]

Virittäjä 50, S. 387-391. [Dtsch. Ref. S. 510.]

Ns. käännöslainoista yleensä ja seulaista (plejadien) nimityksistä erikseen. [Über die sog. Lehnübersetzungen im allgemeinen und besonders über die Benennung der Plejaden als "kleines Sieb".]

Virittäjä 50, S. 28-31. [Dtsch. Ref. S. 91.]

Russ. -ТИОРМА́, -ТИОР.МА́ "Gefagnis".

NM 47, S. 113-114.

Ein Überblick über die ältesten Denkmäler der türkischen Sprachen.

StO 13: 1. — 21 S.

Rez.: A. Jeffery, Journal of Near Eastern studies 8, 1949, S. 127.

Volgan bolgaarien vaikutuksesta pohjoismaihin. [Über den Einfluss der Wolga-Bolgaren auf die nordischen Länder.]

KV 25-26, S. 194-205.

Der Wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte.

FUF 29, S. 190-201.

1947

Etymologisia lisiä 4-6. [Etymologische Beiträge 4-6. Finn. *kiuas*, *kiukaa*; *piika*; tscher. *küllö*.]

Virittäjä 51, S. 354-357. [Dtsch. Ref. S. 423.]

Uralilais-altailaisia sanavertailuja. [Des comparaisons lexicologiques ouralo-altaiques.]

Virittäjä 51, S. 162-173. [Res. français S. 235].

Rez.: A. Sauvageot, BSL 45, 1949, S. 250-251.

1948

Sateenkaaren nimityksistä ja niihin liittyvistä uskomuksista. [Über die Benennungen des Regenbogens und die mit ihnen verbundenen Glaubensvorstellungen.]

KV 27-28, S. 158-175.

Uralilais-altailaisesta kielisukulaisuudesta. [Über die ural-altaische Sprachverwandtschaft.]

Suomalainen Suomi 1948, S. 215-220.

1949

Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen. Gesammelt von Heikki Paasonen. Hrsg. von Eino Karahka und Martti Räsänen. MSFOu 94. — VI, 381 S.

Rez.: K. Gronbech, Acta Orientalia 21, 1951, S. 158.

Materiakken zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.

StO 15. — 249 S.

Rez.: C. Brockelmann, Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 4, 1950, S. 261-266.

H. Eren, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 8, 1950, S. 240-249.

A. v. Gabain, OLZ 48, 1953, Sp. 67-68.

K. Gronbech, Acta Orientalia 21, 1951, S. 157.

N. Poppe, Word 6, 1950, S. 95-98.

D. Sinor, Archivum linguisticum 3, 1951, S. 98-99.

[In der Sowjet-Union soll eine russische Übersetzung in Vorbereitung sein.]

1950

Beiträge zu den altaisch-slavischen Berührungen.

Commentationes Fenno-ugricae in honorem Y. H. Toivonen = MSFOu 98, S. 125-131.

Etymologia lisiä 7-8. [Etymologische Beiträge 7-8. Tscher.

βuj und βoĭândža; kamásár.]

Virittäjä 54, S. 150-151. [Dtsch. Ref. S. 212.]

Noidannuoli. [Hexenschuss.]

KV 30, S. 191-201.

Regenbogen — Himmelsbrücke.

StO 14: 1. — 11 S.

[Der Separatdruck ist bereits i. J. 1947 erschienen.]

Rez.: C. Brockelmann, Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 6, 1952, S. 120-121.

A. Sauvageot, BSL 47, 1951, S. 227.

1951

Eksoottisten käsitteiden nimityksiä suomen kirjakelessä. [Einige Benennungen der exotischen Begriffe in der finnischen Literatursprache.]

Virittäjä 55, S. 340-346. [Dtsch. Ref. S. 513.]

Neuere Forschungen über altaisch-slavische Berührungen.

ZSP 20, S. 446-450.

Nochmals finn. *Turku*, russ. *torg* usw.

NM 52, S. 193-194.

1952

Beitrage zu den türkischen Runeninschriften.

StO 17: 6. — 7 S.

Dtsch. *Bier* usw.

NM 53, S. 240-242.

Gustaf John Ramstedt. Muistopuhe 9. XI. 1951.

Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1951, S. 81-89.

Dasselbe auf Deutsch:

Gustaf John Ramstedt. Gedächtnisrede, gehalten am 9. XI. 1951.

Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1951, S. 71-81.

Viro-sanan varhaisin maininta kirjallisuudessa. [Die ersten literarischen Erwähnungen des Wortes *Viro* "Estland".]

Virittäjä 56, S. 39. [Dtsch. Ref. S. 73.]

Esiintyykö sana *Viru* arabialaisissa lahteissa? [Tritt das Wort *Viru* "Estland" in den arabischen Quellen auf?]

Virittäjä 56, S. 211. [Dtsch. Ref. S. 340.]

Etymologisia lisiä 9-14. [Etymologische Beiträge 9-14. Finn. *muura*

(i); Bezeichnungen für Messing in einigen Wolga-Sprachen; tscher. *şol'* tscher. *kara, kârä*; Bezeichnungen für Quecksilber besonders im Tscheremissischen; Beiträge zur Besteuerung der Wolga-Völker und zu den Namen von Eichhörnchen und Kopeke.]

Virittäjä 56, S. 175-179. [Dtsch. Ref. S. 236-237.]

Das Wort *Mammut*.

ZSP 21, S. 293-295.

1953

Contributions au classement des langues turques.

Rocznik orientalistyczny 17, S. 92-104.

[Der Separatdruck ist bereits i. J. 1951 erschienen.]

Russische Ortsnamen. [Ceboksáry, Samára, Barnaul.]

ZSP 22, S. 152-153.

Das russ. Wort *syčúg* "Labmagen, abomasus".

ZSP 22, S. 128.

Uralaltaische Forschungen. I. Die uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und der Archäologie.

Ural-altäische Jahrbücher 25, S. 19-27.

Rez.: H. Z. Koşay, Türk dili 3, 1954, S. 205-206.

A. J. Joki, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu 103, 1952.

FUF Anzeiger 31, S. 14-19.

Virittäjä 57, S. 137.

1954

Etymologia lisiä (15. Vähän ruplan nimityksista. 16. Vieläkin suomen sanasta vasta.).

— Virittäjä 58, 1954 S. 376-380.

1955

Etymologische Beiträge. (1. Das finn. Wort *vasta* "Badequast". 2. Russ. *şamong* "Stockwerk". 3. Russ. *cepea* "Ohrring").

— Neuphilologische Mitteilungen 56, 1955, S. 50-52.

Etymologia lisiä 17. (Suom. *seuna, siena*).

— Virittäjä 59, 1955, S. 239-240.

Uralaltaische Wortforschungen

— *Studia Orientalia* 18: 3., 59 S.

MA-EP Rusça: Türk dilleri tarihi fonetiği malzemesi (Russische Übersetzung von St. Or. 15, übersetzt von A. A. Juldašev, redigiert von N. A. Baskakov). Moskva; 221 S.

1956

Wahrsagung und Verlosung mit Pfeil und Bogen.

— Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul, S. 273-278

Altäische Religionen.

— Die Religion in Geschichte und Gegenwart³ I. Tübingen.

Einige iranische Entlehnungen in den finnisch-ugrischen und türkisch Sprachen.

— *Charisteria orientalia...* Ioanni Rypka. Praha, S. 274-279.

Altäisch und Uralisch im "Russischen Etymologischen Wörterbuch" von Max Vasmer.

— Festschrift für Max Vasmer, Berlin, S. 420-423.

16 — *Studia Orientalia* XXVII

Über einige Benennungen des russ. Wortes rublj "Rubel".

— *Central Asiatic Journal* 1/4, S. 292-294. The Hague.

Slavische Homonyme *kosa*.

— *Neuphilologische Mitteilungen* 57, S. 51-52.

Käännöslainuista.

— *Kuunsirppi. Suomen Itämaisen Seuran kansantajuisia julkaisuja* 12 S. 10-14.

(Rez.): Annemarie von Gabain, Türkische Turfan-Texte VIII; Scandinavica et fenno ugrica, Studier tillagnade Björn Collinder den 22 juli 1954; Björn Collinder, Fenno-ugric Vocabulary, An Etymological Dictionary of the Uralic Languages.

— *Studia Orientalia* 18: 5, S. 27-31.

Volgan-suomalaisten ja Itämeren-suomalaisten yhteisiä taivaanjumaluuksia.

— *Kalevalaseuran vuosikirja* 36.

1957

Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen.

— *Studia Orientalia* 21; 256 S.

Einiges über den Ursprung der Wörter für Messing.

— *Studia Altaica*, Festschrift für Nikolaus Poppe, Wiesbaden.

1958

(Rez. :) Max Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch.
— *Studia Orientalia* 23: 5, S. 26-29.

1959

Ural-altailaisia ordinaaleja?

— *Verba Docent. SKS:n toim.* 263, S. 87-88.

Über die Lederbearbeitung der ural-altaischen Völker.

— *Ural-altaische Jahrbücher* 31 (1959) S. 315-316.

1960

Türkische Miscellen.

— *Studia Orientalia* 25: 1; 22 S.

Semantiikkaa.

Virittäjä 64, 1960, S. 379-381 = *Vironseppo* S. 147-149.

1961

Türkisches anl. h- als Überbleibsel des alt. p-,

— *Ural-altaische Jahrbücher* 33, S. 146-148.

1962

Die chakassischen i-Laute.

— *Acta Orientalia Hungarica* 15; S. 245-247.

Suomalais-ugrilaisten kansojen vanhempien kirjaimistojen alkuperästä

— *Kalevalaseuran vuosikirja* 42, S. 129-133.

Die Reflexiva *u* < **bu* im Türkischen.

— *Mémoires de la Société Fenno-Ougrienne* 125, S. 441-442.

Vähän *omasta* ja *omaisuudesta*, nimi ja asia.

— *Virittäjä* 66, 1962, S. 309-310.

1963

Lisiä keskiaikaisten alkemistien *mercurium*-myrkkyyhin.

— *Kalevalaseuran vuosikirja* 43, S. 191-193.

1969

Rösänen, Martti:

Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki 1969, p. 509a.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

HANSGERD HELLENKEMPER, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien* (= *Edessa Kontluğu ve Küçük Ermenistan Krallığında Haçlı seferleri devrine ait kaleler*), (Geographica Historica 1), Bonn, Rudolf Habelt Verlag 1976, XX+304 sahife, ayrıca 91 levha ve plân, 1 harita, fiatı: 96 DM.

Geçen yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupalı sanat tarihçileri Yakındoğu'daki Haçlı ve Latin yapıları bilhassa kaleleri ile ilgilenmeğe başlamışlardır. Bu ilginin bu anıtları tanıtan bir takım eserlerin doğmasına yol açtığını biliyoruz. G. Rey'in Suriye ve Kıbrıs (1871), C. Enlart'ın Kıbrıs ve Kudüs (1899 ve 1925 - 28), Deschamps'ın Suriye ve Filistin'in çeşitli yerlerindeki Latin kaleleri hakkındaki araştırmaları (1929 - 1930 ve 1934) bunların başlıcalarıdır. İlk Dünya savaşında İngiliz ajanı olarak Türklere karşı acımasız bir mücadeleye girişen meşhur T. E. Lawrence (1888 - 1935)'in de gençliğinde, 1910 yılında Oxford Üniversitesine Yakın-doğu'da Haçlı kaleleri ile ilgili bir tez sunduğuna bu vesile ile işaret edilebilir¹.

Anadolu'nun Güney ve Güney-Doğu bölgesindeki kaleler de Haçlılar ile ilgileri dolayısıyla ötedenberi yabancı araştırmacıların dikkatlerini çekmiştir. Genellikle Küçük Ermenistan (veya Kilikya Ermenistan'ı) devrine ait olan bu kalelerden bazıları üzerinde çalışılarak, bunlar yayımlanmıştır. Nitekim çok yıl önce E. Herzfeld ile S. Guyer, Korykos (= Gorgos) kalesi ile önündeki adacık üstündeki Kuzkalesini incelemiş ve tanıtmışlar², J. Gottwald, Paperon-Barbaron (= Çandır kalesi), Til (= Toprakkale), Yılankalesi hakkında makaleler yayımlamış³, F. K. Dörner ile R. Naumann, Kâhta, Gerger, Kores (= Horiskalesi) kalelerini incelemişler ve bun-

¹ T. E. Lawrence, *Crusader Castles*, London 1936, 2 cilt. Ancak bin nüsha olarak basıldığında çok nadir olan bu tezin yazılışı hususunda ayrıca bkz. R. Aldington, *T. E. Lawrence, The Legend and the Man*, Fransızca, *Lawrence l'imposteur*, Paris 1954, s. 44-54.

² E. Herzfeld ve S. Guyer, *Meriamlik und Korykos Zwei Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens* (Monumenta Asiae Minoris Antiqua, 2.) Manchester 1930, s. 161-189. Araştırmalar 1906-1907 yıllarında yapılmıştır.

³ J. Gottwald, *Die Schlangenburg*, "Osmanischer Lloyd" gazetesi, V. yıl, sayı 91 (18 Nisan 1912); ay. yazar, *Die Erdburg an der Amanuspforte*, "Osmanischer Lloyd" gazetesi, VI. yıl sayı 58 (5 Mart 1913); ay. yazar, *Die Kirche und das Schloss Paperon im Kilikisch-Armenien*, "Byzantinische Zeitschrift" XXXVI (1936) s. 86-100; ay. yazar, *Die Burg Til im südöstlichen Kilikien*, "Byzantinische Zeitschrift" XL (1940) s. 89-104, (Toprakkale hakkında); ay. yazar, *Burgen und Kirchen im mittleren Kilikien*, "Byzantinische Zeitschrift" XLI (1941) s. 82-103, lev. I-VI.

ları Kommagene araştırmalarına dair kitaplarında yayınlamışlardır⁴. Son yıllarda Yakınoğu kalelerine ilgi arttığından bu konuda irili ufaklı, güzel resimli kitaplar basılmakta ve buralarda Güney Anadolu'dan da bazı örnekler yer almaktadır. Bunlarda Güney Anadolu'daki Haçlı veya Ortaçağda Haçlıların en güvendikleri yardımcıları olan Küçük Ermenistan krallığının kaleleri hakkında da resim ve notlara raslanır. Böyle toplu kitaplar arasında, R. Fedden ve J. Thomson'un⁵, F. J. R. Boase'nin⁶ ve bilhassa W. Müller – Wiener'inkilere burada işaret edilebilir. Bu çeşit eserlerden W. Müller – Wiener tarafından hazırlanan güzel resimlerle süslü zarif kitap Güney Anadolu'nun bazı kalelerini de çerçevesi içine alması bakımından bizim için ilgi çekicidir⁷. Son yıllarda bu bölgedeki kaleler ile İngilizlerin ilgilendikleri görülmektedir. XII. yüzyıl tarihinde önemli bir yer olan Feke yakınındaki Vahga kalesi J. G. Dunbar ile W. W. Boal⁸, Anavarza kalesi M. Gough⁹, Ceyhan dolaylarındaki Yılankalesi ise G. R. Youngs tarafından¹⁰ yayınlanarak Güney Anadolu'nun Ortaçağ kaleleri arkeolojisine yeni bilgiler katılmıştır. Fakat bütün bu yayınlar, çerçeveleri sınırlı monoğrafyalar olarak kalmıştır¹¹. Halbuki Hellenkemper'in burada tanıtacağımız eseri ise, bu konuda şimdiye kadar hazırlanan çalışmaların en etraflı olanıdır.

⁴ F. K. Dörner ve R. Naumann, *Forschungen in Kommagene* (İstanbul Forschungen, 10) Berlin 1939.

⁵ R. Fedden ve J. Thomson, *Crusader Castles*, London 1957; almanca, *Kreuzfahrburgen im Heiligen Land*, Wiesbaden 1959.

⁶ T. S. R. Boase, *Castles and Churches of the Crusading Kingdom*, London 1967; tanıtma yazısı için bkz. A. A. Kampmann, "Bibliotheca Orientalis" XXV, 1-2 (1968) s. 24-25.

⁷ W. Müller – Wiener, *Burgen der Kreuzritter*, München 1966; ingilizcesi, *Castles of the Crusaders*, London 1966.

⁸ J. G. Dunbar ve W. W. M. Boal, *The Castle of Vahga*, "Anatolian Studies" XIV (1964) s. 175-184.

⁹ M. Gough, *Anazarbus*, "Anatolian Studies" II (1952) s. 85-150.

¹⁰ G. R. Youngs, *Three Cilician Castles*, "Anatolian Studies" XV (1965) s. 113-134. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, kürsümüzde yapılan lisans tezlerinden biri bu kale hakkındadır, Sabih Erken, *Kilikya kaleleri içinde Yılankalesi*, 1966.

¹¹ Serventikâr = Savurankalesi hakkında da 1938'de çok kısa bir yazı yayınlanmıştır bkz. P. Deschamps, *Le chateau de Servantikar en Cilicie, Le défilé Marris et la frontière du Comté d'Edesse*, "Syria" XVIII (1937) s. 379-388, içinde bir haritadan başka resim olmayan bu yazı bir topografya ve tarih incelemesidir. Deschamps gibi Hellenkemper de bu kalenin 1337'de Ermenilerin elinden çıktığını yazar. Bu bölgeden 1432'de geçen Bertrandon de La Broquière'nin içinde hâlâ Ermenilerin yaşadığını yazdığı kalenin burası olduğu sanılmaktadır, B. de La Broquière, *Le voyage d'Outremer* (Recueil de Voyages et documents, XII), s. 93 ve not 4 ("...et passay pres d'ung chastel que l'on nomme... qui est sur une montaigne et me fu dir par ung Ermin qu'il n'y avoit dedans que Ermins ou Armeniens."), ayrıca bkz. Semavi Eyice, *Bertrandon de La Broquière ve seyahatnamesi*, "İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi", VI (1975), 95, not 24.

Bonn Üniversitesinin çok yıl önce yayınladığı bu konudaki çalışmanın geleneğinin sürdürüldüğü görülür¹². Bonn ve Viyana Üniversiteleri tarihi coğrafya profesörlerinden E. Kirsten'in idaresinde yayınlanan *Geographica Historica* dizisinin ilk cildi olarak basılan bu kitap, aslında 1971'de Bonn Üniversitesine sunulan bir doktora tezidir. 1971 ve 1975 yıllarında yapılan yeni araştırmalar da katılarak tamamlanan ve basılan bu kalın eseri alt başlığında *Güney-Doğu Anadolu'nun tarihi yerleşme coğrafyasına dair araştırmalar* (= *Studien zur Historischen Siedlungsgeographie Südost-Kleinasien*) olduğu da belirtilmektedir. Böylece kitap sadece bir arkeoloji incelemesi olmaktan çok daha geniş sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Son yıllardaki yayınları ile Güney Anadolu ile yakından ilgilendiğini gösteren Prof. Kirsten kendi çalışmalarında da "yerleşme coğrafyası" üzerinde durmaktadır. Bonn Üniversitesindeki seminerde başlayan çalışmalar Hellenkemper'in 1968 - 1971 yıllarında Urfa, Siverek ile Alanya arasında kalan sahadaki incelemeler yapmasına yol açmış ve sonunda bu üçyüz sahifelik eser meydana gelmiştir.

Kitap altı bölümden meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi olan Giriş'te (s. 1-29), bölge coğrafyası (s. 1-4), tarihi (s. 5-10), yerleşme (s. 10-13), tarihî coğrafya ve topografya (s. 13-26); bazı adların teşhisinde metod (s. 27-29) gibi konular üzerinde durulmuştur. Bunlardan yerleşme hakkında olan bölüm biraz yetersiz görünmekte, bölgenin Osmanlı çağında Türkmenler tarafından iskânı üzerinde hemen hemen hiç durulmamaktadır¹³. Tarihî coğrafya ve topografya bahsinde ise bu bölgedeki kalelerin adlarını veren bir Ermeni kaynağı ele alınmıştır. Mabeyinci Sempad'ın Kroniğinde 1198 yılı olayları anlatılırken verilen bu liste evvelce yayınlanmıştı. Ancak okunuşlarda çok hatalar olduğu için güvenilir olmayan bu önemli listeyi Hellenkemper, bu defa P. S. Akelian tarafından Venedik'de 1956'da yayınlanan yeni baskısından çıkarmıştır. Bu çok önemli listedeki kale adlarından bugün karşılığını teşhis edebildiklerini de yazmıştır. Muhakkak ki bu teşhis problemi oldukça zordur. Bazılarının karşılıkları aydınlığa çıkmadığı gibi (Gantchi, Scholagan, Gobidar, Asguras, Mamas, Pertig gibi) bazıları da bizim görüşümüze göre pek inandırıcı değildir. Sig'in kıyıda olan Softa kalesi olabileceğine inanmak zordur^{13a}. Çünkü buraya sahip olan Baron'un idaresinde aynı zamanda Mavga ve Balabolu da vardır. Bu iki kale ile Softa kalesi arasındaki mesafe çok uzundur. Gurigos'un ise karşılığı Kızkalesi olmamalıdır. Kızkalesi ada üstündedir; esas kale Korykos = Gorgos kalesi ise karşısında ana toprakta. Sivila, herhalde Sibilia kalesi olmalıdır. Friedrich Barbarossa idaresindeki Haçlı ordusunun Konya'dan Silifke'ye inerken

¹² G. Tröscher, *Bauten der Kreuzfahrer im Morgenland* (Kriegsvorträge der Rheinischen Friedrich-Wilhelm Universität, 104) Bonn 1943.

¹³ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri (966 - 1200)*, İstanbul 1930; Cengiz Örhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretlerin iskân teşebbüsü (1691 - 1696)*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, no. 998) İstanbul 1963.

^{13a} Softa kalesinin adını Soflat olarak yazan P.de Tchihatchef, burasının biçimi hakkında bilgi de verir: Kale oval bir avluya sahiptir, etrafını yuvarlak burçlu duvarlar çevirir. Burçlardan beş tanesi seyyahın buradan geçtiği sırada çok iyi durumdadır, kşl. P.de Tchihatchef, *Lettre sur les antiquités de l'Asie Mineure*, "Journal Asiatique", 5. seri, IV (1854) s. 117.

-dibinde konakladığı ilk müttefik Hıristiyan kalesi olan bu yerin bugünkü Mavga ile aynı olduğu iddia edilmiş ise de¹⁴ bunun doğru olamayacağı açıktır. Bizim görüşümüze göre Sivila - Sibilial belki Mut gerisinde dağlarda bir yer, belki de Dağpazarı - Kestel'dir¹⁵. Hellenkemper'in, Silifke batısında Tahtalimanı gerisinde yükselen Tokmar kalesini Norper ve Gomardias olarak neye dayanarak teşhis ettiğini ise anlayamadık¹⁶.

Kitabın esasına teşkil eden İkinci bölüm (s. 30-254) iki parçadan meydana gelmiştir. Bunların birincisi Urfa Kontluğu¹⁷ ikincisi ise Küçük Ermenistan (veya Kilikya Ermenistanı)'dır¹⁸. Urfa Kontluğu sınırları içinde Urfa, Tel Başar, Revanda, Karadinek, Dülük, Rumkale, Cingife, Araban, Keysun, Adıyaman, Samsat, Kores, Gerger, Kâhta, Tiginkar kaleleri ile Barsauma manastırı incelenmiştir. Yazar, bu katalogda kalenin tarih içindeki adını, çeşitli dillerdeki biçimleri ile gösterdikten sonra yerin tarihçesini özetlemekte¹⁹, bunu kalenin devirlerinin ve mimarisinin anlatılması takip etmektedir. Katalogun ikinci bölümünde ele alınan Küçük Ermenistan kaleleri arasında ise şu eserler incelenmiştir: Mancınık kale, Çardak kale, Savuran kale, Haruniye, Hasanbeyli, Amuda, Kumkale, Babaoğlan kalesi, Bodrum (antik Hierapolis - Castabala yakınında), Toprakkale, Yumurtalık

¹⁴ E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa Anadolu'da, Sibilial kalesi ve İmparatorun ölümü, VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, Bildiriler*, Ankara 1972, I, s. 269-280. Aynı araştırmacı, yeni yayınlanan Üçüncü Haçlı seferi hakkındaki büyük kitabında bu konuya bir daha dönerek, ayrı bir bölüm halinde Mavga'nın Sibilial kalesi ile aynı olduğunu iddia etmiştir, bkz. E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient, Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, (Istanbul Mitteilungen, Beiheft 17), Tübingen 1977, s. 143-147, lev. 8. Mavga'nın niçin Sibilial ile aynı olmayacağı hususu aşağıda not 15'deki yazımızda etraflıca açıklanmıştır.

¹⁵ Semavi Eyice, *Friedrich Barbarossa'nın Üçüncü Haçlı seferi ve Konya savaşı ile Sibilial Kalesi*, "Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Dergisi" V (1978) basılmakta.

¹⁶ Hellenkemper'in eserinde bahsi geçmeyen, Silifke batısındaki Tahta limanına hâkim bir tepe doruğunda olan Tokmar kalesini 1976 yılı yazında inceledik (bkz. "Belleten" XLI, sayı 161 (1977) s. 193). Kürsümüz asistanı mimar Birol İ. Alpay tarafından çizilen plânı ile beraber resimleri ve buradaki buluntularımız, Silifke ve çevresi hakkında hazırladığımız kitapda yer alacaktır.

¹⁷ Urfa (= Edessa) Haçlı kontluğu tarihine dair son yıllarda iyi bir doktora tezi yapılmıştır, bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, no. 1896) İstanbul 1974. Hellenkemper bu çalışmayı kitabında kullanmamıştır.

¹⁸ Haçlılar ile Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler çok yıl önce Leipzig Üniversitesine Van'lı bir Ermeni tarafından sunulan bir doktora tezinde incelenmiştir. bkz. Galust Ter-Grigorian İskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa, Nach Armenischen Quellen*, (Diss - Leipzig), Weida i.Th. 1915.

¹⁹ Bu tarihciler yazılırken Türk kaynakları ihmal edilmiştir. Bilhassa bu bölge kaleleri ile ilgili içinde pek çok bilgiye raslanan meselâ Şikâri'nin *Karamanoğulları tarihi* (Konya 1946) unutulmamalı idi.

(= Lajazzo), Gökvelioğlu kalesi, Yılkalesi²⁰, Tumlu, Anavarza, Sis (= Kozan), Bucakkalesi, Çemkale, Vahga (= Feke), Anahşakalesi, Gülek kalesi, Lampron (= Çamlıyayla), Barbaron (= Candır kalesi), Lamas (= Limonlu), Korykos²¹ ve Kızkalesi²², Silifke kalesi.

Hellenkemper kitabının üçüncü bölümünde (s. 255-266) incelenen kalelerin yer ve görevlerini araştırırken önce Urfa kontluğuna ait olanlar üzerinde çok kısa olarak durmakta, sonra Küçük Ermenistan krallığı kaleleri ele alınarak bunların tipleri tesbit edilmektedir. Hellenkemper'e göre VII. yüzyıldan itibaren Bizansın Anadolu'da tepelere hâkim kaleler yapma geleneği sürdürülmüştür. Bu kalelerin bir kısmı hükümdar mülküdür (*Krongut*). Bu tip içinde Sis (= Kozan), Anavarza, Yılkalesi, Vahga, Gülekkalesi vs. sayılabilir. Ancak Yumurtalık, Tarsus ve Toprakkale'de kral tarafından tayin edilen bir muhafızın varlığı bilinir. İkinci grupta ise büyük soylu ailelerin kaleleri (*Dynastensitze*) toplanmıştır. Camardesium olarak adlandırılan Silifke kalesi Camardias ailesine aittir. Çandır kalesi Barbaron ailesindedir. Bu grupta ayrıca Gorigos, Mancık kale, Savuran (Serventikâr), Lampron, Asguras kaleleri de yer almaktadır. Küçük derebeyi ailelerinin kaleleri ise üçüncü grubu teşkil eder. Bunlar arasında Bucakkale, Çemkale, Kumkale, Babaoğlan kalesi ve Bodrum kale sayılabilir. Dolayısıyla bir Ortaçağ "şato" su karakterinde olan ikinci ve üçüncü grup kalelerde feodal bir yaşama yeri de bulunmaktadır. Ermeni kalelerinin hemen hepsi tepelerde inşa edilmiştir. Yalnız Gorigos ve Yumurtalık (= Lajazzo) kıyıda olan liman kaleleridir. Halbuki Urfa kontluğu kaleleri höyükler üstünde kurulmuştur (Tell Başar, Şamşat, Araban, Cingife vs. gibi).

Kalelerin yerlerinin seçiminde stratejik düşünceler hâkim olmuş ve bunların karşılıklı haberleşme için birbirlerini görebilmelerine önem verilmiştir. Anavarza bunların içinde özel bir duruma sahip olup kaleler şebekesinin merkezini teşkil eder. Hellenkemper kalelerin bu haberleşme sistemini Bizansın dumanla haberleşme sistemine bağlar. Fakat Toros'ların pek çok uyerinde hâlâ sağlam bir halde duran İlkçağ'a ait gözetleme - haberleşme kulelerinin varlığı düşünülecek olursa, bu sistemi Bizans'dan çok daha gerilere indirmenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Silifke dolaylarındaki bu çeşit İlkçağ kulelerinin yukarı kısımlarındaki ek parçalar veya kapatılmış mazgal veya pencereler, onların geç devirlerde herhalde Ortaçağ içlerinde de kullanıldıklarına delil sayılabilir.

Hellenkemper'e göre bu kaleler genellikle hudut ve gümrük karakollarıdır. Ancak bunlar tehlike baş gösterdiğinde çevre halkına sığınak olmaktadır. Nitekim

²⁰ Hellenkemper burayı Yılkale adı altında göstermiştir. Biz Yılkalesi adının daha doğru olduğunu sanıyoruz. Evliya Çelebi burayı Şahmârân kalesi olarak gösterir, kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, İstanbul 1935, s. 340-341; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, yay. Zuhuri Danışman, XIII (1971) s. 195.

²¹ Hellenkemper, s. 244'de Karamanlıların Gorgos seferinden bahseder, bu hususta bkz. Şehabettin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi (1367)*, "Tarih Dergisi" VI, sayı 9 (1954) s. 161-174.

²² Kitapta kıyıdaiki Gorgos (= Korykos) kalesi ile adacık üstündeki Kızkalesi tek başlık altında birleştirilmiştir. Herzfeld-Guyer, *not 2'deki eser*, s. 167'de Kızkalesi'nin esasının belki Bizans yapısı olabileceğini ileri sürerler.

1266'da Memlûk Sultanı Baybars kuvvetleri Amuda (= Hemide, Hamde) kalesini kuşattığında buraya 2200 insan sığınmıştı. Hellenkemper, evvelce N. İorga'nın ileri sürdüğü bir fikri benimseyerek, bu kalelerin önce feodal sistemi yarattığını ve buraların hâkimiyetinde esas faktör olduklarını kabul eder.

Kitabın dördüncü bölümünde (s. 267-278) kalelerin mimarisinin bir sentezi yapılmıştır. Yazara göre, kitapta adı geçen kalelerin önceki devire ait (Bizans) mimari düzenlerini şimdiki halde bilmek imkânsızdır. Hellenkemper, Ermeniler ve Batılı şövalyelerin yaptıkları savunma yapılarının teknik özelliklerini ayırt etmeğe çalışmıştır. Bu yapılarda açık olarak yabancı tesirler de görülmektedir. Bilhassa İslâm yapı hattâ süsleme sanatı izleri gayet belirlidir (s. 273), halbuki Bizans askerî mimari tekniği bu bölgede artık unutulmuştur (s. 274). Yazar bu kalelerde sınırlı ölçüde de olsa, Batı askerî mimarisi tesirlerini bulmaktadır. Ancak bu çok önemli bölüm görüşümüze göre sadece bir özet durumundadır. Aslında bunun çeşitli komşu bölgelerin askerî mimarileri ile daha etraflı karşılaştırarak bir sentezinin yapılması gerekirdi. Yazar, kalelerdeki kilise ve şapel yapılarına da kısa bir bölüm ayırmıştır (s. 276-277). Ona göre bu kalelerden yalnız Anavarza'da, 1111 tarihinde yapıldığı bilinen kilise ile Barbaron kilisesi önemli yapılar olmalarına rağmen yapı sanatı bakımından dikkate değer bir özellik göstermezler. Çoğunda ise basit şapeller vardır. Hellenkemper'in basit bir yapı olarak kabul ettiği Korykos-Gorigos kalesi büyük kilisesini ise, yerinde incelediğimizde biz daha büyük ve bölge mimarî prensiplerine uygun bir Bizans kilisesinin sadece orta nefinin bölünmesi ve üstünün kâgir bir tonozla örtülmesi suretiyle elde edildiğini gördük. Bu kilisenin duvarlarında iki ayrı tabaka freskonun varlığı da bugün bile görülebilir²³.

Kitabın beşinci bölümü (s. 279-289), kale ve yerleşme hakkındadır. Yazar burada yakınındaki yerleşme yeri veya yerleri ile kalenin tarih içindeki veya topografya bakımından ilişkisini araştırır. Bu vesile ile bölgedeki eski Bizans kiliselerinin yerleşme topografyasına yardımcı olamayacağını iddia eder ki (s. 286), Kilikya'nın bir bölgesinde 1972'den beri yaptığımız incelemeler bunun daha etraflı araştırılması gerektiğini göstermiştir. Ancak yazarın bu kiliselerin Ortaçağ içinde ne dereceye kadar kullanıldıklarının bilinmediğini yazması haklıdır. Nitekim eski Kanytelideis (veya Kanytellesis)'de obruk başındaki dört büyük basilika Bizans yapısıdır, bunların ve bu küçük kasabanın Küçük Ermenistan Krallığı devrinde kullanıldıklarına dair en ufak iz yoktur²⁴. Korykos'da yukarı şehirdeki basilikalar dizisinde vaktiyle Herzfeld ve Guyer'in "Ermeni kilisesi" olarak işaretledikleri yapının da, yaptığımız incelemede bu bölgenin başka Bizans yapılarının özelliklerine aynen sahip olduğunu gördük²⁵. Yazar ayrıca bu bölümde, bölgedeki manastırlar hakkında da kısa bilgi verir.

²³ Kalenin batı tarafında kıyıdaki dış sur ile yüksek beden arasında herhalde Bizans devrine ait bir kilisenin daha kayadan oyulmuş apsisi görülür. Herzfeld-Guyer'in kitabındaki plânda bu kilise işaretlenmemiştir.

²⁴ Bu hususta bkz. Semavi Eyice, *Silifke çevresinde incelemeler: Kanlıdivan (Kanytellesis-Kanytelideis) basilikaları*, "Anadolu Araştırmaları Dergisi" IV-V (1976-1977) s. 411-442, ayrıca XVIII levha.

²⁵ Herzfeld-Guyer, *not 2'deki eser*, s. 150-154.

Altıncı ve son bölüm (s. 290-294)'de Hellenkemper, bir hâkimiyetin ifadesi olarak kaleler üzerinde durur. Bu bölümde kalelerdeki işaretler, semboller, armalar ve kitabelerden kısaca bahsedilmiş, fakat metinler verilmemiştir. Kitabın sonunda 88 levhada kalelerin fotoğrafları ve plânları yer aldıktan başka, cildin sonunda bir cepte dört büyük levha bulunmaktadır. Kitabın sonundaki bu temiz basılmış resimler, adları geçen kalelerin genel görüntüleri, çevre ve buldukları arazi, duvar teknikleri ile yapı özellikleri hakkında bilgi vermeğe yeterlidir. Bunlar doğrudan doğruya "didaktik" fotoğraflar olup bunların arasında, son yıllarda pek moda olan "artistik" görüntüler yoktur. Kitabın sonundaki plânların ise bir kısmı evvelce yayınlananların kopyaları, bazıları yazarın araştırmaları sırasında çizdiği kroki-lerdir. Şüphesiz bunlarda bir kale rölövesinin -bilhassa hepsi de intizamı biçim-lerde olan- meydana getirilebilmesi için gerekli topograf ve mimar işbirliği olmadığına göre, eksiksiz bir rölöve doğruluğu aramamak lâzım gelir. Bunlar kalenin mimarî düzeni hakkında yeteri kadar bilgi edinmeği sağlamaktadır. Ancak kitabın sonuna eklenen genel haritada kaleler işaretlenmekle beraber, bu bir fizikî harita üzerinde yapılmadığından, uyuşumunu anlamak çok zor olmaktadır. Aynı harita üzerinde belli başlı bugünkü yer adları yazılsa ve belli başlı yükseklikler gösterilse, veya bu harita üzerine tam intibak edecek saydam bir kâğıda basılmış ikinci bir harita olsa, adları geçen kalelerin yerlerini bulmak çok kolaylaşır.

Hellenkemper'in kitabını, Güney Anadolu'nun bir kesimindeki kalelerin tanıtılmasına dair olan katalog ile bu eserlerin ortaya koyduğu mescelere dair sentezler olmak üzere iki büyük bölüme ayırmak mümkündür. Katalog büyük bir dikkat ve aynı derecede büyük bir emekle hazırlanmış çok iyi bir "repertoire" dur. Burada kale ile ilgili elde edilebilecek bütün bilgiler, toponimi'den duvar yapı tekniklerine kadar derlenmiştir. Fakat eserlerin çeşitli bakımlardan değerlendirilmesine dair olan bölümlerin bazıları görüşümüze göre fazla özetlenmiştir. Metod bakımından ise bu bölümlerin sanat tarihçileri açısından yadırganacak bir biçimde oldukları söylenebilir. Şüphesiz yazarın bu kaleleri incelerken sanat tarihçisi olarak değil bir tarihî coğrafyacı olarak konuyu ele alması önemli bir yol gösterici olmuştur. Hellenkemper'in kitabı, incelenmesi çok zahmetli bir konuyu, zengin malzeme ile toplu biçimde etraflı bir ilim araştırması hüviyetinde ortaya sermektedir. Ancak genç bir araştırmacının yapabileceği bu çalışma, Güney Anadolu'nun tarihî coğrafyası, Haçlı seferleri, Türk-İslâm ve çeşitli Hıristiyan kuvvetleri arasındaki ilişkiler üzerinde çalışanlara büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Geç Ortaçağ tarihi ve coğrafyası ile uğraşanların kaynaklarda adları geçen kaleleri yakından tanımak ve onların bugünkü yerlerini bulmak bakımından Hellenkemper'in bu eserine başvurmaları gerekir. Rey ve Deschamps'ın Haçlı devri kaleleri hakkındaki yayınlarını bir bakımdan tamamlayan bu eser, şüphesiz Yakın Doğu'nun Hıristiyan çevrelerinin askerî mimarisini ile uğraşanlara, ilk defa olarak toplu malzeme sağlamak suretiyle büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Nihayet şunu da işaret edelim ki, kitapta adları geçen bütün kaleler Türkiye'nin sınırları içindedir. Mahalli monografyalar yazan tarihçilerimiz Hellenkemper'in eserine baktıkları takdirde çevrelerindeki eski kaleleri daha iyi tanıtacaklar ve dolayısıyla de bunlar hakkında daha doğru bilgiler vereceklerdir.

P. R. S. MOOREY, *Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum*. Oxford, at the Clarendon Press., 1971; 343 sayfa, 85 levhada 541 resim, metin içinde 20 sayfada 526 buluntu ve 11 adet terminoloji çizimi, xiv-xxi sayfalar arasında; resimlerin listesi, levhaların listesi, kısaltmalar ve kısa bir teknik sözlük. Arkada bibliyografya, analiz tablosu, konkordans ve indeks, fiyatı 18 İngiliz lirası.

Kitap giriş ve sonuç bölümü dahil dokuz kısımdan oluşur. Giriş kısmında yazar Batı İran bronzlarının Ashmolean müzesine nasıl ve ne zaman geldikleri hakkında bilgi verdikten sonra bu tür çalışmaların zorluk ve problemlerini içeren bir açıklama yapar. Sayfa 4'den itibaren yazar Batı İran ve özellikle Luristan bronzlarının ilk kez ortaya çıkışlarını ve Avrupa müzelerine gelişlerini anlatır. Bu kısımda Rostovtzeff'in 1922 yılında yaptığı kıyaslama neticesinde Louvre ve British Museum'daki bazı bronzların Kappadokya kökenli olduğunu iddia etmesi ve bunların Kappadokya ve Ermenistan'ın "Trak-İran" halklarının verileri olduğunu söylemesi ilginçtir. Ancak Moorey'in de belirttiği gibi (s. 4) Kappadokya'dan çıkan hayvan figürlü bronzlar Hellenistik ya da Roma devrine aittir. Son otuz yılda doğu Anadolu'dan bu tip hiçbir bronz eser çıkmamış olmasına karşın böyle zoomorfik eserlerin o senelerde Türkiye kökenli kabul edilmesinin nedeni Kappadokya'dan çıkan eserlerin yanlış yorumlanışına bağlanmalıdır. Rostovtzeff'in kitabının yayımlanmasından sonra Luristan ve güney Kürdistan'da sistematik mezar soygunculuğunun başladığını belirten yazar bu yörede 1931 yılından itibaren yapılan ve yöneticileri arasında Upham Pope, André Godard, Erich Schmidt, Potratz, Schaeffer, Vanden Berghe, Deshayes ve Ghirshman'ın da olduğu araştırma ve kazılar hakkında etraflı bilgi verir (s. 6-10). Bu araştırmacılardan Schaeffer Luristan bronzlarının doğrudan doğruya Geç Sümer geleneğinden geldiğini önererek bronzların büyük bir bölümünü 1500 - 1200 yıllarına ve hatta daha erken devirlere yerleştirmeye çalışırken, Godard bu yöreden çıkan bronzların Kasit-sonrası Babil devrine ait olduklarını kabul eder. König ve daha sonra Ghirshman Luristan kökenli bronzların Kimmerler'e ait olduğunu önerirler. 1965 yılından beri Elam bölgesinde kazılarını sürdürmekte olan Vanden Berghe de Schaeffer'in önerisini kabullenir. Herzfeld de aynı düşünceden kaynaklanarak dekore edilmiş bronzların doğrudan doğruya Mezopotamya kaynaklı olabileceğini önerir ve bunları ikinci binin ikinci yarısına tarihlenen doğru olabileceğini söyler. Aralarında yüzyıllar olan bu değişik önerileri veren yazar daha sonra (s. 12-17) bronzların yayılış ve elde edilmiş kaynakları hakkında bilgi verir

Sayfa 17'den itibaren ikinci bölüm olan "aletler ve silahlar" kısmına kadar Moorey üzerinde çalıştığı bronz eserlerin kronolojisini üç başlık altında inceler: A. İran'daki kazılardan elde edilen deliller (yazar bu kısımda bölgede yapılan kazı ve

araştırmalar hakkında kısa bilgi verir), B. Batı İran'daki "Luristan bronzları", C. Batı İran'dan gelen yazıtlı bronzlar ve kronolojileri. Ayrıca ikinci bölüme girmeden yazar, tarihi eser taklitçiliği hakkında bilgi vererek bu konuda hangi noktalara dikkat etmek gerektiği zorunluluğunu açıklar.

İkinci bölüm olan "aletler ve silâhlar" kısmında Moorey sap-delikli baltaların, kazma ve keserlerin Luristan ve Hazar denizinin güneybatı bölgesindeki kültürleri anlamamız açısından çok önemli olduğunu belirtir (s. 37) ve ikinci binin son ve birinci binin ilk yüzyıllarında kama ve kılıç gibi silahların bu yörede çok kullanıldığını yazar. Moorey silah ve aletleri 1. Baltalar, keserler, kazmalar, 2. Kama ve kılıçlar, 3. Okuçları, mızrak uçları ve topuzlar, 4. Çeşitli aletler ve biley taşı sapları başlıkları altında etraflı şekilde inceler.

Kitabın III. bölümü (s. 101-139) at koşum takımlarına ayrılmıştır. Bu bölüme "Eski İran'da At" adlı kısımla giren Moorey, İran'da atın ilk ortaya çıkışı üzerinde son senelerdeki tartışmaların Anua, Sialk II ve Şah Tepe II/III katlarından çıkan kemiklerin ehlileştirilmiş at kemikleri olabileceği olasılığı etrafında yoğunlaştığını ancak bunların bugün at kemikleri değil fakat eşek kemikleri olduğunun daha doğru olacağını önerir. Yazara göre "at" anlamına gelebilecek kelimenin Ur III çağına ait bir metinde aranabileceğini ve ata binme motifinin de Mezopotamya'dan gelen ve geç üçüncü bine ait bir silindir mühür üzerinde görülebileceğini söyler (s. 100). Elimizdeki yetersiz arkeolojik delillerin ikinci binde Batı İran'da at ve at yetiştiriciliği ile ilgili problemlere ışık tutmadığını savunan yazar, bu devirde Batı İran'da atın hafif savaş arabaları, av ve yarışlarda gittikçe artarak kullanıldığını belirtir (s. 102). Daha sonra ikinci binin sonlarından itibaren atçılığın ve bu nedenle atçılık ile ilgili sanatın gittikçe önem kazandığı belirtilir ve at koşumlarının atlarda kullanılış şekilleri açıklanarak "at gemleri" ve "at koşumları"nın içerik çok faydalı iki çizimde bu konu ile ilgili terminoloji verilir. At gemlerine ayrılan katalog ve analogilerden sonra koşum takımlarını kataloglayan ve en ince ayrıntısına değin inceleyen yazar bu konuyu da; a. başlıklar, b. kolonlar, c. başlık plakaları adlı üç bölüme ayırır.

At koşumlarıyla ilgili bölümde yazar Ashmolean koleksiyonunda yer alan *at gemlerini* Potratz'ın kitabının (*Die Skythen in Südrussland*, Basle, 1963) ışığı altında tasnif ederek inceler. Batı İran'dan at koşumlarıyla ilgili çok sayıda buluntunun elimize geçtiğini söyleyen Moorey, bu tip koşumların *in situ* olarak bir at iskeletinin üzerinde bulunmuş örneklerinin çok az olması nedeniyle bu koşumların kesin olarak tanımlanmasının zor olduğunu belirtir ve birinci bine en iyi ışık tutacak verilerin Asur saray kabartmaları ve Persepolis olduğunu söyler (s. 127). Savaş arabası atlarına ait koşumlara en iyi örneği veren ve bu konunun aydınlanmasına çok yardımcı olan bir buluntu yeri de Kıbrıs Salamis'teki 7 yüzyıla ait bir mezardır. Bu konuda başka bir verinin de Altay bölgesindeki Pazirik kurganları olduğunu belirten yazar şimdiye dek yayımlanan en doyurucu eserlerden biri olarak da Tepe Sialk "B" katındaki birinci bine tarihlenen 15 nolu mezarı gösterir (s. 128).

Moorey kitabının IV. bölümünü "*fimial*, dekore edilmiş tüpler, Piravent figürinleri ve çeşitli heykelcikler" kısmının kataloguna ayırmıştır. Bu bölümün girişinde yazar serbest veya antropomorfik bir tüpün iki yanında yer alan ve karşılıklı duran

bir çift küçük hayvan motiflerinden oluşan objelere Rostovtzeff'in *standart* adını verdiğini söyler. Tamamen Batı İran'a özgü olan ve tüm Güneybatı Asya'da ya da Kafkasya'da örneklerine rastlanmayan bu buluntular Potratz tarafından incelenmiş ve Potratz bunların kült sembolleri olabileceklerini ve Hıristiyan Avrupa'nın *ikon*larıyla kıyaslanabileceklerini belirtir (s. 140). Moorey bu objelerin kullanılış anlamlarının, kontrollü kazılardan elde ettiğimiz delillerin hemen hemen hiç olmaması nedeniyle kesin olmadığını söyleyerek, bunların küçük boyutları nedeniyle, Asur kabartmalarında varlığı bilinen savaş ya da dinî standartlar olamayacağını belirtir. Bu nedenle Moorey bu tür buluntulara bir karışıklığa yer vermemek için standart terimi yerine *finial* adını verir (s. 140). Finialleri de; A. yaban keçisi motifli finialler, B. aslan motifli finialler, C. "hayvanlar hâkimi" tasvirli finialler adlı gurublar içeriğinde inceleyen yazar, "dekore edilmiş tüpler" kısmında bu objelerin de aynı atölyede üretilmiş olmasının şart olduğunu savunur (s. 160). Bu buluntuların bir gurubuna "bereketlilik" tüpler iadını veren Moorey, genellikle dikkatleri göğüslerle ya da üreme uzuvlarına çeken çıplak kadın figürlerinin yakın doğuda çok kullanıldığını söyleyerek Luristan'da ele geçen iki eşeyli bu eserlerin bu geleneğin bir devamı olabileceğini belirtir (s. 161). Irak ve Anadolu'da tanrıça İstar'ın da bazan erkek şeklinde görüldüğünü söyleyen yazar, Mezopotamya ve Elam'da pişmiş kilden yapılan çıplak kadın figürleriyle Luristan'daki bronz benzerleri arasında doğrudan doğruya bir bağlantının varlığını önerir ve her iki gurup buluntuların da aynı şekilde kullanıldığını belirler.

Sayfa 168 ve 169 da "Piravent figürleri" başlığında, yaklaşık olarak Takı-Bustan'ın 8 km. kuzeyinde yer alan ve bu tür bronzlara adını veren Piravent adlı küçük bir bölgeden çıkan buluntuları inceler. "Piravent figürleri"nin kültürel gelişmesinin ve tarihlerinin kesin olmadığını söyleyen Moorey bunların 8. ve 7. yüzyıllarda Luristan'da üretilen bronzlarla yakın ilişkiler gösterdiğini ancak bu figürlerin Luristan'dan gelen açık dökümle yapılan iğne başlarında olduğu gibi bir şapka giydiğini söyler (s. 168). "Piravent figürlerinin" birinci bine tarihlenmemesi için en azından şimdilik bir sakınca olmadığını savunan yazar, kollarını yukarıya kaldıran bu figürlerin yakınoğuşunda sık görülen bir motifle, "çocuk doğumu" ile bağlantılı olabileceğini ya da eğer figürler kadın olarak kabul edilmesse, yas tutan ya da tapınan kişileri simgeleyebileceklerini önerir.

Kitabının V. bölümünü tamamen "iğnelere" ayıran Moorey (s. 172-215) üç ana başlık (I. Basit döküm iğneler, II. Ağır, açık döküm iğneler, III. Disk başlı iğneler) altında inceleyerek her gurubu da kendi içinde süsleme kullanılan motifler açısından da bölümlere ayırır. Batı İran'dan geldiği söylenen iğnelerin geniş kullanıma çeşitlerinin olduğunu belirten Moorey, iğnelerin her zaman için kişisel süsleyici unsurlar olarak tanımlanmasının kolay olmadığını söyler ve bir iğnenin elbise-iğnesi mi ya da saç iğnesi mi olduğunu saptamanın kesin bir yöntemi olmadığını savunur (s. 173). Batı İran iğnelerinin salt kişisel süs eşyası anlamında olmadığını, Dum Surkh kazılarında ortaya çıkan dini yapıda çeşitli formlardaki iğnelerin adak eşyası olarak dini yapıya konulduğunu ve bir kısmının da duvarlara saplandığını söyleyen yazar, Yunanistan'da şimdiye dek ortaya çıkan iğnelerin büyük bir kısmının da kutsal alanlardan, sadece Argive Heraeum'unda 2800, elde edildiğini vurgular.

Gurup I olarak verdiği "basit döküm-başlı iğneler" başlığında iğnelerin Batı İran'dan çıkan bronzlar içinde tarihlenmeleri en zor olan buluntu topluluğu olduğunu söyleyen Moorey, diğer ülkelerde olduğu gibi İran'da da elbise iğnelerinin metalden yapılmış en erken objeler arasında yer aldığını belirler. Luristan ve Kuzey İran metal endüstrisinin geç ikinci ve erken birinci binde en yoğun ve bereketli devresinde çok sayıda iğnenin imal edildiğini söyleyen Moorey, elbise iğnelerin, fibulalarının çıkışıyla doğrudan doğruya ilgili olduğunu ve fibulaların Batı İran'da ve güneybatı Asya'da yavaş yavaş iğnelerin yerini almış olduğunu yazar (s. 174). Zoomorfik başlı iğnelerin tamamen İran geleneği olduğunu ve bu tip iğne başlarının güneybatı Asya'da ve İran dışında yaygın olmadığını açıklayan yazar, güney Mezopotamya'da Susiana'yı da içeren bölgede hayvan şeklinde bir başlıkla süslenen iğnelerin 4. binin sonlarında üretildiğini belirtir (s. 191). Ur'daki "krali mezarlarında", Kiş'deki "A" mezarlığında ve Tell Agrab'daki Shara tapınağında böyle hayvan şekilli iğnelerin varlığını vurgulayan Moorey, geç 4. binde İsrail'de Mahal Mishmar mağarasından, Anadolu'da Alacahöyük ve üçüncü binin ortasına ait diğer bazı merkezlerde zoomorfik iğnelerin varlığının bilinmesine karşın bu tip iğnelerin Filistin, Suriye ve Anadolu'da 3. binde ender ve dağınık rastlanan bulgular olduğunu anlatır (s. 192). Moorey'e göre bunlar 2. binde Anadolu'da ve Suriye'de daha da ender görülürler. Kafkasya'daki Koban bölgesindeki mezarlarda hayvan motifleriyle süslü iğnelerin varlığından, bunların etkisinin güney doğu İran'da hissedilebileceğini söyleyen Moorey, böyle iğnelerin Trialeti bölgesinde de 2. bin ortalarından sonlarına kadar kullanıldığını söyler.

Sayfa 200-207 arasında II. gurup olan "ağır, açık-döküm başlı iğneler" ele alınarak bu tip buluntuların erken birinci binde Luristan metal ustasının en karakteristik verilerini oluşturduğu anlatılır. Bu objelerden çok büyük ve ağır dikdörtgen başlara sahip olanlarının gerçekten iğne mi olduğunu kesinliği hakkında şüphesini belirten Moorey, bunların *ikon* anlamlı olmaları olasılığına ağırlık verir. Bunların kutsal yerlere ve mezarlara adak eşyası olarak konulduklarını ve finialler gibi dini bir anlam da taşıdıklarını belirliyerek Dum Surkh'da bu tip iğnelerin 9. yüzyıl katında da bulunduğunu fakat büyük çoğunluğun 8. yüzyıl buluntuları arasında çıktığını ifade eder (s. 200).

"Disk başlı iğneler" adını taşıyan III. gurupta (s. 207-215) bu tip iğnelerin ön tiplerinin köken ve gelişmesi hakkında ayrıntılı ve çok yararlı bilgi veren Moorey, disk-başlı iğnelerin ön tiplerinin yakınoğu'da UR "krali mezarlarından" elde edildiğini, Biblos ve Suriye'deki Tell As'da da örneklerinin görüldüğünü belirten Moorey, Avrupa içlerinde bulunan ve erken ve orta tunç çağında yakın doğu'dan daha yoğun bir şekilde kullanılan iğnelerin *Levantine* formlarından gelişerek buradan yayıldığını savunur. İran dışında "disk-başlı iğnelerin" tam bir gelişme gösterdiği yöre nin Kafkasya olduğunu söyleyen yazar geç ikinci ve erken birinci binde iğnelerin Kafkasya'da Luristan'dan bile daha yoğun olarak kullanıldığını, ancak merkezi Zagros'larda çok yaygın olan "yuvarlak düz başlı iğnelerin" Kafkasya'da hiç bulunmadığını belirtir (s. 207). Luristan'daki zengin süslemeyle yapılan disk-başlı iğnelerin gelişiminin eldeki kısıtlı delillerle yörel bir İran aşaması olabileceğini, Tepe Hissar'ın III. katında yer alan bir mezardan çıkan bakır objenin disk-başlı iğne olabileceğini, Kafkasya'da bir erkek mezarında ele geçen benzer bir

buluntunun yardımıyla önererek, "disk-başlı" iğneler için teklif edilen başka bir kökenin de tartışmalı olduğunu söyler (s. 208). Bunların İran'ın bir çok bölümünde ve güneybatı Asya'da uzun zaman süsleyici olarak kullanılan yuvarlak levha-metal pendantların bir adaptasyonu olduğunu söyleyen Moorey, Kuzeybatı İran'dan gelen yuvarlak levha pendantların altın, gümüş ve bronzdan yapılmış merkezi bir *umbo* ya da konik bir *boss* çevresinde, dekoratif yönden iğne başlarına çok benzeyen bitki ya da hayvan frizlerinden oluşan bir süslemeye sahip olduğunu söyler. Disk-başlı iğneler süsleme açısından iki ana grupta; A. basit kabaca yapılmış, insan ve hayvan motiflerinden çok çiçek motiflerini içerenler, B. merkezi bir *boss* etrafında hayvan, çiçek ve insan figürlerinden oluşanlar diye inceler (s. 209).

IV. bölümü yazar "ornamentlere ve tuvalet malzemelerine" ayırarak bunları sayfa 216-245 arasında; bilezikler, halhallar, küpeler, gerdanlıklar, pendantlar, aynalar, kemer tokaları, kemerler ve baskı mühürler başlıkları altında tek tek inceler. Batı İran'da yapılan kontrollü kazılarda, geç ikinci ve erken birinci binde çok yaygın şekilde kullanılan süsleyici objelerin ve tuvalet malzemelerinin çok sayıda ele geçtiğini belirten yazar halhal, gerdanlık ve ayna gibi bazı bronz malzemenin çok süslü yapılmışları nedeniyle çok az yöresel ayrılıklar gösterdiğini yazar. Yöresel ayrılıklar kemer ve bileziklerde çok daha fazla olarak görülür. Hatta bu ayrılıklar kuzeyde Azerbaycan ve Gilan'dan güneyde Luristan'a kadar olan bölgede değişik ve farklı "formlar" oluşturur (s. 216).

"Zoomorfik terminallerin" Luristan'dan elde edilen bilezikler içinde en yaygın türü olması nedeniyle bu bölgenin bronz işçiliği geleneği gelişimini göstermesi açısından çok önemli olduğunu söyleyen yazar, Luristan'daki başkaca hiç bir buluntu topluluğunun Akamenid atölyelerinin ürünleriyle bu derece benzerlik göstermediğini açıklar. Yazar bu bölümde "şurası şimdi açıktır ki; zoomorfik süslemeğe sahip bilezikler imali geleneği bu bölgede Akamenid devrinden çok önce vardır. Akamenid'li sanatkar Marlik, Hasanlu, Ziwiy ve henüz bulunamamış bir çok bölgeye bu tip mal üreten bir atölyeden kalan bu mirası geliştirilmiştir" der (s. 219). Buna karşın terminallerle ilgili sorunun tamamen çözümlenemeyeceğini söyleyen yazar, Akamenid çağındaki İran eyalet atölyelerinin rolünün hâlâ büyük bir karanlık içinde olduğunu, bu devre ait bileziklerin hemen hemen hepsinin altın ya da gümüşten olduğunu ve bunların en güzel işçilikle üretildiklerini belirterek bu bileziklerin çok gelişmiş "bir saray sanatı"nın verileri olduğunu yazar.

VII. bölümü yazar "çeşitli levha-metal buluntulara" ayırır. Bu bölümde incelediği objelerin, ziller (simbal) dışında bir çoğunun savaşçı zırhları ya da kalkan veya okluklarıyla ilgili aksamlar olarak tanımlanabileceğini belirten yazar, bu buluntuların bir iki örnek dışında ne iş gördüklerinin kesin olmadığını söyler. Zillerin süslemeli ya da süslemesiz olabileceğini, metal tutamakları olmayan zillerin bu görevi yapacak bir sırıma sahip olduklarını ve bu tiplerin sırımı da üzerinde olmak kaydıyla Marlik'te ve çok az olarak Amlaş'da bulunduğunu belirten yazar, (s. 246-47) yuvarlak zillerin eski Babil terrakotaları ve geç Asur kabartmaları üzerinde resmedildiğini söyler. Kopuk bir *umbo* nun her zaman bir zil olamayacağını Hasanlu ve Karmir-Blur kazılarının ortaya çıkardığını, ancak bu durumda zillerin ortasındaki delikte her zaman bir perçinin varlığının sözkonusu olduğunu vurgulayan yazar, Arğıştı'nın adını taşıyan ve kuzey batı İran'dan gelen bir *umbo* nun da böyle bir perçine sahip olduğunu açıklar.

Kalkanlar üzerinde yer alan *boss*ların, kalkanlarının formların değişime uğramasına karşın, en azından erken üçüncü binden beri kalkanların Mezopotamya'da ve güneybatı Asya'da metal disklerle güçlendirildiği açıklanır. Moorey, yakın doğu'da kalkanların yapılış ve kullanışları hakkında bilgi vererek, Luristan'da kalkanların varlığının sadece bugüne kalan *boss*'lardan anlaşıldığını ve ne Giyan'da ne de Sialk'de kalkanların mezarlara konulmadığını, Batı İran'da kalkan ve diğer silahların bulunduğu kontrollü kazıların yalnızca Marlik ve Hasanlu olduğunu söyler (s. 252).

"Okdanlık"lara ayırdığı bölümde Asur ve Babil etkili sahnelerle süslü okdanlıkların Batı Luristan'daki mezarlarda bulunduğunu ve bunların geç dokuzuncu ve sekizinci yüzyıla tarihlendiğini ve süslemesiz ya da hayvan veya askerî sahnelerle süslü okdanlıkların Urartu'da da kullanıldığını söyleyen Moorey, Girit'te Knossos yakınındaki sekizinci yüzyıla ait bir mezardan çıkan dekore edilmiş bir okdanlığın Urartu kökenli olabileceğini savunur (s. 255).

Yazar kitabının VIII. bölümünü (s. 261-280) "levha-metal kaplar"a ayırır. Bu bölümde yer alan kapları formlarına göre; açık kaseler ve kavanozlar, bakaraç, situlalar, süslü kaseler, çaydanlık, ağızdan emzikli kaplar ve çeşitli levha-metal aksamlar olarak sınıflandırarak inceler. Akamenid-öncesi bronz döküm kapların Batı İran'da çok az sayıda bulunduğunu, bunun nedeninin tamamen üretim maliyeti ve tekniğin yetersizliği ile ilgili olduğunu belirten Moorey, ince bakır levhaların İran'lı sanatkârlar tarafından beşinci binden beri ayna yapımında kullanıldığını söyler. Sialk'de levha-bakır kapların ilk kez III. yerleşmede 7b katında dördüncü binin sonuna doğru ortaya çıktığını, bu devirden sonra Elam ve Sümer'de böyle kapların formlarının ve çeşitlerinin giderek arttığını ve bu durumun İlam yakınındaki Bani Surmah'da üçüncü binin ortalarına ait mezarlardan elde edilen verilerin ışığında Luristan için de geçerli olduğunu açıklar. Giyan ve Camşidi bölgesindeki geç üçüncü ve ikinci bine ait mezarlarda metal kapların yaygın olmadığını, bu bölgede metal-kaplar ortaya çıktığında bile bunların gayet basit formlara sahip olduklarını ifade eder. Tepe Hissar'da levha-metal kaplara sadece III B ve III C katlarında bu yerleşme yerinin en parlak devrini yaşadığı zamanda rastlandığını, Tepe Guran kazılarında elde edilen verilerden anlaşıldığı gibi, ikinci binin sonuna doğru metal kapların Luristan mezarlarına çok daha yoğun olarak konulduğunu, aynı durumun yine ikinci binin sonuna ait olan ve çok zengin altın ve gümüş buluntular veren Marlik için de aynı olduğunu söyleyen Moorey, metalin geç ikinci binden önce metal kap yapımında çok yaygın olarak kullanıldığını belirtir (s. 261-62).

IX. bölümü (s. 281-309) "sonuç"a ayıran Moorey bu kısmı; M.Ö. 1000 yılına kadar Batı İran metalurjisinin tarihi" ve "M. Ö. 950-650 arasında Luristan endüstrisi" adlı iki ana başlık altında toplar. "Luristan endüstrisini" de;

- a. organizasyon ve potronaj
- b. maden cevheri ve yakıtın kaynağı
- c. bronz-döküm geleneği: teknik ve yapıtlar
- d. bronz-döküm geleneği: cevher, alaşımlar ve karışımlar
- e. levha-metal geleneği

f. Luristan motif repertuarı

g. Luristan ve kuzey

diye alt başlıklara ayırır.

Çok ayrıntılı ve bir çok konuda son derece yararlı kataloglamadan ve bilgiden sonra konuları tek tek inceleyen Moorey, yalnızca Batı İran ile ilgili bilim adamlarının değil fakat yakındoğu arkeolojisiyle uğraşan herkesin son derece yararlı bulacağı "sonuç" bölümünde, Batı İran'ın prehistorik, bakır ve bronz madenciligi ile ilgili geniş bilgi vermektedir. "Batı İran madencilığının tarihi" adlı başlık içerisinde yerli bakırın Batı İran ve Anadolu'da en azından yedinci binden beri kullanıldığını, 6750-6000 yıllarına tarihlenen Ali Koş'dan çıkan bir boncuğun soğuk olarak döğülmüş bakırdan yapıldığını, döğme bakırdan yapılmış buluntuların Tepe Sialk'in erken beşinci bine ait I. katında bulunduğunu ve Kerman'ın güneybatısında İran platosu üzerindeki Tal-i İblis'de Sialk II ile çağdaş olan yerleşme katında ev işlerinde kullanılan bakır işçiliğinin ortaya çıkışını anlatır. Bakır dökümü için ilk kanıtın geç beşinci ve erken dördüncü bine ait olan Tepe Sialk III, 4. ara katından elde edildiğini söyleyen Moorey, aynı çağda madenin daha önce taştan ve kemikten yapılan aletlerin üretiminden çok daha yoğun olarak kullanıldığını, ilk levha-metal kabın da Sialk'in dördüncü binin ikinci yarısına ait olan III. katı 7b evresinde ortaya çıktığını belirtir. Yazar sayfa 283'de metal işçiliği için aynen şunları söyler: "Elimizdeki kanıtların dağınık ve düzensiz oluşları nedeniyle, geç dördüncü ve erken üçüncü bindeki büyük metalurjik gelişmeleri, döküm için çift kalıp kullanımının artışı ve önce arsenikli sonra kalaylı bronz alaşımının bulunuşu gibi, teşvik edici unsurlara sahip bölgelerin tanımlanması son derece güçtür. Yedinci binin ortasından hemen sonra Çatal Höyük'te işlenmiş bakırın ortaya çıkışı ve M. Ö. 4700 senesinden önceye tarihlenen ve Can Hasan'dan çıkan sap delikli topuz başının Anadolu'nun bu en erken metal işçilerinin üçüncü binde yaşamış olan halefleri kadar hünerli ve cüretli olduğu anlamına gelir. İsrail'deki son keşifler geç dördüncü bin zanaatkarının teknik becerisinin ve repertuarının çok fazla olduğunu açıklığa kavuştururken elimizdeki çok az delille varılan önceki sonuçları da yavaş yavaş değiştirmiştir. Bu nedenle bir çok höyük kazısının varlığına karşın hakkında iyi bilgiler edinemediğimiz metal işçiliği tarihi hakkındaki bilgilerimizin tek bir hazine ya da iyi donatılmış bir mezarlığın bulunmasıyla değişebileceği sürekli olarak akılda tutulmalıdır".

İlk bilerek yapılan bakır-kalay alaşımının yakın doğu'da üçüncü binin ikinci çeyreğine ait olduğunu ve bu tarihten sonra bu alaşımın çok daha yaygınlaştığını, en eski alaşımın tarihinin hâlâ karanlık olduğunu belirten Moorey, erken üçüncü bine ait bir Ur tekstinde bakır ile bronzun farklı şeyler olduğunu belirtildiğini yazar. Moorey'in araştırmasına göre; kalay karışımı bronzlar Ur'daki "kralî mezarlar"da ve Kiş ve Hafaje'de hemen hemen aynı zamanlarda, M. Ö. 2400, Suriye ve Anadolu'da ise biraz daha geç ortaya çıkmış ve alaşımın Mısır'da kullanılışı bu ülkenin Batı Asya ile olan ilişkisinin sonunda olmuştur (s. 285). Yazar Batı Anadolu'da kalay karışımı bronzların Troy II'de ve aynı zamanda Kiklad adalarında ortaya çıktığını belirterek en erken kalay karışımı bronzların henüz analizleri yapılmamış olan Kafkasya ve Sovyet Azerbaycan'ındaki bronzlar olabileceğini

vurgular. Erken ikinci binde Geoy Tepe "D" katında çok iyi kalitede kalay karışımı bronzların varlığına değinen yazar "üçüncü binin ortasından ikinci binin sonuna değin Luristan'daki metal işçiliğinin tarihi ayrıntılarına kadar saptanılmamasına karşın, bu sanatın üstün karakteristik özelliklerinin varlığı açıktır" demektedir (s. 286). "Habur ve boyalı keramiğin benzer türlerinin yayılışlarından anlaşıldığı gibi Zagros bölgesi, Asur ve Suriye arasında bir kültür ilişkisinin var olduğu devirde, erken ikinci binde, aynı tip alet ve silahların sözü geçen bölgelerde bulunmaları bu bölgelerin metal üdüstüri arasında da bir ilginin olduğunu açığa çıkartır" diyen Moorey (s. 287), bu ilişkilerin Hurri dili konuşan zanaatkarların yayılmasıyla ilgili olduğu hakkındaki karşıt ve destekleyici çeşitli görüşleri verir.

Sayfa 289'dan "sonuç" bölümünün sonuna kadar evvelce belirtilen başlıklar altında "Luristan endüstrisi"ni inceleyen Moorey, Luristan'da geç onuncu ve erken yedinci yüzyıllar arasında üretilen çok sayıda bronz eserlerle bu sanata ilişkili demir işçiliğinin çok büyük beceri ve uzmanlık gösterdiğini ve bu sanatın göçebe zanaatkarlar ya da madenciler tarafından, biraz katkısı olmasına karşın, yaratılmayacağını savunur (s. 290).

Antik devirde kaynağı ve yayılımı hayli tartışmalı olan kalay hakkında bilgi veren Moorey, "erken ikinci binde ilk kalay ticaretinin Asur'a ve oradan güneye ve batıya Zagroslar yoluyla Tebriz'in doğusundaki maden yataklarından yayıldığı hakkındaki kanıtların var olduğunu" belirtir (s. 291).

Sayfa 301'den itibaren "levha-metal geleneği"ni anlatan yazar, M. Ö. 850-650 yılları arasında Luristan için çok karakteristik olan zengin süslemeli döküm-bronz eserlerin bir "heykeltraş sanatı" olduğunu, ancak bunun ayrı atölyelerin varlığı anlamına gelmeyeceğini belirtir. Luristan'daki dökme-bronz geleneğinin bu bölgeye özgü olmasına karşın, levha-metal geleneğinin daha geniş kapsamlı Batı İran metal işçiliğinin bir parçası olduğunu savunan yazar, dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllarda Luristan'daki bu işçiliğin yakın kaynağının bu bölgenin kuzeyindeki Ziwiyeh ve Hasanlu'da aranabileceğini söyler (s. 301).

"Luristan ve kuzey" başlığı altında Batı İran ve öncelikle Luristan üzerinde çalışanlar için çok yararlı bilgiler veren Moorey, bu bölümü şu cümle ile bitirir: "M. Ö. 900-650 yılları arasında Luristan'da yaşayan bronz işçileri, ikinci binde tarihte İranlılar diye bilinen insanlar tarafından Hissar bölgesinden batıya doğru yayılan bir geleneğin sınırları içinde çalışan Kuzey İran bronz işçilerinin aksine, Elam ve Babil ile yüzyıllar süren bir ilişki sonunda gelişen, tamamen yerli bir geleneğin içeriğinde eserlerini vermişlerdir".

Moorey'in bu kitabı bu konuda son yıllarda yazılan en belli başlı eserler içinde ön sırayı alabilecek nitelikte olup kanımızca yakın doğu arkeolojisiyle ilgilenen herkese yararlı olabilir.

DR. ALTAN ÇİLINGİROĞLU

THOMAS F. MATHEWS, *The Byzantine Churches of İstanbul, A Photographic Survey*, 1976 The Pennsylvania State University Press. 405 sahife, 650 fotoğraf ve plan, folio.

New York Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü (Institute of Fine Arts) profesörlerinden Thomas F. Mathews, 1971 yılında yayınladığı "İstanbulun erken devir kiliseleri "The Early Churches of Constantinople"¹ adlı kitabından ve Heybeli-adadaki "Kamariotissa kilisesi"² ile ilgili olarak 1973 de yayınladığı uzun makalesinden sonra, İstanbulun Bizans eserleri üzerinde yaptığı çalışmaları bu kez İstanbul'da mevcut Bizans kiliselerini konu alan bu son büyük kitabı ile devam ettirmiş olmaktadır. Kitab günümüze kadar tamamen veya kısmen kalabilen Bizans kiliselerinin fotoğraf ve planları ile durumlarını tesbit etmek amacını gütmektedir. Ele alınan 40 kiliseden yalnız bir tanesi (Bakırköy —Hebdomon— deki izleri hemen tamamen yok olan Hagios Prodromos kilisesi) İstanbul şehir surları dışındadır. Geri kalan 39 kilise İstanbul surları içindeki alanda yer almaktadır. Ancak bunlardan bir kısmının da bu gün hiç bir izi kalmamıştır. Örneğin kitapta 3 no. ile gösterilen Aykapı kilisesi, 4 no.lu Balabanağa Mescidi, Beyazıt'ta Fen ve Edebiyat Fakülteleri temellerinde rastlanan 5 ve 6 no.lu A, B, C, D kiliseleri, 28 no.lu Sekbanbaşı Mescidi, 32 no.lu Şeyh Murat Mescidi ve 39 no.lu Topkapısarayı bazilikasının bu gün hiç bir izi görülmemektedir. Bunların dışındaki kiliselerden aşağı yukarı yarısı, yani 7 no.lu Boğdan Sarayı, 12 no.lu Hagia Euphemia, 17 no.lu İsa Kapı Mescidi, 19 no.lu Kasımağa Mescidi, 32 no.lu Odalar Camii, 26 no.lu Hagios Polyuctos, 30 no.lu Sinan Paşa Mescidi ve 32 no.lu Acem Ağa Mescidi (Chalkoprateria) gibi kiliseler hemen hemen ortadan kalkmış. sadece bazı duvar kalıntıları günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların dışında kalan kiliselerden yalnız biri, 37 no.lu Theotokos Panagiotissa (Kanlı kilise) kilisesi halen Rum kilisesi olarak yaşamaktadır. Aya İrini dışında kalan diğer kiliselerin tamamı cami olarak kullanılmaları sayesinde günümüze kadar ulaşabilmişlerdir.

Önsözünde belirtildiğine göre kitabın amacı, Bizansın başkenti İstanbul'un mimarlık tarihini yazmak değil, fakat İstanbul'daki kiliselerin fotoğrafik dökümantasyonunu yaparak mimarlık tarihi üzerine çalışacak olanlara kolaylık sağlamaktır. Tasviri bir ilim olan mimarlık tarihi üzerinde çalışmalar yapılabilmesi için anıtların görünümünün saptanması gerekir. Bu nedenle bu kitap bir araştırma aracıdır, İstanbul anıtları üzerinde yapılacak ciddi araştırmaları kolaylaştırmaktadır. Bir ciltte anıtlarla ilgili fotoğrafik bilgileri toplamaktadır. 19. yüzyıl gravürlerinden de yer yer yararlanılmıştır. Buna karşılık çok şematik oldukları için ortaçağ minyatürleri dikkate alınmamışlardır. Yayımlanan 650 fotoğraftan bir kısmı anıtların

¹ T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park, Pennsylvania 1971.

² T. F. Mathews, "Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), İstanbul "DOP 27, 1973 s. 113-127.

içten ve dıştan çekilen yeni fotoğraflardır. Bunların yanı sıra çeşitli arşivlerden derlenen çok kıymetli eski fotoğraflar da vardır. Bu eski fotoğraflarda görülen kiliselerin bir çok kısımları, bugün ya harabolmuş veya tamamıyla değişmiştir. Anıtların planlarında fotoğrafların çekiliş açısı da işaretlenerek kiliselerdeki tam yerlerinin saptanması sağlanmıştır.

Kitapta her anıtın Türkçe isimleri ile beraber grekçe isimleri ve bunların İngilizce çevirileri de verilmiştir. Anıtlar özet olarak tanıtıldıktan sonra anıtla ilgili önemli yayınlar tarih sırası ile gösterilmiştir.

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere bu anıtlar, devletin oluşturduğu çeşitli koruma örgütlerinin çalışmalarına rağmen varlıklarını yitirmektedirler. Ancak bir kullanım şekline kavuşmuş olanlar yaşamlarını sürdürebilmektedir. Genellikle yüzyılımızın başındaki büyük İstanbul yangınlarından sonra cami olarak kullanılmaları son bulanlar harabolmuşlardır. Örneğin Balabanağa Mescidi, Tokluded Mescidi, İsakapı Mescidi, Kasımağa Mescidi ve Odalar Camii yangınlardan sonra onarılmadıklarından hemen hemen yok olma durumuna gelmişlerdir. Bunlar içinde 35 no.lu Fenarî İsa camii ile 24 no.lu Aksaraydaki Bodrum Camii son tamirlerle ayakta kalabilmişlerdir. En iyi korunanlar tamamen veya kısmen "anıt müze" haline getirilenlerdir. Bunlar da bilindiği gibi Ayasofya, Kariye, Fethiye ve Kalenderhane camileridir. Anıtların yayınlanan eski ve yeni fotoğrafları bunların son 70-80 yılda geçirdikleri değişiklikleri ve uğradıkları harabiyeti gösteriyor.

Yazar çalışmalarında Amerikada Dumbarton Oaks Bizans Tetkikleri Merkezinin arşivi ile Fogg Art Museum arşivinden, 1930 yıllarında düzenlenen Nicholas Artamanof arşivinden, Bildarchiv Foto Marburg ve en çok da İstanbul "Eski Eserleri Koruma Encümeni"³ arşivinden yararlanmıştır.

Kitapta ele alınan kırk kilise, bugün kullanılan isimlerine göre alfabetik sıra ile verilmiştir. Bazı kiliselerin orijinal Bizans isimleri esas alınmış, isimleri kesin olmayanlar da bugünkü Türkçe isimlerine göre sıralanmışlardır. Bu nedenle de örneğin Kocamustafapaşa camii yerine "Hag. Andreas en te Krisei" ismi kullanılır.

³ Yazarın en çok yararlandığı "İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni" arşivi, 1924 yılından bu yana oluşmuştur (Feridun Akozan, *Türkiyede Tarihî Anıtlar Koruma Teşkilatı ve Kanunlar*, İstanbul 1977, s. 21). İstanbul'un anıtlarının korunması yönünden pek yararlı çalışmalarda bulunan "Eski Eserleri Koruma Encümeni" en parlak çağını 1924 ile 1954 yılları arasında yaşamış, arşivi de bu dönemde encümen üyelerinin bir çeşit amatör heyecanları ile derlenmiştir. İstanbulun üzerinde durulan anıtları için fotoğraflı birer fiş düzenlenmiştir. Bu fişlerin sayısı 1300 den fazla olmakla beraber İstanbuldaki bütün anıtların fişlerinin yapılması tamamlanmamıştır. 1951 yılında özel kanun ile kurulan "Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu" yavaş yavaş Encümenin görevini üstlenmiştir. Bununla beraber 1975 yılına kadar çalışmasını sürdüren Encümen, bu tarihten sonra çalışmasına son vermiş arşivi de Yüksek Kurula devredilmiştir. Bu arşivin korunmasının ve hatta geliştirilmesinin yerinde olacağını bu vesile ile hatırlatmak isteriz.

dığı için bu kilise "Atik Mustafapaşa Camii" ile yan yana gelmiştir. Yani anıtların sıralanmasında bir tipolojik veya kronolojik sıra gözetilmemiştir.

Sonuç olarak kitap bu günkü durumlarını saptamak suretiyle İstanbul anıtlarına önemli bir hizmette bulunmuş olmaktadır. Prof. T. F. Mathews'a İstanbul anıtlarına yaptığı bu hizmetten dolayı teşekkür borçlu olduğumuzu belirtirken Bizans mimarisi ile ilgilenenlere kitabı hararetle sağlık veririz.

DR. NEZİH FIRATLI

Leyla A. Turgut, *Ruinenstadte rund um Kuşadası*, İstanbul 1975, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu yayını, 182 s. 7. kroki, 61 siyah - beyaz, 19 renkli fotoğraf.

Kuşadası merkez olmak üzere oradan kolaylıkla gidilebilecek 9 antik ören yerini anlatan bu kitap turistler için bölgesel bir rehber niteliğindedir. Kuşadasına geleceklere, yakın çevredeki Efes, Magnesia, Priene, Milet Didyma, Nysa, Aphrodisias, Laodiceia, Hierapolis anlatılmaktadır. Magnesia ve Didyma dışındaki diğer 7 ören yerinin planları verilmiş ve anlatımı kolaylaştıran fotoğrafları eklenmiştir. Kitaptaki siyah-beyaz fotoğraflar yeteri kadar iyi değilse de renkli levhalar çok mükemmeldir. Kitap bir bakıma Prof. E. Akurgal'ın Türkiye çapındaki kitabını hatırlatıyor (E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul 1973). Eser yalnız turistlere değil o bölgede seyahat edecek arkeologlara da faydalı olacak niteliktedir. Bu nedenle o bölgenin ihtiyacını karşılayacak böyle olumlu bir rehberi hazırlayan sayın L. A. Turgut'u ve bunu yayın alanına koyan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunu kutlarız.

DR. NEZİH FIRATLI

ULUĞ İĞDEMİR : “*Yılların İçinden*” (Makaleler, Anılar, İncelemeler). Ankara 1976 Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi - Sa. 31.

Gerçek yaşayıştaki ya da doğadaki bir durumu veya bir olayı saptayan yazılar, belgesel türden oluyor; üzerinden zamanın geçmesiyle de tarihsel nitelik kazanıyor. Bu tür yazıları okurken, eski günler bir kez daha yaşanıyor, hayal gücümüzde de olsa, geçmiş günlerin olayları bir kez daha gözlerimizin önüne seriliyor; çoğu kez de bizi düşünmeğe ve ister istemez o günleri, yaşamakta olduğumuz günler arasın da belli bir karşılaştırma yaptırıyor ve belli bir sonuca varmağa yöneltiyor; çünkü bunlar, bizi olayların tarihsel ve sosyal değerlerini görmeğe ve ekonomik incelemelerini oluşturmağa zorluyor. Böylelikle de eski günlerde ve yıllarda saptanmış olan olayların bir değerlendirmesini yapmış oluyoruz.

İşte Uluğ İğdemir’in “*Yılların İçinden*” adı altında bir araya getirmiş olduğu yazıları, bu değerler belgesel yazılardır. Zamanında yazılmış, ama dağınık bir halde gazete, dergi ve ansiklopedilerde çıkmış olan bu yazılar; anı, araştırma, inceleme ve eleştirmeler, geçmiş yılların devrimci olaylarını, bu olaylar içinde iken duyulanları ve özlenenleri yansıtıyor. O devri yaşamış olanlara bile çoğu kez bilemedikleri yanlarını aydınlatıyor. Yazılar, okuyucuya yorumlar yaptırıyor, zaman zaman geriye baktırıyor, zaman zaman da günümüze getiriyor, çeşitli olayların dün ile bugünü, dolayısıyla de nedenlerini gün ışığına çıkartıyor.

Yazılar, “*Atatürk ve Devrim*” başlıklı bölüm ile başlamış. Kesin olan bir şey varsa, Atatürk evresi, Türk ulusunun en mutlu bir evresi idi. Batı uygarlığına yaklaşmak için yola çıkmış, din ile dünya işlerini birbirinden ayırmış, eskiyip yıpranmış, zamanı geçmiş, aykırılışmış inançlar ve düşünceleri üzerinden ata ata durmadan ilerlemiş olan bir evre idi. Bunun büyüklüğünü belki bizler, devrimlerin içinde bulunduğumuzdan öylesine duyamadık ama, dış ülkeler bunu çok iyi görmüşler ki, hiç ağzımızdan düşmeyen “inşallah” sözcüğünün artık o zamanlar işitilmez olduğu dikkatlerini çekmiş. Bir Alman gazetesi: *Illustrierte Zeitung* Türkiye’ye ayırmış olduğu bir yazıda, buna parmağını basmış ve “Ankara’da inşallah kelimesi unutulmuştur; Ankara, Allah kuvvetli olan iledir diye çalışıyor” demiş. Uluğ İğdemir’in ilk yazısı, çok anlamlı olarak Alman yazarının bu deyişiyle söze başlıyor. Gerçekten de Türk devriminin gerçek anlamı, Türkiye’de değişen anlayış, bundan daha güzel ve daha güçlü dile getirilemezdi. Oysa bugün, Cumhuriyetin 54. yılında gene eskiye dönüldü, yapacağımız her işin başında, her verdiğimiz sözün, umudun ardında bir “Inşallah” sözcüğü gelmekte, hele hükümet temsilcilerinin ağızından bu sözcük hiç düşmemekte. Acaba bu yüzden mi gereken işler yapılmıyor ve her iş Allah’a bırakılıyor?

Atatürk neler yapmıştı? Hepsi bu yazılarda anlatılmakta: Önce gezdiği yerlerde konuştu. Kastamonu’da “medenî olacağız” dedi, İnebolu’da erkek ve

kadın giysileri üzerinde durdu; yıkılması gereken kurumların başında “tekkeler”-in geldiğini söyledi. Küçük bir ilçe merkezi olan Sakcagözü’nden gelen bir mektup, Türk köylüsünün, uygarlığın gerçek anlamını kavradığını, Atatürk’ün bu devrimlerini olumlu karşıladığını tanıtlamış. Ama, bütün bu arı sevinçler karşısında, zaman zaman gene “irticaî hareketler” baş kaldırmış, Atatürk’e kıymağa değin götürmüş. Yalnız ne var ki, bu baş kaldırışlar, O’na karşı duyulan sevgiyi daha da arttırmış; Ankara’da Hâkimiyet-i Milliye meydanını dolduran Türk halkı büyük bir coşkunlukla “*Atatürk Sevgisi*”ni yeniden dünyaya haykırmış. O’na gerçekten hayran olmamak elde değildi. Ama, önce hayran olup da, sonra Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi dönen ve ardından gidenlere “tufeyliler” diyenler de yok değilmiş. Ne yazık ki bugün bile bunu söyleyenler var.

Anafartalar Grubu Kumandanı ve Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal’in, yurdunu seven, üstün yetenekli, yetkili ve yürekli bir Albay olduğu da anlatılıyor. Subay olarak, her şeyden önce insanmış; düşman erlerini bile yerde serili, kanlar içinde gördüğünde: “*Bu manzara insanlığın yüzünü kızartacak bir şeydir*” demiş, ama bunu ancak “*yurdunu savunmak*” için yaptığını söylemiş. Düşman bayrağının bile yerlerde sürünmesine gönlü yatmamış: “*Biz Türkler, bir kimsenin, bir ülkenin değil, insanlığın düşmanı olanların düşmanınız*” demiş.

Bilimsel konularla da ilgilendiğini öğreniyoruz Atatürk’ün bu yazılardan. Türk Tarih Kurumu’nun yayın aracı olan dergiye “*Belleten*” adını O, bulmuş. O’nun tarih anlayışından Türk Tarih Tezi doğmuş. Bu tezi incelemek ve tartışmak üzere Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurmuş, bütün varlığını da bu kurumlara bırakmış; ardından Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi de onun isteğiyle kurulmuş; çünkü ana kaynaklar ancak bu kurumlarda ve Fakültede araştırılabileceğini, bunun için de Fakültede Tarih ve Coğrafya Kürsüleri yanında ölmüş dillerden Sumer, Eti, Eski Çince, Sanskrit, Eski Yunan, ve Lâtin dilleri için de kürsülerin açılmasını istemiş. Yaşayan dillerden ise Almanca, Fransızca, İngilizce, Macarca, Arapça ve Farsça Kürsüleri hep O’nun isteğiyle açılmış ve bu diller, edebiyatlarıyla birlikte öğretilmeğe başlanmış. İtalyanca, İspanyolca, Felsefe, Sanat Tarihi ve Tiyatro Kürsüleri sonradan aralarına katılmıştır. Türk Tarih Kurumu’na bildirmiş olduğu düşüncelerin bugün dahi her bilim adamına kılavuz olacak düşünceler olduğunu Uluğ İğdemir de söylüyor: “*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır*”. Örnek gösterilen bir ikincisi de şu: “*Biz daima hakikati arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız*”. Atatürk, tanıtlanmış (positive) bilime inanmış bir kişiydi: “*Hayatta en hakikî mürşit ilimdir*” sözü elinde ve kafasında bir “meşale” idi. Ortaya koyduğu düşünülerin de hep tartışılıp, en yeni yöntemlerle incelenmesini istemiş.

Şiir ve edebiyatla ilgilenmiş Atatürk. Mehmet Emin Yurdakul’un şiirlerini okur, ezberler ve ezberletirmiş. Aka Gündüz’ün “*Dikmen Yıldızı*” adlı romanını bir gecede okumuş; kültür adamı imiş Atatürk, felsefe, tarih ve edebiyat kitaplarıyla dolu zengin bir kitaplığı varmış; okuyan bir insanmış. Kendisine çok anıtlar diktiler ama, Ankara’da Kızılay’daki Güven Anıtını yapan ünlü Alman heykeltıraşlarından Josef Thorak’ın yaptığı büstün en güzel olduğunu söylüyor İğdemir; gerçekten de böyle bir büst bu. Münih müzesinde iken II. Türk Tarih Kongresi’ndeki sergi için Hit-

ler'in izniyle İstanbul'a getirmişler, satın alınarak bir daha da geri göndermemişler. Bugün, Türk Tarih Kurumu'nun giriş holünde, bilim adamlarını izlemekte, bir kopyası da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nin iki yapı arasındaki sedde, gençleri gözlemlemektedir. Acaba son olaylar için, "kardeş kardeşi vuranlar" için neler düşünüyordur?

"İncelemeler" bölümünde Uluğ İğdemir, Atatürk'ün biyografisini vermiş. Büyük bir asker, eşsiz bir devlet koruyucusu ve olgun bir siyasa adamlığını, düşüncelerini, eylemlerini ve başarılarını tam onaltı bölümde, kronolojik bir sıra ile anlatmakta, ardından da, Atatürk ve Cumhuriyet hakkında, yazısının yazıldığı tarihe değin (1944) çıkmış olan bibliyografisinin bir listesini sunmaktadır.

Atatürk'ün "*Çocukluğu ve İlk Tahsil Hayatı*"ndan başlayarak "*Kemal Adının Menşei*" araştırılmış, "*Manastır İdadisi*"nde yabancı dile, Fransızcaya verdiği önem belirtilmiş, edebiyat ile ne ölçüde ilgilendiği, şiir yazmak hevesinin nereden geldiği, Harbiye'de de güzel söylemek ve güzel yazmak için ne gibi çalışmalar yaptığı, siyasal düşüncelerinin nasıl baş gösterdiği, Harp Akademisi'nde bir örgütün başına geçerek siyasal düşüncelerini bütün öğrencilere yayabilmek için elyazlarıyla bir gazete çıkarmak için arkadaşları ile birlikte nasıl çaba gösterdiklerini, sonra da nasıl tutuklandıklarını bütün ayrıntılarıyla anlatılmış. Akademi'den Erkânıharp Yüzbaşısı olarak çıktıktan sonra örgüt halinde çalışmasını nasıl sürdürdüğünü, Abdülhamit'in hafiyelerinin ise peşini bırakmadığını, jurnal edilerek Şam'a sürüldüğünü, "*Suriye'de*", "*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*"ni kurduğunu, bunu sonra Yafa'ya götürdüğünü, bir dalını da Selânik'te kurmak istediğini ve bunun için Selâniğe gizli olarak gittiğini açıklanmış. Şam'da topçu stajını bitirdikten sonra, Atatürk, Kolağasılığa yükseltilmiş ve Ordu Erkânıharbiyesi'ne atanmış; oradan da Makedonya'da Üçüncü Ordu'ya geçirilmiş. Bu Ordu'nun Müşirliği ise onu, yanlarında Selânik'te alakoymuş. "*Meşrutiyet'in İlanı*"nda da Mustafa Kemal'in artık siyasa ile uğraşmak istemediğini öğreniyoruz. "*Ordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile politika ile uğraşmamalı*" düşüncesini savunuyor ama, Kongre bu kararı aldığı halde, uygulamadığı için, onun İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyeleri ile arası açılmış. Tam siyasadan çekilmek isterken, onu, Meşrutiyet'e karşı gelenleri yola getirmek üzere Trablusgarb'a göndermişler. 31 Mart olayı üzerine Rumeli'de bir Ordu kurulmuş, Mustafa Kemal, bu Ordunun adını "Hareket Ordusu" koymuş ve Erkânıharbiye Reisliğini yüklenerek, İstanbul üzerine yürümüş; başarının en büyük payı da Mustafa Kemal'de olduğunu söylemişler. Bu olaydan sonra "*Siyasetten Çekiliş*"i ve kendisini yalnız Ordu'ya verişini anlatılıyor. "*Trablusgarb*"de İtalyanlar saldırıya geçince, ülkesi ve halkı için dövmek çöküsü içinde Mustafa Kemal, bir kaç arkadaşı ile birlikte Mısır üzerinden Trablus'a geçmiş ve İtalyanları geri püskürtmüş. Bunun üzerine de Binbaşılığa yükseltilmiş. "*Balkan Harbi*" sırasında Komanova yenilgisi, Selânik'in düşüşü, Bulgar ordusunun da Çatalca'ya değin dayanışı gene askerlik damarlarını kabartmış, Avrupa yolu ile İstanbul'a gelmiş. Onu Bahrişefit Boğazı Kuvayı Mürettebesi Harekâtı Şubesi Müdürlüğüne atamışlar, aynı zamanda da Bolayır Kolordu Kuvvetinin Erkânıharbiye Reisliğini üzerine vermişler. Edirne'ye en önce, bu Kolordu'nun atlı Livası (Tuğay'ı) girmiş. Balkan Harbi'nden sonra Mustafa Kemal'in Sofya'da ataşemiliterliği geliyor; aynı zamanda Bükreş, Belgrad ve Çetine ataşemiliterliklerini yapmış. Bir süre sonra da yarbaylığa yükseltilmiş. - "*Birinci*

Cihan Harbi'nde Mustafa Kemal'e Ondokuzuncu Tümen Komutanlığını vermişler. Düşman orduları Arıburnu ve Seddülbahir yörelerine asker çıkarmağa başlayınca, bütün tümeni ile ileri atılmış ve düşmanı daracak bir kıyı bölgesinde sıkıştırmış; bununla da ünlü Çanakkale savunmasının temelini atmış. Arıburnu'ndan umduğu sonucu alamayan düşman, Türk cephesini yandan çevirmek üzere Anafartalar bölgesine yeni bir çıkartma yapınca, Conk Bayırı tehlikeye düşmüş. Bunun üzerine de Ordu Erkânıharbiye Reisi aracılığı ile Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşa'dan bütün kuvvetlerin, kendi kumandası altına verilmesini istemiş; verilince de; hemen ertesi sabah, düşmanı geriye püskürtmüş. Anafartalar'da büyük yenilgiye uğrayan düşman artık bir daha saldıramamış ve Gelibolu yarım adasını boşaltmak zorunda kalmış.— Dinlenmek üzere Edirne'ye giden Mustafa Kemal'i Onaltıncı Kolordu Komutanlığına atamışlar. Bu kolordu ile bir süre Edirne'de kalmış, sonra da Doğu'da Bitlis, Muş cephesinde, aynı sayı altında başka kıt'alarda oluşmuş bir Kolordu'nun başına geçmiş. Diyarbakır'da Miriliva (Tuğgeneral) olmuş; Bitlis ile Muş'u Rus Çarlığı'nın elinden kurtarmış. Gene Şam'a gitmiş, buradan da tehlikede olan Hicaz'ı boşaltmış; oradan gelen kıt'alarla Suriye cephesini güçlendirmiş; Sina cephesini görmeğe gittikten sonra da İkinci Ordu'ya Kumandan olmuş; Diyarbakır'da ona Yedinci Ordu'nun Kumandanlığını önermişler; bununla da Bağdad'ı kurtarmasını istemişler. Bunu olanak dışı bulan Atatürk, Halep dolayında güçlü bir ordunun yığılmasını ülkeye yararlı olur kanısıyla Yedinci Ordu Kumandanlığını almış ama, bu Ordu, Bağdad dolayındaki Altıncı Ordu ile birleştirilmiş, başına da Almanya'dan General Erich von Falkenhayn getirilmiş. O da Bağdad üzerine yürümenin bir yararı olmadığını görünce, Yedinci Ordu ile Sina Cephesi'ne saldırı planı düzenlemeğe başlamış. Oysa, Türkiye'nin artık saldırı için harcanacak gücü kalmamış Atatürk'ün görüşüne göre; elindeki orduları da yedek olarak tutması gerekiyormuş. Mustafa Kemal, bu düşüncesini Falkenhayn'e kabul ettiremeyince bir rapor yazmış, tehlikenin edimlisi olmamak için görevinden çekilmeğe karar vermiş ve İstanbul'a gelmiş. İstanbul'da Mustafa Kemal, Velihaht Vahdettin ile birlikte Almanların Umumi Karargâhı'na gönderilmiş. Burada o, Alman cepheslerini gözden geçirmiş; İmparator Wilhelm, Mareşal Hindenburg ve General Ludendorf ile görüşmüş; böylelikle de geleceğin Osmanlı Padişahı ile Dünya Savaşı'nı yöneten Alman Şeflerinin karakterlerini ve Alman Cephesi'nin gerçek durumunu öğrenmiş; İstanbul'a hasta olarak döndüğünde, bir iki ay tedavi altına alındıktan sonra, dinlenmek üzere Viyana'ya, oradan da Karlsbad'a gitmiş. Bu sırada İstanbul'da Sultan Reşat ölür ve yerine Vahidettin geçer. Karlsbad'dan dönen Mustafa Kemal'e yeniden Yedinci Ordu kumandanlığını verirler. Sina Cephesi'ne saldıran düşman ordusu, Türk ordusu karşısında kat kat üstün olduğundan, sağındaki Sekizinci Ordu'yu parçalamış; Mustafa Kemal de kendi ordusunu güçlükle kurtarmış ve Havran Çölleri içinden bozulmadan Şam'a getirmeği başarmış. Burada aldığı yeni bir buyruk üzerine Rayak'a gitmiş; ama, Rayak'ta kumanda edilecek bir ordu bulunmadığından yeniden Yedinci Ordu'ya dönmüş. Öteki ordulardan geri kalanları da kendi ordusuna katarak hepsini Halep dolaylarında toplamış ve bir düzene sokmuş. Burada İngiliz ve Arap ordularına karşı verdiği muharebede, düşman ordularını yenmiş. Bundan böyle de düşman artık ilerleyemez olmuş. Böylelikle Mustafa Kemal, Antakya'dan Halep'in kuzeyinden geçen ve aşağı yukarı bugünkü sınıra uyan bir çizgiyi korumuş ve Türk devletinin ulusal

sınırını edimli olarak çizmiş. —30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi (savaş bırakılması) imzalanınca, Almanların yurdumuzdan çıkması gerekmiş. Bu sırada, Yıldırım Orduları Grubu'nun Komutanı Liman von Sanders Paşa da Almanya'ya dönmek zorunda kalınca, yerine Mustafa Kemal'i atamışlar. O da görevine başlamak üzere Adana'ya gitmiş ve artık Osmanlı İmparatorluğunun son günlerini yaşadığını anlamış. Yeni Türk Devleti'nin kurulması için de olanaklar aramaya başlamış. Ordular Grubu kaldırılınca, artık Suriye'nin kuzeyinde yapacak bir iş kalmadığından, Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırılmışlar. İtilâf Devletleri'nin (aralarında anlaşmış olan devletlerin) donanmaları da İstanbul Limanı'na girmeğe başlamış. İstanbul, şaşkınlık ve umutsuzluk içinde imiş. Ülke için artık kurtuluş olmadığını sanarak, kişisel çıkarlarını korumak üzere canlarını kurtarmak kaygısına düşmüşler. Mustafa Kemal, sınırları bozan bu ağır hava içinde, yakın dostları ve güvendiği arkadaşları ile Kurtuluş Savaşı'nın planlarını hazırlamağa başlamış, en güçlü desteğin de halktan geleceğine inanmış. Oysa halkın İstanbul'da olanlardan ve tehlikenin korkunçluğundan hiç haberi yokmuş. İstanbul'da oturup, halka bunu anlatmanın olanağı da kalmayınca, "İstanbul'dan çıkmak ve halkın içine girmek gerekir" diye düşünmüş Mustafa Kemal. Ama, nereye ve nasıl gidecekti? O, böyle düşünürken, hükümet onu Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya göndermek istemiş; O da bu görevi, planlarını hızlandırabilmek için seve seve kabul etmiş.

Bundan sonra olanlar artık herkesce bilinen ve günümüzde kutlanan olaylar, "*İstiklâl Savaşı*" başlığı altında toplanmış: Mustafa Kemal'in küçük Bandırma vapuru ile Samsun'a çıkışı ile başlıyor.

"19 Mayıs". Bu tarihin taşıdığı anlamını ise Uluğ İğdemir, kitabının VIII. bölümünde daha da ayrıntılı olarak anlatıyor ve bu tarihin "Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna bir başlangıç, Türk Milletinin yaşamında bir dönüm noktası" olduğunu vurguluyor. Bu noktadan iyice belirmesi için de bu Bayram Günü'nden önceki karanlık ve umutsuzlukla dolu günleri bir kez daha anımsatıyor. Bu tarihten sonra Erzurum ve Sivas Kongreleri. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması. Bu Cemiyetin Halk Fırkası'na dönüşmesi; sonra da Cumhuriyet Halk Fırkası adını alması. Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanması. Birinci ve İkinci İnönü Savaşları, Başkumandan olarak Sakarya'da, Sakarya Meydan Muharebesi'nde ordunun başında dövüşmesi. Utku! (Zafer!). Gazi ünvanını ve Müşir (Mareşal) aşamasını kazanan Mustafa Kemal, Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Kars Muhademesinin bağlanmasını, sonra da Fransızlarla Ankara İtilâfnamesi'nin imzalanmasını sağlamış, ardından Yunan Cephesine koşmuş ve Ordu'nun "Başkumandan Muharebesi" adı altında Afyon Taaruzu'nda (saldırısında) ve Dumlupınar'da düşmanı darmadağın ettikten sonra "*Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!*" diyerek İzmir'e varmış. - Mudanya Mütarekesi'nden sonra Mustafa Kemal Ankara'dadır. Saltanatı, Hilâfet'ten ayırır. Bu davranışıyla de Cumhuriyete doğru bir adım atmış oldu.— Lozan Muahe-desi, Türk Devleti'ne maddî mânevî bağımsızlığını sağladı. "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*" ile (29 Ekim 1923) Ankara, Devlet Merkezi oldu, Gazi Mustafa Kemal de ilk Cumhuriyet Reisi seçildi. Ondan sonra devrimler ardı ardınca süregeldi: Halifelik kaldırıldı. Bununla Saltanat'ın güçlendirme kaynağı olan ve ulus çocuklarının anlayışlarını ikiye bölen öğretim ayrılığı giderildi. Medreseler kapatıldı. Öğretim

birliği sağlandı. Siyasada din işlerinin parmağı olan Şeriye Vekilliği ve Maliye'nin yanında ayrı bir Diyanet Maliyesi olan Evkaf Vekilliği kaldırıldı. Cumhuriyet'in Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapıldı. Şapka Kanunu çıkarıldı. Tekkeler, türbeler, zaviyeler kapatıldı. Milletlerarası takvim ve saat kabul edildi. Şeriye Mahkemeleri kaldırıldı. Mahkemelerde birlik sağlandı. Şerî Mecelle'nin yerini Türk Medenî Kanunu aldı. Türk Ceza Kanunu, Türk Ticaret Kanunu çıkartıldı. Sokaklarda ve meydanlarda heykeller dikildi.

Yüzyıllar isteyen bütün bu savaş toplamı ve devrimler, yedi sekiz yıl içinde olmuş, aşamalarını da Gazi Mustafa Kemal 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Büyük Nutku ile Cumhuriyet Halk Fırkasının İkinci Kongresi'ne rapor özelliğinde sunmuştur. Bu sıralarda ben Erenköy Lisesi'nin son sınıfında idim. Aramızda bir mebus kızı vardı: Sıdıka Tahir. Babası onu, bu Büyük Nutku dinlemesi için Ankara'ya çağırmişti. Hepimiz ona öylesine gıpta ile bakmıştık ki, genç yüreklerimizin coşku içinde onu nasıl sevinçle uğurladığımız bugün bile gözlerimin önünden gitmiyor.

Devrimlerin arkası kesilmemişti: Mustafa Kemal, Cumhuriyet Reisi olarak Teşkilat-ı Esasiye Kanununun din maddelerini kaldırttı ve Türk Cumhuriyeti'nin laikliğini ilân etti. Eski harfleri sildirtti ve yerine Lâtin temelinden alınan Türk alfabesini koydurdu, sonra da okullarda öğretilmesini sağladı; halka da özel kurslarda gösterdi. Kendisi bile tahta başına geçerek bu yolda öğretmenlik yaptı.

Atatürk'ün büyük devrimlerinden biri de Tarih Devrimi olmuştur. Uluğ İğdemir, bunu da, kendisi tarihçi olması dolayısıyla çok güzel anlatmış: Türk Tarihi'nin birbiri ardınca savaşlar ve yağmalar tarihi olduğunu sananlara, Türk tarihinin kökünü ve dünya tarihindeki kurucu ve yapıcı rolünü öğrenmek istemiş Atatürk. Bunun için de ilk önce Türk Ocakları'na bağlı Türk Tarihi Tetkik Encümeni'ni, Ocaklar'ın kapanması üzerine de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni (Türk Tarih Kurumu'nu) kurmuş. Bu Kurum'un çalışmalarıyla kendisi de yakından ilgilenmiş. Okullar için tarih kitapları, kendi gözetimi altında yeniden yazılmış, arkeolojik kazılara özendirilmiş; bulunan hakikatler ulusa bilbirilmiş ve uluslararası bilginlerin incelemelerine sunulmuş, Büyük Kurultaylar'da yazılanlar ve düşünenler hakkında bildiriler verilmeğe başlanmış. Alacahöyük kazıları, Tarih Kurumu'nun girişimi imiş. Sonuçları dünyanın dikkatini çekmiş. Ayasofya Bizans yapıtları müzesi haline konmuş. Devrimler hiç kuşkusuz bitip tükenemezdi Atatürk'ün zamanında. Cumhuriyet ilkelerini halk içinde yaymak ve halkın kültür düzeyini yükseltmek için Halkevleri'nin açılmasını gerekli görmüş Cumhuriyet Başkanı. Ve uzun yıllar Arapça ile Acemce'nin etkisi altında özbenliğini yitiren Türk dilini yabancı öğelerden temizlemek ve ona kendi sesini verebilmek için Türk Dil Kurumu'nu kurmuş; burada başlayan çalışmaları da yıllarca kendisi yönetmiş. Bu çalışmalar bize Türk dilinin, dünyanın en eski bir kültür dili olduğunu ve en büyük dillere binlerce sözcük verdiğini tanıtladı.

Bundan sonra Uluğ İğdemir, Atatürk'ün "siyaset adamlığı"na geçiyor: "*Yurtta sulh, cihanda sulh*" kuralını ortaya koyan, Türkiye'nin bütün komşularıyla barış ve güven havası içinde iyi ilişkiler kurmasına haliyle çok önem verecekti. Balkan Anlaşması bunun bir kanıtı oldu. Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında imzalanan Dostluk Misakı da, öteden bu yana, doğu ve güney komşularımızla süregelen

barış durumunu sağlamlaştırdı. Montreux'de (Montrö'de) imza edilen bir sözleşme ile Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki salt egemenliği onandı. - Soyadı çıktıktan sonra (21 Haziran 1934) Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e Büyük Millet Meclisi, bir kanunla "Atatürk" soyadını vermiş. Uluğ İğdemir ile birlikte, "Türk milletini yeniden yaşam alanına çıkararak, onu yeni bir ruhla dinamik bir millet haline getiren Mustafa Kemal'e" bu soyadını hepimiz en uygun bir ad bulduk. O, Türklerin atası olmuştu. - Türk kadınlarına "mebus" seçme ve seçilme hakkını da O verdi. - Dil ve Tarih araştırmalarını genişletmek için Ankara'da bir Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin açılmasını istedi. Atatürk'ün bu isteği, 20 Haziran 1935 tarihinde yerine getirildi. Hemen her hafta da, bir kez olsun çalışmalarımızı yakından izlemek üzere Fakülte'ye gelirdi.

Atatürk, bu çalışmaları arasında birdenbire hastalanmış, yaşamında bütün düşmanlarını yenmiş ve bir kez olsun yenilmemiş olduğu halde, bu güçlü insan, hastalığını yenememiş ve 10 Kasım 1938 yılında gözlerini dünyaya kapamıştır.

Uluğ İğdemir, Atatürk'ün coşku içinde geçirdiği bu zengin ve başarılı yaşamına "emsalsiz bir kahramanlık destanı" diyor. Çok canlı olarak anlattığı bu destanın her parçası, bir yazarın bütün yaşamını alabilecek ölçüde geniş bir inceleme alanı olduğu düşüncesini kendisiyle paylaşıyoruz.

* * *

Kitabın II. bölümü, toplumsal konuları getirmektedir: Toplumda devrim hangi konularda olacak? Cumhuriyet, toplumun nelerini düzeltecektir? - Toplumun kaynağı çocuk olduğundan, bu bölümün yazıları her şeyden önce çocuklarımıza bakmakta ve çoğunun ne ölçüde yoksul olduklarını, bu halleriyle de sokaklarda oynadıklarını görmektedir. Bu yavrucaklara acımamak elde değil ama, Cumhuriyet yöneticilerinin de her şeyden önce bunları sokaktan kurtarmaları, her birini Cumhuriyet anlayışıyla toplayıp yetiştirecek kurumların açılmasını öneriyor Uluğ İğdemir. Nitekim o günlerde, bugün, adı Çocuk Esirgeme Kurumu olan Himaye-i Etfal Cemiyeti, çocukları yola getirecek Evler (İslahhaneler) ve onlara el özlüğü isteyen belirli iş öğretmen Sanathaneler (Zanaatevleri) kurulmuştur. Ama gene de sokaklardan yoksul çocukların hepsi toplanmış değildir. Nüfus arttıkça da toplanamayacak gibi gözüküyor.

Toplumun yetiştiren öğretmenlerdir. Anadolu ise softaların elinde tutsaktı. Bunun için İstanbul'dan öğretmen istenmekte idi. Ama gençler, ancak İstanbul'da kalmak koşulu altında öğretmen oluyorlarmış. Neden? Çünkü Anadolu'da yaşamın güçlüklerini giderecek kolaylıklar yokmuş; eğlence yokmuş; ancak çalışma varmış. Ama, çalıştığı alanda ortaya koyacağı yapıyla övünmek de olduğunu hiç düşünmüyormuş o zamanki gençlik. Oysa Atatürk: "Çalış, Övün, Güven" demişti. Bunu gençlik, Cumhuriyetin ilk yıllarında henüz kavrayamamış. Ancak sonraları, akınlar başlamış Anadolu'ya. Gençlerin köylere dağılmasıyla de Anadolu, o zamanki durumunu, hâlâ tamamiyle değilse bile, çok değiştirmiştir.

Ama, ilerlemek için asıl zor olan, geleneklere bağlı, boş inançlara dayanan geniş kitlenin anlayışını değiştirmektir. Çocuklardan başlayarak, gençler üzerinden, olgun insanlara gelinceye dek, kitle içinde yalnız iyiler, doğru düşünenler, aydınlar değil, "Bedhâhlar" (kötülük dileyenler), "Hayasızlar" (utanmazlar), "Hapisha-

neler”e (Ceza Evleri’ne) girenler ve “Külhanbeyleri” de (Haylaz Delikanlılar) vardı. Çocuklar, yaşamlarını yoksulluk içinde sokaklarda geçirmekte, gençler, kalkınmak için çabalayan Anadolu’ya, yaşam kolaylığı ve eğlence yokluğundan öğretmen olarak gitmek istememekte, Bedhâhlar, çıkarlarına dokunacağı için çalışanları kıskanmakta, kötölemekte ve lekelemekte, Hayasızlar da, giysilerini uygarlaştırmış olan kadınlara sataşmakta imiş. Külhanbeylere gelince, bunlar toplum yapımızda, zararlı birer mikrop gibi ortalığı sarmış, herkesi tedirgin etmekte imişler; hapisanelerde de tutuklananlar için yerler elverişli değilmiş; yönetimleri de çok bozukmuş. Hepsinin düzeltilmesi, iyileştirilmesi gerekiyormuş. Sınıflar halinde yaşayan bu olumsuz insanları ortadan kaldırmak gerekiyordu hiç kuşkusuz. O evrenin hükümeti, bunu da önemle ele almış, ülkede müritlik (tarikatchılık), softalık (körükörüne dine bağlılık), derebeylik (toprak ağaları) sınıfları gibi bu serseri sınıfları da tarihe gömmeye karar vermiş. Ama, bunların kökleri hâlâ kazınmış değildir; öyle ki, zaman zaman gene hortlamaktadırlar.

Toplum uyandıka, yaşamı kolaylaştıran güzel ve temiz evlerde oturmak ister. Bu bakımdan yapı işlerine de artık bir yenilik bir yeni yaşam düzenine uygun bir yapıcılık baş gösterecekti haliyle. Her şey düşünülüyormuş, yalnız “güzellik” kavramı henüz belleklerde yer etmemiş. Kentlerin güzellikleri bir gereksinme olarak henüz duyulmuyormuş. Oysa insan, sanata önem verdiği ölçüde uygarlığını belirler. Ülkeler bile ölmezliklerini, tarihe bıraktıkları sanat yapıtlarıyla yaşıyor değil mi? Eski Yunanlılar, Romalılar, Mısırlılar, hep sanat yapıtlarıyla anılmaktadır. Eski anıtlarıyla zengin, doğa güzelliğine, el güzelliğinin katkısı da isteyen kentler arasında İstanbul, hiç kuşkusuz başta geliyordu. 1953 yılında, İstanbul’un Türkler tarafından alındığı günün 500. yıldönümünde bu da düşünülmüş ama, yeni anıtlar yapılırken, eskiler yıkılmağa başlanmış; yeni heykeller dikilirken eski hamamların, eski kemerlerin yok edilmesi gerekli görülmüş. Uluğ İğdemir, bu görüşleri haklı olarak eleştiriyor ve “Türk İstanbul’u, bir bayındırlık planı çerçevesi içinde ortaya çıkarmalı” diyor. Eskilerin arasında Ayasofya da var. 1935 yılında, Atatürk’ün buyruğu ile müze haline getirildi bu cami. Zaman zaman, bunun gene cami haline döndürülmesi öne sürülüyormuş. Bugün bile gene bu düşünce zaman zaman hortlamıyor mu? Oysa Ayasofya, çok eski bir yapı, bir anıt, yalnız bizim değil, insanlığın malıdır. “Bunu Türk aydını yapamaz! Yapacak olursa, Atatürk’ün anısına hainlik etmiş, onun evrensel düşüncesini de hiçe saymış olur”. Bunda Uluğ İğdemir’in yerden göğe değin hakkı var!

Cumhuriyet’in ilâniyle kanunları hakkiyle uygulamanın zamanı gelmişti. “Özel Teşebbüs” iyi bir şeydi ama, “alabildiğine para kazanmak, halkı sömürmek” demek değildi. Bunun da bir düzeni, bir sorumluluğu olmalıydı. Bu sorumluluğun eksikliği yüzünden yangınlar çıkıyor, fabrikalarda patlamalar oluyormuş. Ne yazık ki, ellidört yıl sonra, hâlâ kanunlar yeterince uygulanmamakta, yangınlar çıkmakta, patlamalar olmakta ve bunların karşısında bugün de bir sorumluluk duyan olmamakta!..

“Gerçek demokraside, yurdu bir insan değil, bir ülkü çevresinde toplanmış partiler yönetir” diyor Uluğ İğdemir. “Bunun içindir ki, yurt yönetiminde aydın kişi yansız kalmamalı, yurt yönetiminde onun da bir rolü olmalıdır. Bu da ancak bir partiye girmekle olurmuş. Aydınlar, siyasal yaşamdan uzak kalırsa, boşluğu bir

takım bilgisiz, serüvenci adamlar doldurmuş ki, böylelerin yönetecekleri yurt, çökermiş". Acaba bugün yurdumuz, bu yüzden mi çökmek üzeredir?

* * *

III. bölümde, yaşanmış olgulardan, belleğin sakladığı her türlü izleri. "Anılar ve Anmalar" başlığı altında verilmiş : Atatürk'ün en yakın arkadaşı ve en büyük yardımcısı İsmet İnönü, O'nun silâh arkadaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın Beşinci Süvari Kolordu Komutanı Fahrettin Altay, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Zeki Doğan, Atatürk devrimlerine candan bağlı olan "idealist bir maarifci" Dr. Reşit Galip, Atatürk edebiyatının başta gelen yazarı Ruşen Eşref Ünaydın, "millî şair" Mehmet Emin Yurdakul, edebî Türkçülüğün büyük kişisi Ahmet Hikmet, düşün, bilim ve devlet adamı Şemsettin Günaltay, kültür ve eğitim dünyasının savaşçısı Hasan Âli - Yücel, büyük insan ve büyük reformcu Cevat Dursunoğlu, uluslararası çapta, yeri doldurulamayan arkeolog Ordinarus Prof. Dr. Arif Müfit Mansel, devrinin en büyük kalem savaşçısı hukuk Profesörü ve Haldun Taner'in babası Ahmet Sa lâhattin, Uluğ İğdemir'in çok yakın arkadaşı, yıllarca birlikte çalıştığı gazeteci, Milletvekili ve Ankara Halkevi Başkanı Ferit Celâl Güven hakkında çeşitli vesilelerle, hepsinin biyografilerini, kişiliklerini erdemlerini, yeteneklerini, yararlıklarını ve yazdıkları yazılarını öğreniyoruz. Bu kişilerin arasında da, Atatürk'ün fese düşman oluşunun nedenini anlatan iki öykü, "Türk Sözü" gazetesinin kuruluş tarihçesi, Üniversite Reformu ve İş Bankası'nın kuruluşu yer almış.

* * *

IV. Bölüm, siyasal konulardan Musul ile Türk-Yunan dostluğu sorunlarını ele almış; Musul sorununda İngiliz manevrası anlatılıyor. Çözümü uzatmak için sorunun nasıl Lahey Mahkeme-i Adalet'e verildiği bu sırada da İngilizlerin Musul sınırında Türk halkına nasıl "şiddet ve zulüm" siyaseti uyguladıkları, onların da yaşamlarını kurtarmak için nasıl Türk sınırlarına sığındıkları anlatılıyor; sonra da İngiliz Müstemlekât Nazırı Emery'nin "hezeyan" dolu demecinin Cemiyet-i Akvam Meclisi'nden "beklenen karar" da, Musul'un Irak'a verildiği ve son sözün Ankara'ya kaldığını öğreniyoruz.

Türk Yunan dostluğunu bozmak amacıyla, Atina Stadyumu'ndaki bir olay yüzünden, Yunanlıların, Türkleri aşağılayarak İtalyanları, omuzlarında taşıdıklarını, ama Çapulcuların düzenledikleri bu olayın hiç bir zaman Türk-Yunan dostluğunu bozmayacağını imgeliyor. Bu yazı, bir yazarımız tarafından tersine yorumlanarak sınırlı bir dille vatanperverlik dersi vermekte ve yazısını şöyle bitirmektedir: "Bu bahislerde yazı yazacak olanların, Millî Mücadele senelerimizin tarihini ve bu milletin çektiği ıstırapları daima etrafımızda değişen dostluk ve düşmanlıkları kavrayabilmiş, millî şuuru hissetmiş ve bu devirde nezaketin bir zaaf telâkki edildiğini bilmiş olması lâzımdır". Oysa Uluğ İğdemir, 19 yaşında Millî Mücadele'ye katılmış, Yunanlılarla dövüşmüş, Sakarya Savaşı'nda bir "Yunan şarapneli" ile babasını yitirmiş ve bu günlerin anısına, göğsüne İstiklâl Madalyası takılmış, katıksız bir Türk çocuğudur. Kendisine verilen derse yanıt olarak, yukarıda, Atatürk'

ün insan yanını belirten savaş alanını gezerken yerde düşman erlerini kanlar içinde, Yunan bayrağını da yerlere serili görünce, söylediği sözleri dikmiş karşısına¹.

V. Bölüm: “*Ekonomi*” konularını getiriyor; başta “*Mersin Limanı’nda Dizbarko Meselesi*” (Umumî Harb’in yarattığı bir vergi sistemi) ele alınmış ve Mersin’in yabancı şirketlerle yönetildiği, yönetimin de Türklere verilmesi isteniyor. Sonra da limanın ilkel durumu anlatılıyor ve onun bu durumdan kurtarılıp uygun bir örgüt’ün kurulması öneriliyor. Böylelikle ancak, portakal, limon, dut ve zeytin ağaçlarıyla zengin Mersin’den dış satım geliştirilebileceği, bunun da desteklenmesi gerektiği ileri sürülüyor. Ekonomik zararların artmaması için de toprak ürünlerinden alınan vergi kanunundaki bozuklukların düzeltilmesi koşullanıyor.

Adana’nın pamuk kongresinde, pamuk ticaretine ve sanayiine önem verilmesi isteniyor. Bu ilde piyasa haberlerinin iyi işlemediğinden yakınılıyor. Borsaların resmî kuruluşlar olduğu, İngiliz fırası diye de Rus lirasının gösterildiği ileri sürülüyor. Borsa telgraflarında yanlışlar yapılmış, bu yüzden de üreticilerin çok şey yitirdikleri söyleniyormuş. Türklerin yerine doğru haber alan yabancı tüccarların daha çok kazanç sağladıkları bildirilmekte. Bunun için de “*Ticaret Servisler*”in düzenlenmesi, tüccarlarımıza dünya piyasalarının ajans aracılığıyla doğru bildirilmesi gerekli görülüyor. Sonra da bir Dünya Pamuk Şirketi’nin bir Çiftçi Derneği’nin, bir “*Ticaret Birliği*”nin ve bir Çiftçi Bankası’nın kurulması öneriliyor. Petrol sorununa gelince, bunun da satışının serbest olması, ama çiftçimizin kötü sonuçlar almaması için, satışının yabancı kumpanyaların elinden kurtarılması isteniyor.

1926 yılı, Cumhuriyet’in tarihinde “*Şimendifer Yılı*” olduğu anımsatılıyor. İsmet Paşa’nın Türkiye’yi çelikten ağlarla örülmüş görmek istediği, bu sözünü de yerine getirmek için bütün engelleri yenmeğe çalıştığı, devlet bütçesine 30 milyon gibi, o zaman için çok büyük olan bir ödeneği koydurduğu, Ankara-Sivas, Samsun-Sivas demiryollarından başka Ankara-Ereğli, Kayseri-Ulukışla, Kütahya-Tavşanlı, Afyon-Dinar demiryollarını da gösteren, gelecekteki Türkiye’nin demiryollarını çizdiği taslağı ile kurduğu planı başarı ile nasıl uygulamaya çalıştığı anlatılıyor.

* * *

VI. Bölüm “*Türk Tarih Kurumu*”nu ele alıyor. Bu Kurum’un çıkardığı “*Belleten*” adlı derginin tarihçesi anlatılıyor: 100. sayısı ile 25 yılını doldurmuş ve kesintisiz düzenli çıkmış. Önce çalışmalar, Türk tarih tezi ve okul kitapları üzerinde yoğunlaştığından, dergi ancak Tarih Kurumu’nun kuruluşundan altı yıl sonra, 1 Ocak 1937 yılında çıkmaya başlamış. Bilimsel incelemeleri, belgeleri ve bibliyografyaları kapsıyor bu dergi. Üç ayda bir hâlâ çıkmaktadır. İlk sayısında ilân edilen ilkelerden de hiç uzaklaşmamış, yıllar geçtikçe de olgunlaşmıştır.

Bir de Atatürk’ün “*Türk Tarihi Araştırma Kurumu*”nun program tasarısı üzerinde durulmuş:

- 1 — Harf devrimi ile yazının soldan sağa yazılması öngörülmüş,
- 2 — Türk dili sözcüklerinin derlenmesi ödev olarak verilmiş,
- 3 — Türk tarihi programının ulusca gerçekleştirilmesi istenmiş.

¹ Bkz., s. 2.

Bu programın "avant projesi" de, Atatürk'den aldığı imgeler ve yönergelerle çizilmiş:

- 1 — "Türk Tarihi'nin Ana Hatları" derinleştirilecek ve genişletilecek,
- 2 — Teşkilât planı hazırlanacak,
- 3 — Tarih savına herkes yardım edecek.

"İbni Sina'nın Yıldönümü Meselesi" Türk Tarih Kurumu'nu da ilgilendirdiği için bu bölüme alınmış olacak. Burada: Peyami Safa (1949 yılında İbni Sina'nın 1000. yıldönümünü (doğum mu, ölüm mü olduğunu söylemeden) kutlamadıkları için, Üniversitelerin yanında Türk Tarih Kurumu'nu da suçlamış. Uluğ İğdemir de, onun tarihlerde yanıldığını, doğumunun 1000. yıldönümünün 1980'de, ölümünün 1000. yıldönümünün de 2037'de olduğunu kaynaklara dayanarak yanıtlıyor. Ölümünün 900. yıldönümünü ise Türk Tarih Kurumu, 1937 yılında, İstanbul'da bir törenle kutladığını, dolayısıyla de içinde 40'dan çok yazı ve resim bulunan 900 sayfalık büyük bir dergi yayınladığını söylüyor. - Farabi'nin 1950 yılına rastlanacak olan 1000. yıldönümü için de dokuz yıldan bu yana hazırladıklarını bildiriyor. Nitekim bu yıldönümü de kutlanmış.

* * *

VII. Bölüm "*Halkevleri*"nin 1944 yılındaki çalışmalarını bildirmektedir:

- 1 — El İşlemeleri Sergisi açmış,
- 2 — Beş kitap basmış,
 - a) Faik Reşit Unat'ın "İsmet İnönü" adlı kitabını,
 - b) Nurettin Yatman'ın "Türk Kumaşları" adlı kitabını,
 - c) Mehmet Tuğrul'un "Ankara Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri" adlı kitabını,
 - d) "Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün Üç Nutku"nu (1933, 1934, 1935 yıllarındaki),
 - e) "1944 Kitap Hülâsa Etme Müsabakası"nı.

Bu Halkevleri yurda yıllarca verdiği emek ve harcadığı paralarla çok yararlı olmuştu. Ama, ne yazık ki, sonunda Demokrat Parti, bu kültür ve eğitim yuvalarımızın kapılarına birer kilit vurdu ve birbuçuk milyon ciltlik kitaplıklarını tozların ve farelerin yok etmelerine neden oldu. Eğer Halkevleri görevlerini sürdürebilmiş, gelişmelerine olanak sağlanmış olsaydı, halk eğitimi yolunda çok büyük adımlar atılmış ve bugün hâlâ acısını duyduğumuz bilgisizliğin giderilmesine büyük ölçüde yardım edilmiş olurdu.

* * *

VIII. Bölüm, Uluğ İğdemir'in "*İncelemeler*"ini getirmektedir:

1. Cumhuriyetin ilk Bankası olan "*Türkiye İş Bankası*"nın tarihçesi: kuruluşu ve gelişimi, başarılar ve yararlıkları anlatılmakta, onu destekleyenler ve karşı düşüncede olanlar sayılmakta, gelecek için de büyük umutlar beslenmektedir. Nitekim bugüne dek de çok büyük hizmetler görmüştür İş Bankası.

2. Bir Türk epigrafı olan “*Halil Ethem Eldem’in Türk Tarih Kurumu’na armağan ettiği Türk-İslâm Devri Kitabı Estampajları*” sergilenmiştir. Bunların 417 parçadan oluştuğu, çoğunlukla da “Anadolu Beylikleriyle Osmanlı devrine” ait olan belgeler olduğu açıklanmıştır.

Hepsinin Kuruma nasıl ve ne gibi koşullar altında armağan edildiği ve bu sırada geçen konuşmalardan söz edilmiş, bunun için de “İctima Zabıtları”ndan aktarmalar yapılmıştır.

3. Uluğ İğdemir’in Aylık Ansiklopediye yazdığı üçüncü incelemede, çok sevdiği şairlerden “*Mehmet Emin Yurdakul*”un biyografisini veriyor: Yaşamı ve “Edebî Münakaşalar” burada bütün ayrıntularıyla anlatılmış. “Türkçe Şiirler” adı altında çıkardığı ilk şiir kitabı Türk dilinin özleşmesi savını öne sürmekte ve bu kitabın gelecekteki yazın yayınıımızın ilk temel taşı olduğu belirtilmektedir. “Osmanlı Şiirinin Tarihi” adlı yapıtının İngiliz yazarı olan Gibb de, Mehmet Emin’e yazdığı bir mektupta: “Akıbet sizin marifetinizle Türk milleti sadasını buldu” demiş. Bugün, bir yandan “millî” savını savunanlar, öte yandan da öz Türkçemize saldıranlar Gibb’in karşısında sıkılmaları gerekir. Rus Türkoloğu Minorski de Mehmet Emin’in bu şiirlerini Rusçaya çevirmiş, 1903 yılında bir inceleme ile yayınlamış.

Uluğ İğdemir’in Aylık Ansiklopediye yazdığı inceleme yazılarından bir ikinci biyografi de “*Doktor Reşit Galip*” üzerinedir. O, bu yazısında Reşit Galip’in yaşamundan, yetişiş yıllarından sonra, özellikle, insan ve meslek adamlığını, ülkücülüğünü, halkçılığını, milliyetçiliğini, politikacılığını, devletçiliğini, düşün ve bilim adamlığını incelemiştir. Meslek adamı olarak başarılı İçhastalıkları Uzmanı imiş Doktor Reşit Galip. İnsan olarak da iyileştirdiği bir hasta için pazarlık etmekten ya da onun avucuna bakmaktan çok üzüntü duymuş: “İşte bütün tahammülümüzü perişan ve payimal eden nokta budur” deyişi, onun paraya önem vermediği, ancak geçinmek için kullandığı ve kendisine hiç bir zaman “efendi” yapmadığı anlatılıyor. Politika yaşamına da bunun için atılmış. O “idealist” imiş: Daha okul sıralarında öğretimini bırakarak cephelere koşmuş, buralarda yıpranırcaasına çalışmış, köycülükte coşku ve sevgi ile özverlik göstermiş, bütün yurt savlarına karşı ilgi duymuş. Yazıları hep yurdun toplum savları üzerine olduğu da belirtiliyor. - Reşit Galip’in bulunduğu mevkileri Uluğ İğdemir şöyle sıralıyor:

- Tavşanlı’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Başkanı,
- Antalya, Aydın ve Denizli Dispanserlerinin ve Hastahanenin Yöneticisi,
- Hilâliahmer (Kızılay) Beşinci İmdad-ı Sıhhi Heyeti Başhekimi,
- Ankara’da Sıhhiye Vekâleti Hıfzısıhha Müdür Muavini,
- Mersin Hükümet Doktoru,
- Sekizinci Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Delegesi,
- Aydın Milletvekili,
- Ankara İstiklâl Mahkemesi Üyesi,
- Türk Ocakları Merkez Heyeti Reis Vekili,

- Türk Tarihi Tetkik Encümeni ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Tarih Kurumu'nun) Umumî Kâtibi (Genel Yazmanı),
- Parti Umumî İdare Heyeti Üyesi,
- Halkevlerinin Yönetimi ile ödevli Beşinci Büro'nun Başu,
- Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı).

Maarif Vekili olarak Reşit Galip, Üniversite İslahatı gibi çok güç bir işi yüreklilikle başarmış. Ne yazık ki ancak kırkbir yıl yaşadı. Yaşamının yarısını da her türlü tehlikeyi göze alarak ancak doğru bildiği yolda Türk ulusuna yararlı olmak için harcamış. Bir Çocuk bayramında sözünü Ankara öğrencilerine yönetirken, çocuklara and içirdiği şu güzel cümleler, gerçekten onun bu güçlü yanını belirtiyor:

“Türküm, doğruyum, çalışkanım. Yaşam, küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu özümnden çok sevmektir. Ülküm, yükselmek ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına armağan olsun”

Aylık Ansiklopedi'nin 3. biyografisi, Osmanlı Türk mimarlığın en büyük ustası, XVI. yüzyılın dünya ölçüsünde, dâhi sanatçı Koca Sinan üzerinedir. Onun “doğuşu ve ailesi” anlatılmış, resmî, sanat yaşamı incelenmiş. yapıtları üzerinde durulmuş, sonunda da bibliyografya verilmiş. Sina'nın doğum tarihi üzerinde çok tartışılmış; ileri sürülen tarihlerin hiç biri güvenilir bir kaynağa dayanmadığı söylenmekte. . . Uluğ İğdemir, hepsini dile getirmiş ve şair nâkkaş Sâi Mustafa Çelebi'nin, Sinan'ın türbesi için yazdığı yazıttaki tarih dizisine dayanarak, onun 1490 yılı dolaylarında doğmuş olması gerekir, demektedir. Sinan'ın doğum yeri de gene tartışma konusu olmuş; birbirine uymayan söylentiler arasında, Ahmet Refik'in yayınladığı arşiv belgeleriyle Sinan'ın Ağırnas'da doğduğu kesin olarak anlaşılmış. Sinan, Hıristiyan - Türk olan bir ailenin çocuğu imiş. Bu da devşirme olmasından ve kendi vakfiyesiyle bazı divan yargılarından anlaşılmış.

Sinan'ın “Resmî Hayatı”na gelince: Yavuz Sultan Selim zamanında devşirme olarak İstanbul'a getirilmiş ve Acemioğlanlar Ocağı'na yazdırılmış. Mısır Seferi'ne, Kanunî devrinde de Yeniçeri olarak Belgrad, Rodos Seferleri'ne katılmış, Muhaç Muharebesi'ne gitmiş ve Atlı Sekbanlık rütbesinden Yayabaşılığa, sırasıyla de Kapı-Yayabaşı ve Zemberekçibaşı olmuş. Alaman ve İrakeyn Seferleri'ne katılmış; üç kadirge, içine top, tüfek ve gerekli geç koyarak bu küçük donanmanın kaptanı olarak Van gölünün karşı yakasına geçmiş ve Ordu Kumandanına düşman hakkında haberler getirmiş, bunun üzerine de Hasekilik rütbesine yükseltilmiş. Bundan sonra Pulya, Korfoz ve Karabuğdan Seferleri'ne katılmış. Prut ırmağı üzerinde onüç gün içinde köprü kurmuş. Koruyucusu Lütfi Paşa, Veziriâzam olunca onu Mimarbaşı yapmış, ölünceye dek de, Osmanlı İmparatorluğunun bütün resmî yapıtlarını, tapınak ve anıtlarını bakım ve kontrolü altında bulunduran ve buyruğunda binlerce mimar, usta ve işçi çalıştıran Mimarbaşılık makamını yetki ve güçle elinde tutmuş.

“Sanat Hayatı ve Eserleri”: Osmanlı İmparatorluğunun görkemli bir devrinde, Yavuz Sultan Selim ile Kanunî Süleyman gibi güçlü padişahların Doğu'da ve Batı'da yaptıkları fütuhatla dünyanın en büyük İmparatorluklarından birini kurdukları bir devirde yaşadığından, Sinan, Yeniçeri olarak bu geniş ülkenin her yanını dolaşmış, kendinden önce yapılmış yapıtları görmüş ve incelemiştir. Gerçi

Sinan'a gelinceye dek, bir Osmanlı-Türk mimarisi doğmuş, yapıtlarını vermişti ama, henüz gelişme çağında bulunuyordu. Sinan, bu sanatı yüksek dehası ve derin bilgisi ile en olgun bir hale getirmiş ve klâsik Türk mimarisini yaratmış. Süleymaniye, Selimiye gibi camiler ancak böyle bir devirde yapılabilmiş. Çinicilik, taşcılık, oymacılık ve diğer el sanatlarının en güzel örneklerini bu devir vermiş, Türk sanatını ve kültürünü de en ileri mertesine çıkarmış.

Osmanlı Türklerinin mimarlıkta, Bizanslıları öykündüklerini ileri süren Batı Bilginleri'ne de karşı çıkmış Uluğ İğdemir. Türkler, İstanbul'u almadan önce de kendilerine öz bir üslûpta yapıtlar yapmıştır, demektedir; tanıt olarak da Bursa, İznik ve Edirne'deki yapıtları göstermektedir. XVI. yüzyılın başına dek, mimarî yapıtlarda, Bizans'ın etkisi olmadığı, hepsinde Anadolu üslûbu'nun egemen olduğu, ilk kez olarak Beyazıt Camii'nin planında Bizans etkisinin görüldüğü, ama, bunda da Ayasofya'nın planının olduğu gibi kopya ve öykünümediği, tersine A. Gabriel'in "Türk Sanatı Tarihi"ne dayanarak Ayasofya'da görülen eksikliklerin bir kesiminin burada tamamlandığını söylemekte, Sinan'ın yapıtlarının da ayrıntılarına girerek Ayasofya'dan kat kat üstündür, demektedir. Sinan 84 cami, 52 mescit, 57 medrese, 7 darülcüme, 22 türbe, 17 imaret, 3 darüşşifa, 7 su yolu ve kemeri, 8 köprü, 16 kervansaray, 33 saray, 6 mahzen, 32 hamam yarattıktan, kendi sanatını da daha uzun yıllar sürdürecektir olan öğrenciler yetiştirdikten sonra, Süleymaniye'nin kuzey köşesindeki türbede ölmezlik uykusuna yatmış.

4. Uluğ İğdemir, Tanzimat evresinde, bilim adamı, yazar, hukukçu ve devlet adamı olan "Ahmet Cevdet Paşa" üzerine de yazmış. Onun Kısas-ı Enbiya'sı, Türk dilinin yalınlaşması sıralarında yazılmış önemle anılacak bir yapıt. O, bu yapıtında, Arapça ve Farsçayı en aza indirmekle, temiz ve sade Türkçeyi başarı ile kullanmış, olayları, efsaneleri kısa ve yalın tümcelerle anlatmış.

1859 yılındaki başarılmamış bir ayaklanma ve "Suikast" olayı olan "Kuleli Vakası"nda Uluğ İğdemir, Engelhard ve Vamberi gibi yabancı yazarların ve bunlardan alan bir çok Türk yazarlarının bu olayı Meşrutiyet'in ilân edilmesi uğrunda girişilmiş ilk adım olduğunu söylemelerine karşın, bunun sanıldığı gibi ileri bir davranış değil, "irticaî bir kıyam teşebbüsü" olduğunu, yapmış olduğu araştırma ve incelemelerine dayanarak ileri sürüyor: Tanzimat ve Islahat Fermanı ile Hıristiyan tebaaya verilen hakları, yobaz takımı hoş karşılamamış, Abdülmecit Saltanatı'nın son yıllarında saray harcamalarının gittikçe artması, Osmanlı Devleti'nin borç altına girmesi, Saray Erkânı'nın ve Devlet Ricali'nin "alafranga" bir yaşam tarzı sürmeleri de bu hoşnutsuzluğu arttırdığından, bu havadan faydalananlar, aralarında gizli bir "cemiyet" kurmuşlar ve Abdülmecid'i öldürerek "şeriat" uygun yeni bir hükümet kurmak hevesine düşmüşler. Sonunda bu gizli hareket, hükümetçe haber alınınca, bulunan Cemiyet Üyelerinin büyük bir kesimi tutuklanmış ve Çengelköyü'ndeki kuleli kışlasına kapatılmış. Burada hepsi ayrı ayrı sorguya çekilmişler. Suçlular, çeşitli cezalara çarptırılmış. Bunlar, Kuleli kışlasında sorguya çekildikleri için olaya "Kuleli Vak'ası" denilmiş.

Bu bölümün 12. son yazısı "Çardak'ta Evlenme Âdetleri"ni inceliyor: Çanakale ilinin Lapseki ilçesine bağlı, buradan da 4 kilometre uzaklıkta bir kıyı köyü

olan Çardak'ta süregelmekte olan evlenme alışkanlıklarını Uluğ İğdemir, 1949 yılında derlemiş, tümce yapısına ve sözcüklerine hiç dokunmadan vermiş. Kız isteme, nişan ve düğün hazırlığı, kına geceleri gelenekleri burada uzun uzun bütün ayrıntılarıyla anlatılıyor. Söylenen şarkıların dizeleri, oynanan oyunların içeriği da verilmiş. . Karşılıklı armağanların, çeyizlerin sergilenmesi, kız ile oğlan evinin yemeğe çağrıları, özellikle gelinin, evinden törenle ayrılışı çok ilginç.

* * *

IX. Bölüm, konuşmaları içeriyor: Uluğ İğdemir "19 Mayıs'ın 25. yıldönümü"nde, Ankara'da Halkevi'nde konuşmuş. Onun bu konuşması 21 Mayıs 1944 tarihinde Ulus Gazetesi'nde çıkmış. - "Mimar Sinan" hakkında 1942 yılında Ankara Radyosunda konuşmuş. - "Ziya Gökalp" hakkında 25. X. 1949 tarihinde Ankara Radyosu'nda konuşmuş. - "Türk Tarih Kurumu'nun Son Bir Yıllık çalışmaları" hakkındaki raporunu da sözlü olarak 30. X. 1949 tarihinde Ankara Radyosunda vermiş. - "Çanakkale Savaşları"nı 19 Mart 1950 tarihinde Ankara Halkevi'nde anlatmış. - "Halkevlerinin Kuruluşu"nun 44. yıldönümü töreninde, eski bir Halkevi olarak 21 Şubat 1976 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda konuşmuş - "Cumhuriyet'in Düşün Yaşantımıza Getirdikleri" başlığı altında da, Cumhuriyet'in 53. yıldönümü dolayısıyla 29 Ekim 1976 tarihinde televizyonda konuşmuş.

* * *

"Düşmanlığın Böylesi ve "Bu Yoksullar Varken" başlıkları altında, Uluğ İğdemir, kitabına iki yazı daha eklemiş. Ama bu yazılarda, başlıklarının da belirttiği gibi, hava kararmağa başlamış, Bundan öncekiler gibi aydınlık ve umutlu değil. Haklı iki eleştiri!

Kitapta artık tarihe karışmak üzere bulunan Osmanlıca sözcüklerin Türkçe karşılıklarını veren bir "Sözlük" ve adlar "Dizin"i de eksik değil.

* * *

Uluğ İğdemir'in günü gününe yazdığı ve "Yılların İçinden" diye adlandırdığı bu yazılar, yalnız o günleri değil, o günlerin yarınlarını, hattâ öbürsü günlerini de olumlu müjdeliyor. Ama, ne yazık ki, o günlerin yarınlarını, o günlerin içinden çıkanlar kararttılar. Batılı ülkelerin uygarlık düzeyine ulaşmak için çırpınırken Türk Ulusu, bunun için de ilk adımlar atılmışken, çocuklarımız yetişmiş, gençlerimiz olgunlaşmışken, her alanda eğitici güçlerimiz çoğalmış, uzmanlarımız artmışken, son yıllarda adımlarımız geri geri gitmeğe, sorunlarımız da arapsaçına dönmeğe başladı. Bunları artık günlerini gün etmeğe bakan yöneticiler değil de, Atatürk'ün izinde yürüyecek, yurduna gerçek sevgi ile bağlı, onu gerçekten kalkındırmak için hiç bir sıkıntıdan, tehlikeden kaçmayan, doğru yolda yürüyecek kişiler çözümlenebilecektir. Cumhuriyetimizin başlangıcı ile bugününü inceleyerek karşılaştırmak isteyenlere, Uluğ İğdemir'in bu belgesel yazılarını salık veririm. Aradaki içtenlik duygusunun varlığını ve yokluğunu çok güçlü olarak sezecek, anlayışlar arasındaki ayrımı da bütün açıklığı ile göreceklerdir.

Prof. Dr. MELÂHAT ÖZGÜ

EWALD WAGNER, *Arabische Handschriften. Teil 1. Unter Mitarbeit von F.-J. Dahlmanns, P. Dressendörfer, G. Schoeler und P. Schulz.* Wiesbaden 1976 Franz Steiner Verlag GMBH. XIX+517 S. = Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland Band XVII, Reihe B, Teil 1.

Almanya'da Arapça yazmalarla ilgili iki önemli katalog daha yayımlandı. Bunlardan birincisi Arapça Yazmalar Katalogu'dur. Alman Doğu Bilimleri Derneği (DMG)'nin yardımıyla Wolfgang Voigt'in genel yönetiminde Ewald Wagner tarafından büyük emekler sonucu olarak hazırlanan bu önemli yapıtı burada büyük bir takdir duygusuyla tanıtmayı onurlu bir görev sayıyoruz.

Bilimin gerçek anahtarı olan katalogların hazırlanmasında Alman bilginlerinin çok büyük emekleri geçmiştir. Örneğin, Carl Brockelmann (1868 - 1956) Arap Edebiyatı Tarihi (GAL) adlı yapıtı ile çok dağınık yerlerde bulunan, çeşitli ad, yazar adı v.s. ile belirtilen malzemeyi kolaylıkla kullanabilecek bir el kitabı hazırlamıştı. Bu kitabın I. cildi yirmi dokuz yıllık bir emek ürünü olarak 1897 yılında yayımlandığı zaman birçokları bu kadar emeğe acımışlardı. Sonra bu konuda karşılaştıkları her sorun için bu esere el attıkları zaman onun ne denli önemli bir iş başardığını kabul etmek zorunda kalmışlardı. Brockelmann, bu konuda daha çok malzemeyle karşılaştıkça birkaç da supplement hazırlamak zorunda kalmıştı. (Cilt 1-2, 1898 - 1902; Suppl. I. 1-3, 1937 - 1942; Suppl. II. 1-2, 1943 - 1949).

Bu alandaki malzeme o denli çoktu ki yazar bitmez tükenmez çabalarına karşın hepsini bu büyük eserde toplama olanağını bulamadı. Bu kitaplara her gün bir yenisi ekleniyordu. Daha sonra onun yaptığını büyük bir çaba ve sabırla sürdüren Fuat Sezgin oldu. *Geschichte des Arabischen Schriftums* (GAS) H. 430 yılına değin geldi. (1-5, 1967 - 1975).

Şimdi burada sözünü ettiğimiz *Arabische Handschriften* (Arapça Elyazmaları Katalogu) ise Almanya'da bulunan Doğu yazmaları Katalogu dizisinin XVII B 1 kitabı olup pek çok özellikleri bulunan ayrıntılı bir katalogdur. Buradaki birinci bölüm kataloglama Almanya'daki Doğu yazmaları için Wolfgang Voigt'in koyduğu kurallara göre yapılmıştır. Yazmalar iç ve dış yapısı yönünden iki türlü işlem görmüştür:

Birinci bölümde dış görünüşle ilgili olarak devam eden katalog numarası, kütüphane işareti, aksiyon numarası, cilt üzerine bilgi, yazı malzemesi, yaprak sayısı, yaprak boyutları, yazı çeşidi, sütun ve satır sayısı, varsa tezhip, minyatür, eseri istinsah eden, yazma sahibi...

İkinci bölümde yazarı (en tanınmış adıyla ve büyük harfle), yazarın yaşadığı yıllar, GAL ya da bir başka bibliyografik esere yapılan gönderme, kitabın adı (Arapça transkripsiyonu ile birlikte), kitabın başı ve sonu, muhtevanın karakteristik yanları, eserin diğer nüshaları hakkında bilgi, derkenardaki bilgiler...

Bu katalogda 533 yazma kitabın nitelendirilmesi var. Bunlar hakkında literatür bulmak da zor. Nitelendirmede Ahlwardt sistemi kullanılmıştır. Buradaki yazmalar belli bir koleksiyon olmadığı gibi, kitaplar belli bir konuya da ait değildir. Bu kitaplardan hemen hemen onda birini es-Suyûti'nin kırk sekiz eseri oluşturmuştur. Bu katalogdaki yazmaların en eskisi 94 numaradaki (597/1200) tarihli *tuga mugrib fi ma'rifati hatm al-avliya' wa-Şams al-mağrib* adlı kitaptır.

XIII. yüzyıla ait bir yazma var: No. 302 (694/1294) yılları. Katalogda çeşitli yüzyıllara ait yazma sayısı aşağıdaki gibidir:

XIV. yüzyıla ait olan on bir yazma

XV. yüzyıla ait yedi yazma

XVI. yüzyıla ait on dört yazma

XVII. yüzyıla ait yirmi sekiz yazma

XVIII. yüzyıla ait altmış bir yazma

XIX. yüzyıla ait elli üç yazma

Üç de müellif nüshası yazma var (bk. not 5). Ayrıca yazarının yaşadığı günlerde yazılmış on bir yazma da ayrı bir önem taşır.

Bu katalogun bir önemi de çoğunun Ruşâu'd - Dahdah'ın koleksiyonundan oluşmasıdır. Bu bir Marûnî Hıristiyan idi. 1813 yılında Lübnan'ın Aramun köyünde doğmuştu. Okulda Türkçe ve İtalyanca öğrendikten sonra Sidon'da İslâm hukuku öğrenimi yaptı. İki üç yıl Emîr Anûn aş-Şuâbi'ye özel sekreterlik yaptı. Lübnan'da birtakım resmî görevlerde bulundu. 1845 de Marsilya'ya gitti. 1852 de Paris'e giderek bir dergi çıkardı. 1862 de Tunus beyine çevirmen oldu. 5 Mayıs 1889 da Paris'te öldü.

Geçen yüzyılda Hıristiyan Arapların klâsik Arap dilinin canlandırılması konusundaki çabaları bilinmektedir. Dahdah koleksiyonunda Hıristiyan eserlerin yanında İslâm literatürünün, teoloji dahil, bütün bölümleriyle ilgili eserleri vardır. Ar-Sâiyâr al-muşriq fi bavâr al-maşriq ile Qâl Wagîl wa-rağm at-tahâwil adlı yazıları birer eleştiri niteliğinde olup İslâm'ın Doğu kültürünün çöküşüne neden olduğunu kanıtlamak ister niteliktedir. Sözü edilen bu eserler katalogun (518-520) numaralı kitapları olarak özellikleri belirtilmiştir. Bu eserlerde Hıristiyan Arapların XIX. yüzyıl kültürel hareketlerindeki yeri hakkında zengin malzeme olduğu belirtiliyor.

Dahdah'ın Tunus'ta kaldığı kısa süre de oldukça yararlı olmuştur. Burada Bayram ailesine ait epeyce malzeme toplamıştır. Bu aileden geçen yüzyılın ünlü Hanefî kadıları yetmişmiştir. Yazmalardan kaçının III, IV ve V.e ait olduğu belirtilmektedir.

Arapça yazmalar katalogu yirmi üç ana bilim dalına bölünmüştür. Bu ana bölümlerin de kendi içinde ayrıntıları vardır. Bu denli ayrıntılı sistematik bölünmeyi başka herhangi bir katalogda bulmak olanaksızdır.

Kitabın sonundaki dizin (index) de son derece ilginçtir. Değişik konulara göre on bir ayrı dizin yapılmıştır:

1 — Literatür ve kısaltmalar dizini.

2 — Arap yazısıyla başlıklar dizini.

3 — Transkripsiyonla başlıklar dizini.

- 4 — Yazar (müellif) dizini.
- 5 — İstinsah edenler dizini.
- 4 — Öbür şahıs adları dizini.
- 7 — Coğrafi adlar dizini.
- 8 — Minyatürler dizini
- 9 — Kütüphane kod numaraları dizini.
- 10 — Dahdah koleksiyonu katalog numaraları dizini.
- 11 — Tarihli yazmalar dizini.

Böylesine bir kitap, bilimsel eser ve katalog hazırlayanlar için bulunmaz bir örnektir. Onun bilgin, çalışkan müellifini kutlamak önemli bir ödevdir.

RUDOLF SELLHEIM, *Materialien zur Arabischen Literaturgeschichte Teil 1*. Wiesbaden 1976 Franz Steiner Verlag GMBH. XXII+373 S. 60 Pl. = Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland Band XVII, Reihe A, Teil 1.

Almanya'da yayımlanan Arapça yazmalar kataloglarından bir başkası da Rudolf Sellheim'in Arap Edebiyatı için malzeme adlı kitabı'dır. Bu önemli eserin değerli yazarı kitabını 75. doğum yılı dolayısıyla Otto Spies'e sunmuştur.

Bu katalogda 100 eser tanıtılmıştır. Ahlwardt'ın sistemine uygun olarak bölümlere ayrılıp nitelendirilmiştir. Konular Kur'an'la başlayıp biyografiyle son bulmaktadır. Yazma numaralarının sağ altında Ahlwardt'a atıf vardır. Bu da onu tamamladığını gösteriyor.

Kütüphanecilik yönünden verilen bilgilerden sonra yazar, kitap adı, GAL'a atıf yapılmakta v.b. bilgiler verilmektedir. Köşeli parantez içinde başka el kitaplarından sağlanan bilgiler Ahlwardt'ın almadığı ya da değişik aldığı hususlar daha açık olarak verilmektedir. GAL'den sonra basılmış eserler de gerektiğince gösterilmektedir. Şimdiye değin az bilinen ya da hiç bilinmeyen eserlerin içeriği Ahlwardt örneğine göre nitelendirilmektedir. Ahlwardt'ın bilgi verdiği konular dışında ise ancak önemli konular yani baskı, filolojik araştırmalar v.b. tarih, yazar. . gibi hususlarda gereken bilgiler verilmektedir. Müellif, müellifin ölüm tarihi, istinsah tarihi gibi sorun olabilen konular için yol gösterilmektedir.

Eser hazırlanırken başlıca şu konulara ağırlık verildiği belirtiliyor:

- 1 — Modern yer adları dışında Arapça transkripsiyon DMG kurallarına göre yazılmıştır.
- 2 — Dergi makaleleri kısaltılmış rumuzlar ve kronolojik sıra ile verilmiştir.
- 3 — Yazmalar ve yazma katalogları, kütüphane ve yer adlarına göre değil, katalogun yazarının adı ile (örneğin Berlin değil, Ahlwardt, Gotha değil Pertsch olarak) verilmiştir.

Defterler GAL'de sistematik değildir. Burada ise bunlar yer ya da kütüphane adıyla anılmıştır. "Köprülü", "Kairo" gibi. Ancak kimi özel durumlarda "de Slane" yanında "Paris" ya da "Arbery" yanında "Chester Beatty" adı da geçer. Bunlar dizinde "bak" işaretiyle gösterilmektedir.

Bu katalogda yüz tane yazma, son derece ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır. Nitelendirilen kitaplar ve bu kitapların müellifleri hakkında her çeşit bilgiyi katalogda bulmak mümkündür. Yazarların birçoklarının soyağaçları bile saptanmıştır. Katalog sonunda sıra numarasıyla birden yüze değin her kitabın önemli bölümlerinin fotokopisi verilmiştir.

Bu katalog Wolfgang Voigt'in yönetiminde gerçekleştirilen ve Alman Araştırma Kurumu tarafından desteklenen Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (Almanya'da bulunan Doğu yazmaları Katalogu) dizisinin XVIII A1 kitabıdır. Bu diziden bugüne değin 42 cilt, 19 supplement yayınlandı.

Bu katalogu kullananlar, hatta şöyle gelişi güzel karıştıranlar bile Sayın müellifi Rudolf Sellheim'in nasıl bir çaba harcadığını göreceklerdir.

Batı'da yazmalar katalogu üzerindeki çalışmaların hangi noktaya geldiğini bu eser bütün açıklığıyla ortaya koyuyor.

Yazma eserlerin en büyük merkezi olan Türkiye'mizde yıllarca önce yapılan başlangıç çalışmalarına bu konuda birşeyler ekleyememiş olmamız ne kadar acıdır.

İBRAHİM OLGUN

TÜRK TARİH KURUMU'NUN VIII. KONGRESİ *

B. CVETKOVA Dz. HAKOV

Türkçeye Çeviren: AYŞE ÇAKMAKLI

Türk Tarih Kurumu'nun VIII. Kongresi 11-15 Ekim 1976 tarihleri arasında Ankara'da yapıldı. Bu çalışmalara aralarında 300 yabancı uzman türkoloğun da bulunduğu 900 delegeden fazla şahıs katıldı. Bulgaristan'ı Sofya Üniversitesi'nden Bistra Cvetkova ile Bulgar Bilim Akademisi nezdinde Balkan incelemeleri bölümü araştırmacı yetkililerinden Stefan Velikov ve Dzengis Hakov temsil ettiler.

Kongre, Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın F. Korutürk'ün himayelerinde düzenlendi. Korutürk, açılış oturumundaki demecinde: "Türk tarihinin yanlış bilgilerden arınmasının gerekliliğine" dikkati çekti. Türk Tarih Kurumu Başkanı, Prof. Enver Ziya Karal raporunda, tarih biliminin önemine ve tarihçilerin sorumluluğuna değindikten sonra, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu olan Atatürk'ün "Tarih bir hayal mahsulü değildir" sözlerini anımsattı.

Kongrenin çalışmaları beş bölüm halinde sürdürüldü: 1. Eski Anadolu ve Yakın Doğu; 2. Türklerin Orta Asya ve Ortaçağ Tarihleri ve Türkiye Tarihi; 3. Osmanlı Tarihi; 4. Birinci Meşrutiyet rejimi; 5. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Türk Devrimi.

Türk uzmanlar bütün bölümlerin çalışmalarında etkinlikle yer aldılar, özellikle kendi aralarında ilmi tartışmalara neden olan temel raporlar sundular. Batı ülkeleri uzmanları Eski, Ortaçağ ve Osmanlı tarihleri bölümleri çalışmalarına katılırlarken, sosyalist ülkelerin uzmanları da Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi tarihlerinin çalışmalarına katıldılar.

Türk ve yabancı uzmanlar özellikle Osmanlı Tarihi bölümünün çalışmalarında yer aldılar. Sunulan raporlarda ortaya atılan sorunlar değişti. Bu bölümde Osmanlı Tarihi ve tarihî belge örneklerinin analizi üzerine hazırlanmış, yeni veya faydalanılmamış Türk ve Avrupa kaynaklarına ait raporlar çoğunlukta idi. Bu raporlarda; bazı imparatorluk kurumları; illerin statü ve rolleri, ticari faaliyeti, bazı halk kategorilerinin durumu ve yeri; çeşitli il ve eyaletlerin ekonomik gelişimlerine ait görünüm; XV-XVIII yüzyıllarda militanların faaliyetleri; feodal kütüklere dayanan ayrıntılı nüfusbilimsel gözlemler ve incelemeler; yapımsal anıtlar; sanat meslekleri; kısmen yepyeni bir ışıkla, kısmen de belgesel kaynaklar gereğince aydınlatıldılar.

Türk Tarihçileri, diğer ülkelerin tarihçileri gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihinin sorunlarına sürekli bir dikkat gösterdiler. Bu hal aynı zamanda,

* Etudes Balkaniques No. 1 1977, Sofya [Bulgar Bilimler Akademisi yayınından]

İmparatorluğun Avrupa'daki eyaletlerinde olduğu kadar, birçok Asya ve Afrika eyaletlerindeki Osmanlı yönetiminin karakteri ve gelişimi konusunun yüksek seviyesinde de bilimsel bir şekilde ispatlandı. Bu eyaletlerde kurulmuş olan düzene, ekonomik ve siyasal hayatta mevcut olan ananelere Osmanlı yetkililerinin az çok uyumuna, bunların Osmanlı İmparatorluğu'nca yeni ele geçirilmiş bölgelerdeki otonomi elemanlarına ve yürürlükte bulunan şekillerine uyumlarına, bu sorunlar çerçevesinde daima genişleyen bir yer ayrılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sistemi de aynı zamanda incelenmiştir.

Bu bölümde, Bulgarların Osmanlı incelemeleri iki raporla Prof. Dr. Bistra Cvetkova ile temsil edildi. Bu raporlardan birincisi, illerde ve limanlarda (XV-XVI yüzyıllar) ekonomik faaliyetin yönetimi ve düzenlenmesiyle ilgiliydi. Orada, ekonomik faaliyetin organizasyonu ve düzenlenmesi kadar vergiler ve gümrük resimleri sistemi de incelenmiştir. Aynı zamanda, bu sistemin tümünün yüce iktidarın belli başlı amaçlarına ve ekonomik siyasanın yönelimine hizmet ettiği açıkça ortaya konuldu ki onlar da şuydu; devlete ve eyaletleri yöneten sınıfların temsilcilerine ayrılan, gelişmiş mesleklerden ve Güney - Doğu Avrupa'sının ticaretinden elde edilen önemli gelirlerin artırılması ve devamlılığının sağlanması; bir gelir kaynağı olarak ticaretin ve zanaatın güçlendirilmesi, aynı zamanda illere besin ve diğer zorunlu maddelerin sağlanması. Osmanlı feodal sisteminde XVI. yüzyıldan sonra meydana gelen değişikliklerde bu sistemin önemi bir faktör olarak gösterilmiştir.

Madam Cvetkova ikinci raporunda XVIII yüzyılın 70 inci senelerindeki Elhac Ali Paşa'nın politiko - didaktik kitabı üzerinde yapmış olduğu araştırmaları bu bilimsel oturuma bildirmiştir. Bu araştırmalarda Elhac Ali Paşa'nın bellibaşlı düşünce ve tavsiyelerinin Abdülhamit ve muhtemelen III. Selim'in reformatör faaliyetlerinde onlara ilham verdiği bilhassa saptanmıştır.

Prof. Dr. Bistra'nın her iki raporu da Türk ve yabancı uzmanlarca pek çok takdir edildi. Toplantının bir oturumunun başkanlığı, Bulgar tarih biliminin gerçekleştirdiklerine ve onun temsilcilerine bir saygı işareti olarak, kendisine verildi.

Prof. Enver Ziya Karal, Afet İnan, Hikmet Bayur, Reşat Kaynar ve diğer seçkin Türk tarihçileri, raporları ve girişimleriyle Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Türk Devrimi Tarihi bölümlerinin çalışmalarına çok etkin bir şekilde katıldılar. Bu bölüme sunulan ve yakın bir geçmişte ele geçen belgelere dayanan, bellibaşlı raporlar Atatürk Devrimi'nin değişik yönlerinin, Kemal Atatürk'ün kişiliğinin ve eserinin, sonradan yapılan incelemelerine hasredilmişti. Bunlardan R. Kaynar'ın "Kemalizmin ekonomik ve sosyal görünümü", Cihat Akçakayalıoğlu'nun "Tarihi ve gerçek realite yönlerinden Kemalist Devrim", Afet İnan'ın "Anadolu kadınlarının vatanın korunması amacıyla örgütlenmeleri hakkında", Bilâl Şimşir'in "Atatürk ve bloksuz ülkeler", İbrahim Karal'ın "Batı ülkeleri bakımından Türk - Rus ilişkileri ve Doğu sorunu. 1917-1923" raporları en çok ilgi uyandıranlardan olup hararetle tartışmalara neden oldu.

"Kemalizm bir doktrin midir, değil midir" konusu ilgi uyandıran görüş alışverişlerine neden oldu. En sonunda herkes E. Z. Karal'ın şu düşüncesinde birleşti: Kemalizm aslında bir doktrini simgelemektedir; Kemalist de, Kemal'in zihniyetiyle onun eserinin yayılması için savaş veren kişidir. Asya ve Afrika'daki ulusal

kurtuluş eylemleri üzerinde Kemalist Devrim'in yansıması ve etkisi konusunda yeni belgeler sunuldu. Sayın Şimşir'in düşüncesine göre "bloksuz dünya" yı Atatürk bulmuş ve onu tarih sahnesinin önünde gerçekleştirmiştir, dolayısıyla tarihsel bir görüş açısından kendisini bloksuz dünyanın kılavuzu olarak kabul etmek gerekmektedir.

Türk kadınlarının Kemalist Devrim'e katılmalarının yeni görünümleri ortaya kondu. Bölümün bir oturumunda, devrimin korunması için Anadolu'daki ilk kadın organizasyonunun başkanı kısa bir konuşma yaptı. N. İbrahim Karal, yeni belgelere dayanarak, vaktiyle İstanbul'un genç Sovyet Devleti'ne karşı müttefik müdahalesinin bir ortakgüdümlü merkezi haline geldiğini ve sultanın ordusuna ait silâhların bir kısmının beyaz rus muhafızlara verildiğini açıkladı.

Yedi seçkin Sovyet uzmanı, başta Prof. Dr. A. M. Samsutdinov olduğu halde, bu bölümün çalışmalarında yer aldılar. Kemalist Devrim'e, Sovyetler Birliği'nde Kemal Atatürk'ün eserinin incelenmesine ve Türk Sovyet ilişkilerine hasredilen raporları, Sovyet türkolojisinin gerçekleştirdiklerini çok takdirle karşılayan Türk uzmanlarınca büyük ilgi gördü.

"Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Türk Devrimi Tarihi" bölümünün çalışmalarında Bulgar'lardan araştırma yetkilileri Stefan Velikov ve Dz. Hakov yer aldılar. S. Velikov "Kemalist Devrim ve Bulgar Kamuoyu" konulu raporunda, Kemal Atatürk'ün askerî ataşe olarak Sofya'da bulunduğu sırada Bulgar ulusuna ve Bulgaristan'a karşı dostane tutumuna ve Bulgar kamuoyunun Kemalist devrime sağladığı desteğe ait ilgi uyandıran bilgiler sundu. Dz. Hakov'un raporu, alâka çeken ancak az incelenmiş olan Yakın Doğu'daki Türk - Arap ilişkilerinin gelişmesi devrine - bilhassa arapların, Türkiye'nin bu yalnızlık durumunun nasıl üstesinden geldiklerine ve XX. yüzyılın 60 ıncı yıllarında Türk - Arap ilişkilerinin düzelmesine -, hasredilmişti. Her iki rapor dinleyicilerin dikkatini çaktı ve canlı tartışmalara yer verdi.

Kongre'nin kapanışından sonra delegelere Konya bölgesinde bir gezi teptilendi. Delegeler Osmanlı devrinden kalma yeni arkeolojik kazıları ve kendi türlerinde tek olan anıtları yerinde gördüler.

Organizasyonu, dostluk ve karşılıklı saygıya yer vermesiyle Türk Tarih Kurumu'nun VIII. Kongresi, Türkolojinin son gerçekleştirdiklerini ortaya koymaya olanak sağladı ve çeşitli ülkelerin uzman türkologlarına yaratıcı bir ortamda görüşme imkânı verdi. Balkan tarihiyle ve Türkiye'nin geçmişiyle az çok alâkalı diğer ülkelerle ilgili bazı sorunların daha çok aydınlığa kavuşturulması bakımından, arşivlerden daha çok yararlanabilme olanağına, ve ilmi eserler değiş tokuşunun gerekliliğine duyulan lüzum bu defa da en çok belirtilen husus oldu.

1976 YILININ İKİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDU'L-AZİZ BİN MUHAMMED EZ-ZİR-MUHAMMED B. ABDULLAH AL-ATRAM: *Şi'ru'l-Daveti'l-Islamiyye fi Asri'l-Emevî*. Riyad 1972 Külliyyatu'l Lugati'l-Arabiyye. XXVIII + 511 s. 8° (A. IV/692-2).
- ABDULLAH ABDURRAHMAN EL-Cİ-YESN: *Şi'ru'd-da'veti'l-Islâmiyye fi'l-Arabissiy-yi'level*. Riyad 1974 Külliyyatu'l Lugati'l-Arabiyye. XXI + 344 s. 8° (A. IV/692-3).
- ABİDİN: *Öz Türk*. Ankara 1933 Türkiye Matbaası. S. 57-63 = Not: Sait İsmet'in "Dokuz Eylül" Kitabının içindedir. (A. III/9622).
- Actes de la conférence de Montreux. Convention Concernant le Regime des Detroits Signée a Montreux le vingt Juillet 1936*. 27 + VIII s. 4° (B/7666).
- ADAMESTEANU, DINU: *La Basilicata antica storia e monumenti*. Cava dei Tirreni 1974 Di Mauro. 241 s. 6 pl. 4° (B/7619).
- AL-AFGHANI, JAMAL AD-DİN: *Refutation des Materialistes*. Çev. Giriş ve Notlar: A.-M. Goichon. Paris 1942 Paul Geuthner. 187 s. = Les Joyaux de l'Orient XI. 8° (A. IV/553).
- Agricultural census of Egypt, 1929*. Cairo 1934 Govt. Press. Bûlaq. XVII + 185 s. 4° (B/7585).
- AHARONİ, YOHANAN: *Investigations at Lachish. The Sanctuary and the residency (Lachish V)*. Tel Aviv 1975 Gateway Publishers. XI + 123 s. 63 pl. = Tel Aviv University. Publ. of the Institute of Archeology 4. 4° (B/7636).
- AHMET SABAHATTİN: *Külliyyat-ı Hukuk ve Siyasattan. I. Kitap: Berlin Kongresinin diplomasi tarihine bir nazar*. İstanbul 1327. 179 s. 8° (A. IV/219).
- AHMET ŞERİF: *Anadolu'da Tanin*. İstanbul 1326 Tanin Matbaası. 336 s. 8° (A. IV/413).
- AJANOVSKI-OÇE, VANGEL: *Yegejkie Buri-Revolutionnogo Dvijenie v Vodensko i v Jegejskof Makedoniy*. Skopye 1975. 449 s. 8° (A. IV/170).
- Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz 1949 - 1974*. Mainz 1974 Franz Steiner Verlag. 185 s. 13 pl. 8° (A. IV/165).
- AKARSU, PROF. DR. BEDİA: *Felsefe terimleri sözlüğü*. Ankara 1975 Üniversite Basımevi. 236 s. = TDK Yay: 408. 8° (A. IV/276).
- AKDER, PROF. NEGATİ: *Bilim dâvâsı ve örf korkusu*. Ankara 1976 Ayyıldız Matbaası. 36 s. 8° (A. IV/579).
- AKŞİN, APTÜLAHAT: *Milletlerarası müşterek emniyet sistemi. Birleşmiş Milletler ve müşterek güvenlik. 2 Cilt*. Ankara 1939/1949. 8° (A. IV/669).
- AKŞİN, APTÜLAHAT: *Türkiyenin 1945 den sonraki dış politika gelişmeleri orta doğu meseleleri*. İstanbul 1959 Kervan Matbaası. 175 s. 8° (A. IV/670).
- AKŞİN, APTÜLAHAT: *Soğuk harp*. İstanbul 1960 İnkilâp Kitabevi. 144 s. 8° (A. IV/671).

- AKŞİT, PROF. DR. OKTAY: *Roma İmparatorluk tarihi* (M. Ö. 27 M. S. 192). İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 279 s. 1 hr. = İÜEF Yay. No. 2052. 8° (A. IV/779).
- ALFÖLDI, ANDREAS: *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates*. Heidelberg 1974 Carl Winter Universitätsverlag. 226 s. 16 pl. = Bibliothek der Klassischen Altertumswissenschaften Neue Folge I. Reihe. Bd. 5. 8° (A. IV/1033).
- ALİ BEĞ KARSLI BEDREDDİNZÂDE MİRLİVÂ: *Kaa'ime H. 1117 - 1135 (1705 - 1723)*. Haz.: Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi: 7 (1976)'dan ayrı bs. S. 87 - 170. 8° (A. IV/400).
- ALPAN, NECİP P: *Tarihin Işığında Arnavutluk*. Ankara 1975 Ulucanlar Matbaası. 192 s. 1 pl. = Kardeş Yay. 1. 8° (A. IV/679).
- Alte Pinakothek: Monaco*. Milano 1968 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 4° (B/7631-7).
- ALZINGER, WILHELM: *Augusteische Architektur in Ephesos. 2 Cilt*. Wien 1974 Im Selbstverlag. = Sonderschriften Öst. Arch. Institut Bd. XVI. 4° (B/7503-4).
- ALZINGER, WILHELM - DIETER KNIBBE: *Ephesos. Ein Rundgang durch die Ruinen*. Berlin 1972 Verlag A. F. Koska. 60 s. 8° (A. IV/584).
- AMAD, EMİLE SELİM: *La Question d'Égypte (1841-1938)*. Paris 1938 Les Editions Internationales. 223 s. 8° (A. IV/533).
- Amapa Storytellers*. Yay: Stanley L. Robe. Berkeley 1972 University of California Press. XIV + 108 s. = Folklore Studies: 24. 8° (A. IV/146).
- AMCA, HASAN: *Doğmayan Hürriyet*. İstanbul 1958 M. Sıralar Matbaası. 188 s. 8° (A. IV/674).
- AMCA, HASAN: *Nizamiye kapısı*. İstanbul 1958 M. Sıralar Matbaası. 125 s. 8° (A. IV/673).
- L'ame de l'Iran. Önsöz: René Grousset*. Paris 1951 Editions Albin Michel. 240 s. 8° (A. III/9475).
- ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN): *Tunus'taki Roma İmparatorluk çağı anıtları. Les Monuments de L'époque Romaine en Tunisie. Çev: Harun Reşid Daghpunar*. İzmir 1975 Ege Üniversitesi Matbaası. 35 s. 8° (A. IV/275).
- The Ancient Near East*. Yay: James B. Pritchard. 2 Cilt. Princeton 1973/1975 University Press. 8° (A. IV/159).
- ANGI, HACI: *Marşlarda-Türkülerde Atatürk*. Ankara 1975 Ayyıldız Matbaası. 56 s. = Angı Yay. 3 8° (A. IV/619).
- ANIL, DR. HALUK: *Türkiyede vergi yükü (1950 - 1970)*. (Gayrisafi toplumsal vergi yükü hesabı üzerine bir deneme). Ankara 1973 Emel Matbaası. XII + 118 s. = AİTİA Yay. 56. 8° (A. IV/346).
- Ankara. Guide a la ville et a la region*: Ankara (1975) Dönmez Ofset. 124 s. = Ankara Turizmi Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yay. 5. 8° (A. IV/211).
- ARDEL, AHMET: *Hidrografya: Okyanuslar ve denizler. 2. bs*. İstanbul 1975 Edebiyat Fakültesi Matbaası. VIII + 276 s. 1 hr. = Umumî Coğrafya dersleri Cilt. 2 Fasikül I. 8° (A. I/3741-2, I)
- ARIK, REMZİ OĞUZ: *Türk sanatı. Türk medeniyet ve sanatına dair arkeolog gözü ile Anadolu*. İstanbul 1975 Yaylacık Matbaası. 318 s. = Dergâh Yay. 15. 8° (A. IV/481).

- ARIK, DOÇ. DR. RÜÇHAN: *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara 1976 Ajans - Türk Matbaası. X + 168 s. = İş Bankası Kültür Yay.: 168. 8° (A. IV/621).
- ARIKOĞLI, DAMAR: *Hâtralarım, Milli Mücadele*. 1961. 375 s. 19 pl. 8° (A. IV/640).
Art Antique. Antik Muveszet. 1975 İstvan Kıraly Muzeum. 31 s. = Bulletin du Musée Roi Saint - Etienne 102. 8° (A. IV/409).
Les Artistes de Constantinople. Salon de Pera. 176 s. 8° (A. IV/534).
- ARTUK, İBRAHİM: *Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısnkeyfâ'nın ilhakı ile ilgili iki sikkesi*. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı'ndan ayrı bs. S. 415-420 1 pl. 8° (A. IV/186).
- ARUN, FUAD: *Türkiye ve Dış Ülkelerde çöp konusu. (Mevzuat ve Uygulamaları ile)*. Ankara 1972 Kardeş Matbaası. VII + 550 s. 8° (A. IV/698).
- ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kısa haltercimesi*. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan (1976)'dan ayrı bs. S. XIII-XIX 8° (A. IV/598).
- ATASOY, NURHAN: *17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa sanatı*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 210 s. XX pl. = İÜEF Yay. No: 2161. 8° (A. IV/775).
Atatürk. Sümerbank 3, 29 (1963) Atatürk Özel Sayısı. 131-217 s. 4° (B/7615).
Atatürk devrimleri I. Milletlerarası simpozyumu bildirileri (10-14 Aralık 1973 İstanbul). İstanbul 1975 Sermet Matbaası. XV + 665 s. 1 pl. = İ. Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enst. Yay: 5. 8° (A. IV/43).
Atatürk Konferansları V: 1971-1972. Ankara 1975 T. T. K. Basımevi. IV + 322 s. 47 pl. = Türk Tarih Kurumu Yay. XVII. Dizi-Sa. 5. 8° (A. II/7294).
- ATATÜRK, M. KEMAL: *A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927*. İstanbul 1963 Ministry of Education Printing Plant. VII + 744 s. 10 hr. 8° (A. IV/715).
Atatürk ve Sinema. Cumhuriyetimizin 50 nci yılına yetiştirebilmek üzere Atatürk Devlet Stüdyosu ve Eğitim Merkezi'nin kurulması hakkındaki teklif. Haz.: Nusret Eraslan. Kor Ofset 16 s. 2 lev. 4° (B/7452).
- Atatürk'ün özdeyişleri*. Ankara 1975 T. T. K. Basımevi. 28 s. 1 fotokopi. = Türk Tarih Kurumu Yay. XVI. Dizi-Sa. 28. 8° (A. IV/67).
- Atlas-ı Tarih-i Iran Historical Atlas of Iran*. 1971 Tehran University. 49 s. 28 Hr. 2° (C/534).
- ATSIZ, NİHAL: *Ebussuud bibliyografyası. (İstanbul Kütüphanelerine göre)*. İstanbul 1967 Millî Eğitim Basımevi. 61 s. = Süleymaniye Kütüphanesi Yay.: 2. 8°
- ATSIZ, NİHAL: *Birgili Mehmet Efendi (929-981 = 1523-1573) bibliyografyası (İstanbul Kütüphanelerine göre)*. İstanbul 1966 Millî Eğitim Basımevi. VII + 89 s. = Süleymaniye Kütüphanesi Yay. I. 8° (A. IV/704).
- ATSIZ, NİHAL: *Komünist Don Kişotu Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa*. İstanbul 1935 Arkadaş Basımevi. 16 s. 8° (A. IV/319).
- Aufgaben und Probleme der Sozialpolitik und Demographie in der DDR*. Berlin 1975 Akademie-Verlag. 164 s. = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR 18, 1974. (A. IV/340).
- Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Son Senet. Conference on Security and Co-Operations in Europe Final Act*. Helsinki 1975 Imperimeries Réunion S. A. 135 + 18 s. = Dışişleri Bakanlığı SIGM/SIAD AGIK Yay: 1. 4° (B/7633).

- Ayasofya Müzesi Yıllığı. Annual of Ayasofya Museum.* İstanbul 1959 Maarif Basımevi. 29 s. 8 pl. = Ayasofya Müzesi Yay: III. 8° (A. IV/712).
- AYHAN, YUSUF: *Adana'nın İstiklâl beyannamesi.* Adana 1970 Kemal Matbaası. 31 s. 8° (A. IV/214)
- AYNI, ALİ EFENDİ: *Osmanlı devleti arazi kanunları. (Kanunname-i Al-i Osman).* Çev.: Hadiye Tuncer. Ankara 1962 Resimli Posta Matbaası. XII + 262 s. 1 pl. = Tarım Bakanlığı Yay. Meslekî Mevzuat Serisi: H-7. 8° (A. IV/668).
- AYNI, MEHMET ALİ: *İtikad ve Mulâhazalar.* İstanbul 1923 Kitaphane-i Südi. 251 s. 8° (A. IV/614).
- AYNI, MEHMET ALİ: *İsmail Hakkı.* The Sixth International Congress of Philosophy (1926)'dan ayrı bs. S. 609-614. 8° (A. IV/611).
- AYNI, MEHMET ALİ: *İstatistik Nazari ve ameli.* İstanbul 1306 Karabet Matbaası. 248 s. 8° (A. IV/609)
- AYNI, MEHMET ALİ: *Küçük tarih.* Kastamonu 1317 Vilayet Matbaası. 208 s. 8° (A. IV/604).
- AYNI, MEHMET ALİ: *Ruhu'l-beyan müellifi Bursalı İsmail Hakkı hakkında bir tetkik.* 1928 Evkaf Matbaası. 24 s. 8° (A. IV/612).
- AYNI, MEHMET ALİ: *Şeyh-i Ekberi niçin severim.* İstanbul 1341 İkbâl Kütüphanesi. 88 s. 8° (A. IV/610).
- AYTAÇ, DOÇ. DR. GÜRSEL: *Romancı yönüyle Heinrich Böll.* Ankara 1975 Üniversite Basımevi. 312 s. = A. Ü. D. T. C. F. Yay. No. 253. 8° (A. IV/88).
- Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublikasının Konstitusiyası (Esas Kanunu).* Bakü 1937 Azpart Neşriyatı. 48 s. 8° (A. IV/336).
- ÂZİZ BUNEYYE ER-RÂDİ: *Şiru'd-da'veti'l-İslâmiyye fi'l-asrı Abbasıyyu's-Sâni.* Riyad 1972. XV + 293 s. 8° (A. IV/692-4).
- BAHİLINA, N. B: *Istoriya Tsvetoboznaçeniy v Russkom yazıko.* Moskova 1975 Izdat Nauka. 287 s. 8° (A. IV/739).
- Balıkçı ve Gökova. Halıkarnas Balıkçısı (Cevat Şakir Kabaağaçlı). Foto: Mehmet Turaç.* İlgi Dergisi yıl: 9 sayı: 18. İstanbul 1974 Kâğıt ve Basım işleri. S. 27-31 4° (B/7297).
- Balıkesir. Cumhuriyetin 15. yılında Balıkesir.* 1938 Devlet Basımevi. 83 s. 2 pl. 8° (A. III/9931).
- BARBER, NOEL: *The Lords of the Golden Horn. From Suleiman the Magnificent to Kamal Atatürk.* London 1973 MacMillan. 304 s. 8° (A. IV/417).
- BARBY, HENRI: *Au pays de l'Epouvante. L'Armenie Martyre.* Paris 1917 Albin Michel. 260 s. 15 pl. 8° (A. IV/535).
- BARRAL, J. A. - H. SANYE: *Ziraat dersleri.* Çev.: M. Ali Ayni - Mehmet Kemaleddin. Kastamonu 1319 Vilayet Matbaası. 155 s. 8° (A. IV/607).
- BARTHOLD, WILHELM: *Merv ve Murgab suyunun cereyanı* Çev.: Dr. İsmail Aka. Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 74'den ayrı bs. S. 171-180 8° (A. IV/401).
- BARTHOLD, V. V: *Turkistan-name. (Der Ahd-ı Hucum-u Moğol).* Çev.: Kerim Kişâverz. 2 Cilt. Tahran 1352. 8° (A. IV/455).

- BASCH, MARTIN ALMAGRO : *La necropolis Hispano-Visigoda de Segobriga. Saelices (Cuenca)*. Madrid 1975 Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educacion y Ciencia. 135 s. XXXV pl. = Excavaciones Arqueologicas en Espena 84. 8° (A. IV/153).
- BAŞARAN, ALİ RIZA: *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ile ilgili kanun, tüzük ve yönetmelikler. 3. bs.* İstanbul 1975 Fakülteler Matbaası. VII + 356 s. 8° (A. IV/198).
- BAŞBUĞOĞLU, FİLİZ: *Ulusal enformasyon sistemleri (Natis). Ulusal Dokümantasyon, Kütüphane ve Arşiv Altyapılarının plânlanması Hükümetlerarası Konferans. Paris 23-27 Eylül 1974.* Ankara 1975 Üniversite Basımevi. 6 s. 8° (A. IV/243).
- BAYKOVA, N. B: *Rol Sredney Azii v Russko İndiyskih Torgovih Şyazyah. (Pervaya polovina XVI. Vtoraya polovina XVIII Veka)*. Taşkent 1964 Izdat. Nauka 192. s. 8° (A. IV/173).
- BAYUR, ORD. PROF. HİKMET: *Dünya savaşı sırasında Osmanlı devletinin paylaşılması hakkında yapılan anlaşmalar.* Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri (1975)'den ayrı bs. S. 31-47. 8° (A. IV/296).
- BAYUR, ORD. PROF. HİKMET: *Kurtuluş savaşında Atatürk'ün dış siyasası.* Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri (1975)'den ayrı bs. S. 119-146. 8° (A. IV/297).
- BEHRMAN, DANIEL: *A la decouverte de l'Océan.* Paris 1971 Unesco. 109 s. 8° (A. IV/359).
- BELHİ, KADI HAMİDEDDİN ÖMER B. MAHMUD: *Makamat-ı Hamidi.* Yay.: Ebrkuî, Seyyid Ali Ekber. İsfahan 1339 Dânişkede-i Edebiyat. 16 + 222 s. 8° (A. IV/452).
- BELHİ, BAHAEDDİN MUHAMMED: *Divan-ı Sultan Veled.* Tahran 1338. 30 + 630 s. 8° (A. IV/449).
- BIALEKOVA, DARINA: *Pobedim. Überblick über die Slawischen Fundstellen.* Nitra 1975. 35 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archaologie Bratislava 7-14. September 1975. 8° (A. IV/124).
- BİCARİ, DR. HASAN: *XX. Yüzyıl Türk yazını.* Budapeşte 1975 Eötvös Lorend Univ. Türk Filolojisi Kürsüsü. 350 s. 8° (A. IV/167).
- A Bicskei neolithikus telep es temető.* 1975 Istvan Kiraly Muzeum. 44 s. = Bulletin du Musee Roi Saint-Etienne 104. 8° (A. IV/410).
- 1965 yılı programı icra planı. Kalkınma plânı. Birinci beş yıl (1963-1967).* Ankara 1964 Devlet Plânlama Teşkilatı. 107 s. 8° (A. IV/376)
- BİRAND, MEHMET ALİ: *30 sıcak gün.* İstanbul 1975 Milliyet Ofset Tesisleri. 285 s. = Milliyet Yay: Belge Kitap 1. 4° (B/8474).
- I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi bildirileri. I. Cilt: Genel konular.* Ankara 1976 Üniversite Basımevi. 257 s. 3 hr. = Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay. 16. 8° (A. IV/209-1).
- Birleşmiş Milletler.* Broşür. 1975 Birleşmiş Milletler Kamu Enformasyon Dairesi. 8° (A. IV/419).
- Birleşmiş Milletler Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı Dördüncü dönem toplantısı New York (15 Mart - 7 Mayıs 1976).* 1976 Basın-Yayın Genel Müdürlüğü. 25 s. 8° (A. IV/415).
- Bitkilerin tıpta kullanışları ve ilaç reçeteleri. Türbedar Şeyh Kemâlettin Ef. Hz. ithafen yazılmış 1565 senesine ait bir kitap. Konuşma dilimize Çev.: Hadiye Tuncer.* Ankara 1966 Güneş Matbaası. 77 s. = Tarım Bakanlığı Yay.: 1-7. 8° (A. IV/684).

- Biyografi. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü 1935-1973.* Ankara 1973 M. T. A. Enstitüsü Matbaası. XXIII + 557 s. 4° (B/7565).
- BLAEDEL, NIELS: *Carlsbergfondet bag udgravningen af Verdens 7. Vidunder.* Carlsberg Bladet 75/3 (1975). S. 11-16 4° (B/7560).
- BLAKE, MARION ELIZABETH: *Roman construction in Italy from Neva through the Antonises. Yay. Dosi Taylor Bishop.* Philadelphia 1793. XIX + 328 s. 36 pl. 2 lev. = *Memoirs of the American Philosophical Society* 96. 4° (B/7575).
- BLASKOVIČ, JOZEF: *Rimavska Sobota v case Osmanskotureckého panstva.* Bratislava 1974. 367 s. XXXI pl. 8° (A. IV/163).
- BLOCK, MORRIS: *Örfiyat-ı Siyasiye ve Ahlâkiye. Çev.: Mehmet Ali Ayni.* İstanbul 1327 Matbaa-ı Amire. 36 s. 8° (A. IV/613).
- BLOME, DIETRICH: *Zur Systematik von Nematoden aus dem Sandstrand der Nordseeinsel Sylt.* Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 25 s. = *Ak. d. Wiss u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens* 33 (1974) 8° (A. III/5866-33).
- BOARDMANN, JOHN: *The Cretan collection in Oxford.* The Dictaeon cave and Iron Age Crete. Oxford 1961 Clarendon Press. XII + 180 s. XLVIII pl. 4° (B/7610).
- BODROGLIGETI, A: *The Persian vocabulary of the Codex Cumanicus.* Budapest 1971 Akademiai Kiado. 235 s. = *Bibliotheca Orientalis Hungarica* XVI. 8° (A. IV/161)
- Boğaziçi Üniversitesi Katalog 1975-1977.* İstanbul 1975 Çağlayan Basımevi. 288 s. 1 plan. 8° (A. IV/494).
- BONEBAKKER, S. A: *Materials for the history of Arabic Rhetoric. From the Hilyat al-Muhadara of Hatimi (MSS 2934 and 590 if the Qarawiyyin Mosque en fez).* Suppl. 4 agli *Annali* 35,3 (1975)'den ayrı bs. XII + 104 s. 8° (A. IV/129).
- BORDEL, CHARLES: *İlim ve felsefe. Çev.: Mehmet Ali Ayni.* İstanbul 1331 Matbaa-ı Amire. 146 s. 8° (A. IV/605).
- British Museum: Londra.* Milano 1967 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo.* 4° (B/7631-4)
- BROWN, SEYOM: *New forces in world politics.* Washington 1974 The Brookings Institution. VIII + 224 s. 8° (A. IV/601)
- BUDGE, E. A. WALLIS: *The Rise and progress of Assyriology.* London 1925 Martin Hopkinson. XIX + 321 s. 32 pl. 8° (A. IV/620)
- BUHARALI, BILGEN: *Türkiye'de konuta ilişkin istatistik veriler. Statistical Data Related to Housing in Turkey. (Bu yayın mesken planlama ve program dairesi başkanlığı yönetiminde hazırlanmıştır).* Ankara 1974. 77 s. 8° (A. IV/189).
- BUHR, MANFRED: *Grösse und Grenzen der Philosophie Immanuel Kants.* Berlin 1975 Akademie-Verlag. 19 s. = *Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss. DDR Jahrg.* 1974 15. 8° (A. IV/237).
- BUMİN, DR. BİROL: *İşletmelerde amaçlara ve sonuçlara göre yönetim sistemi yoluyla örgütsel gelişim.* Ankara 1974 Kalite Matbaası. XVI + 200 s. 1 lev. = *AİTİA Yay.* No. 82. 8° (A. IV/288)
- BURSTEIN, STANLEY MAYER: *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea.* Berkeley 1976 University of California. X + 153 s. = *U. C. P. Classical Studies* vol : 14. 8° (A. IV/645)

- BUSS, REINHARD J: *The Klabautermann of the Northern Seas*. Berkeley 1973 University of California Press. X + 138 s. = U. C. P. Folklore Studies: 25. 8° (A. IV/147).
Büyük zafer'in 50. yıldönümü'ne armağan. İstanbul 1972 Millî Eğitim Basımevi. 303 s. = Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları. 4° (B/7446).
Byzantine Books and Bookmen. Washington 1975 Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. XI + 109 s. 18 pl. 4° (B/7512).
Caferoğlu ve Mansel anma töreni 28 Mart 1975 Hacettepe Üniversitesi. 23 s. 4° (B/7495).
Câmiatü'l-İmâmi Muhammed b. Suudu'l-İslamiyye. Riyad 1975. 21 s. 8° (A. IV/690).
CARRÉ, I: *Mots dérivés du Latin et du Grec*. Paris 1905 Librairie Armand Colin. XXVI + 599 s. 8° (A. IV/536).
Carte Ethnographique et Politique de la république de l'Union des Peuples Circassiens et du Daghestan. Berne Institut Geograph. Kummerly et Frey. 2 s. 1 hr. 8° (A. IV/327).
CARTIER, RAYMOND: *İkinci dünya savaşı. 2 cilt*. İstanbul 1976 Meydan Gazetecilik ve Neşriyat. 4° (B/7738).
CASSIN E. - J. BOTTERO - J. VERCOUTTEN: *Die Altorientalischen Reiche I. Vom Paläolithikum bis zur Mitte des 2. Jahrtausends*. Frankfurt 1965 Fischer Taschenbuch Verlag. 399 s. = Fischer Weltgeschichte Bd. 2. 8° (A. III/9292).
CASTAGNE, JOSEPH: *Les Basmachis*. Paris 1925 Editions Ernest Leroux. VIII + 88 s. 1 hr. 4 pl. 8° (A. IV/318).
CHAMBRUN, CHARLES DE: *A l'école d'un diplomate Vergennes*. Paris 1944 Librairie Plon. 432 s. V pl. 8° (A. IV/538).
CHANDLER, RICHARD: *Reisen in Klein Asien, Önsöz: Ludwig Pigenot*. Hildesheim 1976 (Leipzig 1776 tekrar bs.) Georg Olms Verlag. XX + 396 s. 1 hr. 8° (A. IV/626).
CHANG, DR. CHI-YUN: *The history of Yuan Dynasty. 4 Cilt*. 1966/1967 The National War College in cooperation with the College Culture. 4° (B/7629).
CHROPOVSKY, BOHUSLAV: *Nitra, Archäologische Erforschung Slawischer Fundstellen*. Nitra 1975. 30 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7. - 14. September 1975. 8° (A. IV/124).
COLLIN, BERNARDIN: *Les Lieux - Saints*. Paris 1948 Les Editions Internationales. 240 s. 3 pl. 1 plân 8° (A. IV/539).
Contrat entre le gouvernement de la République Turque et les représentants des porteurs de la dette publique Ottomane. Paris 1928. 62 s. 4° (B/7460).
Convention Concernant le régime des détroits Signée a Montreux, le vingt Juillet 1936. 18 + X s. 8° (A. IV/624).
The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials. Yay. Çev. İzah.: Alice-Mary Maffry Talbot. Washington 1975 Dumbarton Oaks. LI + 467 s. = Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. VII. 8° (A. IV/443).
CORVISIER, ANDRÉ: *Précis d'histoire moderne*. Paris 1971 Presses Universitaires de France. 477 s. XX hr. 8° (A. IV/540).
CORYDALÉE, THÉOPHILE: *Commentaires a la metaphysique. Giriş ve Çev.: Constantin Noica. Haz.: T. Iliopoulos*. Bucarest 1973 AIESEE. XLIX + 356 s. = Theophile Corydalée Oeuvres Philosophiques. II. 8° (A. IV/73).

- CRELL, GEORGE: *Rusların Asya siyaseti. Çev. : Serhat Bayram.* İstanbul 1976 Toker Yay. 288 s. = Toker Yay. Tez Kitapları Dizisi - No. 11. 8° (A. IV/484).
- CHP ve AP seçim bildirelerinin ekonomik amaç ve ilkeler yönünden karşılaştırılması (Komisyon raporu). Bursa 1973 İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi 2 + 12 + 4 + 17 + 16 s. 4° (B/7418).
- Cumhuriyetin 50. yıldönümü semineri. Seminere sunulan bildiriler. Ankara 1975 T. T. K. Basımevi. VII + 170 s. = Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi-Sa. 71. 8° (A. IV/65).
- Cumhuriyetin 50. yılında çalışma alanlarında Türk kadını. Ankara 1974 Sermet Matbaası. 94 s. = İ. Ü. Atatürk Devrimleri Araştırma Enst. Yay: 3. 8° (A. IV/41).
- Cumhuriyetin 15. yıldönümünde Denizli 1923 - 1938. Denizli 1938 Cumhuriyet Matbaası. 88s. 1 pl. 8° (A. III/9927).
- Cumhuriyetin 15 inci yılı anması Kastamonu yıllığı. İstanbul 1938 Tan Matbaası. 160 s. 8° (A. III/9924).
- Cumhuriyetin 15 inci yılında Diyarbakır. Diyarbakır 1938 Diyarbakır Matbaası. 111 s. 8° (A. III/9922).
- Cyprus. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni Kıbrıs özel sayısı. 44/323 (1974). 48 s. 4° (B/7687).
- CZAPKIEWICZ, ANDRZEJ: *The verb in modern Arabic dialects as an exponent of the Development processes occurring in them.* Krakow 1975 Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. 251 s. = Polska Akademia Nauk - Oddział w Krakowie Nr. 11. 8° (A. IV/414).
- ÇAĞAN, DR. NAMİ: *Vergi hukukunda süreler.* Ankara 1975 Sevinç Matbaası. XV + 183 s. = A. Ü. Hukuk Fak. Yay. No. 389. 8° (A. IV/594).
- ÇAMLI, İBRAHİM: *Dünya Amerika Türkiye ve diğer dış politika yazıları.* İstanbul 1966 Gün Matbaası. 110 s. 8° (A. IV/688).
- ÇAVUŞOĞLU, DR. MEHMET: *Necâti bey Divânı'nın tahlili.* İstanbul 1971 Millî Eğitim Basımevi. IV + 296 s. 8° (A. IV/709).
- ÇETİNER, YILMAZ: *Şu bizim rumeli.* Ankara 1966 Başnur Matbaası. 276 s. 18 pl. 8° (A. IV/675).
- Çorumda Cumhuriyetin 15. yılı. İstanbul 1938 Resimli Ay Matbaası. 81 s. 8° (A. III/9929).
- D. Z. T: *La Première république musulmane: L'Azerbaidjan.* Revue du Monde Musulman XXXVI (1919)'dan ayrı bs. 46 s. 8° (A. IV/325).
- DANIEL, J. F: *Bamboula at Kourion. The Necropolis and the finds. Excavated by. J. F. Daniel. By. J. L. Benson with contributions by Edith Porada and J. Lawrence Angel.* Philadelphia 1972 University of Pennsylvania Press. XVI + 173 s. 74 pl. 4° (B/7522).
- DÂNİŞMEND, İSMÂİL HÂMÎ: *İzahlı İslâm târihi kronolojisi. I. Cilt.* İstanbul 1960 Bâb-âlî Yayınevi. 240 s. 4° (B/7682).
- DARGA, DR. A. MUHİBBE: *Eski anadoluda kadın.* İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. XVIII + 117 s. XIX pl. = İ. Ü. E. F. Yay. 2033. 8° (A. IV/778).
- DAVARY, G. DJELANI - HELMUT HUMBACH: *Eine weitere aramäoïranische Inschrift der Periode des Asôka aus Afghanistan.* Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 16 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geist-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1974-Nr. 1. 8° (A. IV/45-1).

- DAVLETŞİN, TAMURBEK: *Sovetsky Tatarstan. Teoriya i Praktika Leninskoy Natsionalnoy Politiki*. München 1974 Logos Verlag. G. m. b. H. 392 s. 2 pl. 8° (A. IV/666).
- De la Ville Geneve. Genava, Ce Volume Honore d'une subvention spéciale de la Ville de Genève, est publié a l'occasion du Cinquantenaire du Musée d'Art et d'Histoire. VIII, 1-4* (1960). 341 s. 4° (B/7706).
- DEICHGRÄBER, KARL: *Die Persertetralogie des Aischylos. Mit einem Anhang: Aischylos' Glaukos Pontios und Leon*. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 92 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. d. Geist.-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1974 Nr. 4. 8° (A. IV/45-4).
- DELBRÜCK, MAX: *Anfänge der Wahrnehmung*. Wiesbaden 1964 Franz Steiner Verlag. 48 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Karl August-Forster-Lectures 10 (1973). 8° (A. III/6664-10).
- Delili tarihi ala mevatini asar fi Irak*. 1953. 24 s. 26 pl. 4° (B/7669).
- Delilu Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyyeti ve'l-ulûmu-l'ictimayye bi'r-Riyad*. Riyad 1394. 64 s. 8° (A. IV/691)
- Denizli. 1 : 500.000 ölçekli Türkiye jeoloji haritası. Haz. : Hamit N. Pamir - Cahit Erentöz*. Ankara 1974 M. T. A. V + 83 s. 3 lev. 1 hr. 8° (A. IV/228).
- DENKER, DOÇ. DR. BEDRIYE TOLUN: *Şehir işi arazi kullanılışı. Gelibolu, Malkara ve Babaeski'de örnek araştırmalar*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. XVI + 226 s. 3 plan. = İ.Ü.E.F. Yay. No: 2054. 8° (A. IV/782).
- DENY, M. J: *L'Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes. Cahiers Français d'Information* 43 (1945)'den ayrı bs. S. 99-104 8° (A. IV/590).
- Devrimler ve karşı-devrimler ansiklopedisi. 4 Cilt*. İstanbul (1975) Gelişim Basım ve Yayım. 4° (B/7716).
- D'HARCOURT, LE DUC.: *L'Egypte et les Egyptiens*. Paris 1893 Libr. Plon. XI + 305 s. 8° (A. IV/549).
- DICK, FRANZISKA: *Thesaurus Nummorum Romanorum et Byzantinorum 1. Band: Die Münzsammlungen der Zisterzienserstifte Wilhering und Zwettl*. Wien 1975 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 137 s. X pl. = Öst. Akd. Wiss. Philos.-Hist. Kl. Denksch. 121 Bd. 4° (B/7502-1).
- DIMARAS, C. TH. - C. KOUMARIANOU - L. DROULIA: *Modern Greek culture. A selected bibliography (In English - French - German - Italian)*. 4. bs. Athens 1974 National Hellenic Committee of the International Association for South Eastern European Studies. VIII + 119 s. 8° (A. IV/368).
- Din ve Mouvnamant aleyhine el seirleri. Top. : Nimet Elizade. Yay. : A. Efendiyev*. Baku 1937 İçtimai - İktisadi Şube. 36 s. 8° (A. IV/335).
- Directory of graduate and undergraduate programs and courses in Middle East Studies in the United States Canada, and abroad*. Middle East Studies Association Bulletin Özel sayı (1974). 8 V + 85 s. 8° (A. IV/770).
- Disziplinäres und interdisziplinäres Wirken Jürgen Kuczynski zum 70. Geburtstag*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 64 s. = Sitzungs. d. Ak. d. Wiss. d. DDR Gesellschafts. 4G 1975. 8° (A. IV/434).
- 10 ans sur les traces de Lausanne*. İstanbul 1935 Akşam Matbaası. 286 s. 8° (A. IV/603).
- DİYARBEKİRLİ, NEJAT: *Hun sanatı*. İstanbul 1972 Milli Eğitim Basımevi. IV + 243 s. 4° (B/7693).

- Documents Diplomatiques Ministère des Affaires Etrangères. Sublime porte.* İstanbul 1869 Imprimerie Centrale. 227 s. 4° (B/7646).
- DOĞAN, MEHMET: *Kur'an gölgesinde ve tarih önünde Türk.* Ankara 1976 Emel Matbaası. VIII + 284 s. 8° (A. IV/478).
- DÖNMEZ, DOĞ. DR. YUSUF: *Bitki coğrafyasına giriş.* İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. VIII + 179 s. = İstanbul Üniversitesi Yay. 2155. 8° (A. IV/783).
- Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri Sözlüğü (Vocabularium Bibliothecarii).* Başlıyan: H. Lemaitre. *Türkçe Terimleri Haz.: Leman Şenalp. Genişleterek gözden geçiren: A. Thompson.* Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XL + 379 s. 8° (A. IV/713).
- III. *Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislawa. 7-14 September 1875.* Nitra 1974. 8° (A. IV/124).
- DURAN, PROF. FAİK SABRİ: *Büyük Atlas.* İstanbul 1975 Kanaat Yay. 80 + 23 s. 4° (B/7621).
- DURUL, YUSUF: *Baraj gölü çevresi dokuma sanatları.* Ankara 1969 T. T. K. Basımevi. Araştırmaları Yay. 1. 4° (B/7623).
- DUTU, ALEXENDRU: *Les livres de sagesse dans la culture Roumaine.* Bucarest 1971. 191 s. = A. I. E. S. E. E. 3. 8° (A. IV/137).
- DUVERDIER, GÉRALD: *Über die Bedeutung unbedeutender Drucke: die ersten tamilischen Drucke zu Halle (1712 - 1713).* Wiss. Zeitschr. Univ. Halle XIV, 75'den ayrı bs. S. 103-122 2pl. 8° (A. IV/36).
- DUYGU, SÜLEYMAN: *Osmanlı devlet ricalinden Mehmet Celâlettin Paşa.* Türk Kültürü 147 (1975)'den ayrı bs. S. 147-171, 239-248, 4 pl. 8° (IV/226).
- Dünya petrol krizi ve gerekli yatırımlar.* İstanbul 1975 Kâğıt ve Basım İşleri. 16 s. 4° (B/7532).
- Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919 - 1969.* Poznan 1972 UAM. 778 s. 3 Lev. = Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Pozbainu Seria: Dzieje UAM - Nr. 7 (A. IV/744).
- EBERHARD, WOLFRAM: *Landlords in a democracy. (A case study from Southern Turkey). Explorations in the family and other essays.* S. 602-617. 8° (A. IV/35).
- EHRENBERG, VICTOR: *From Solon to Socrates. Greek History and civilization during the sixth and fifth centuries B. C. 2. bs.* London 1975 Methuen and Co. XIX + 505 s. 8° (A. IV/379).
- EICHLER, FRITZ: *Das Österreichische Archäologische Institut betrauert den Heimgang seines ehemaligen Direktors.* 87 s. 1 pl. = Österreichisches Archäologisches Institut Grabungen 1971/72. 8° (B/5822-1971/72).
- EMEKLİ, YÜKSEL: *Türk Silahlı Kuvvetleri Kara Ordusu erlerinin beden yapıları üzerine bir araştırma.* AÜDTCF Antropoloji 4 (1969)'dan ayrı bs. S. 353-368 8° (A. IV/365).
- EMRICH, WILHELM: *Drama und modernes Theater.* Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 19 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. d. Kl. d. Lit. Jahrg. 1973/74 Nr. 4. 8° (A. III/8871-4).
- EMRICH, WILHELM: *Hebbels Nibelungen Götzen und Götter der Moderne.* Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 18 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrg. 1973/74 Nr. 6. 8° (A. III/8871-6).

- EMRICH, WILHELM: *Was ist poetische Wirklichkeit? Zum Problem Dichtung und Ideologie.* Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 15 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrg. 1973/74 Nr. 5. 8° (A. III/8871-5).
- Encyclopédie politique de la France et du Monde.* 2 Cilt (4 Cilt birliği halinde). Paris Editions de l'Union Française. 8° (A. IV/542).
- ENGVIG, OLAF T. - PAUL ASTRÖM: *Hala Sultan Tekke II. The Cape Kiti Survey.* Göteborg 1975 Paul Aströms Förlag. 26 s. 5 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XLV: 2. 4° (B/7601-2).
- ERGENEKON, ŞEREF: *Cumhuriyetin 15 inci yılında Çanakkale.* 1938. 46 s. 4° (B/7480).
- ERZİ, ADNAN SADIK: *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yayımları.* İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan (1976)'dan ayrı bs. 24 s. 8° (A. IV/599).
- ESİN, RUHİ: *Selimiye Camii Edirne.* İstanbul 1965 Acar Basım ve Cilt Evi. 15 s. = Edirne'den Yapraklar 1. 8° (A. IV/428).
- Excavaciones de Monte Cilda (Palencia).* Olleros de Pisuerga Campanas de 1966 a 1969. Palencia 1973 Imprenta Provincial. 95 s. 29 pl. 2 lev. = Excavaciones Arqueologicas en Espana 82. 8° (A. IV/152).
- Exposition de la foi Musulmane.* Çev.: Mohammed ben Pir-Ali Elberkevi. Notlar. M. Garcin de Tassy. Paris 1828 Schubart et Heideloff. 166 s. 8° (A. IV/558).
- EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: *Bursa ve çevresinde Türk sanatı.* Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 239 (1961)'den ayrı bs. 8 s. 4° (B/7663).
- FAULKINGHAM, RALPH H: *The spirits and their cousins: some aspects of belief ritual and social organization in a rural hausa village in Niger.* Amherst 1975 University of Massachusetts. V+52 s. = U. M. Research Report Number 15. 4° (B/7505).
- FAY, SIDNEY BRADSHAW: *Les origines de la Guerre Mondiale.* Çev.: Charles Jacob. 2 Cilt. Paris 1930/1931 Les Editions Rieder. 8° (A. IV/543).
- DR. FAYSALU'S SÂMİR: *el-Fikru'l-Arabi fi muvaceheti'l-fikri'l-Garbi.* Bağdat 1972 el-Cemiyetü'l-Irakıyye-Menşûratı Tarihiyye. 36 s. 8° (A. IV/272).
- FERNANDEZ, MANUEL - MIRANDA FERNANDEZ: *Abdera. Excavaciones en el Cerro de Montecristo (Adra, Almeria).* Madrid Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educacion y Ciencia. 266 s. 10 pl. 1 plan = Excavaciones Arqueologicas en Espana 85. 8° (A. IV/154).
- Festival de Musique Polonaise. Théâtre des Champs-Élysées.* Paris 1932 Imp. Marcel Picard. 20 s. 4° (B/7584).
- Festvorträge der wissenschaftlichen Konferenz der Akademie anlässlich des 275. Akademijubiläums.* Berlin 1975 Akademie-Verlag. = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR. Jahrg. 1975 Nr. 36, 9G. 8° (A. IV/433 ve 438).
- FIRATLI, DR. NEZİH: *İzmit (Nicomedie). Petit guide: Son histoire et ses monuments.* Çev.: A. N. Rollas. İstanbul 1964 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 15 s. 4° (B/7660).
- FINEGAN, JACK: *The Archaeology of the new testament. The life of Jesus and the beginning of the Early Church.* Princeton 1969 University Press. XXIV + 273 s. 4° (B/7511).
- FINEGAN, JACK: *The Archeology of world religions.* Princeton 1952 University Press. XL + 599 s. 78 pl. 8° (A. IV/155).
- Firdevsi-i Tusi.* Tahran 1354 Intişarâtı Ferhengü Honer. 23 s. 8° (A. IV/734).

- FORUG, DR. MEHDİ: *Şahname ve Edebiyat-ı Dramatik*. Tahran 1354 İntişarat-ı Ferheng u Honer. 42 s. 8° (A. IV/733).
- FRENCH, DAVID: *A puzzle from (Roman) Asia Minor*. BP Shield International, Jan. (1975). S. 23-26. 4° (B/7558).
- FREYTAG, G. W: *Lexicon Arabico - Latinum. Ex Opere Suo Maiore in Usum Tironum*. Berlin 1837 Halis Saxonum. 694 s. 4° (B/7625).
- Fuat Bayramoğlu Rubailer. İstanbul 1976 Çeltüt Matbaası. 135 s. 6 pl. 8° (A. IV/622).
- GARRIGUES, EMILIO: *Un Desliz Diplomatico la paz Hispano-Turca*. Madrid 1962 Revista de Occidente. 349 s. 8° (A. IV/59).
- GAZALİ: *Huccetü'l - İslam. Çev.: Mehmet Ali Ayni*. İstanbul 1327 Matbaa-i Amire. 367 s. 8° (A. IV/616).
- GENCAN, TAHİR NEJAT: *Dilbilgisi. Gözden Geçirilmiş 3 bs.* İstanbul 1975 Murat Matbaası. XV + 543 s. = TDK Yay 418. 8° (A. IV/403).
- GENNEP, ARNOLD VAN: *Folklor. Çev.: Pertev Naili Boratav*. Ankara 1939 Ulus Basımevi. 65 s. 8° (A. IV/373).
- La Géorgie. 15 Juillet 1938 No. 1*. Paris 1938 Imprimerie de Navarre 40 s. 8° (A. III/9456).
- GHIATA, PETRE: *Atatürk*. Bucureşti 1975 Editura Enciclopedica. 200 s. 8° (A. IV/447).
- GIDEL, CHARLES - FREDERIC LOLIEE: *Dictionnaire - Manuel - Illustré des Ecrivains et des littératures*. Paris 1988 Armand Colin et Cie. 908 s. 8° (A. IV/544).
- GIESE, DR. FRIEDRICH: *Die Altosmanischen anonymen Chroniken. Tevarih-i Al-i Osman*. Breslau 1922 Selbstverlage. V + 421 + 174 s. 8° (A. III/9974).
- GOMBOS, KAROLY: *An Interesting Tekke - Turkoman carpet*. Ayrı bs. S. 129-141. 8° (A. IV/511).
- GOMBOS, KAROLY: *Régi Türkmén szönyegek. Starinnie Türkmenkie Kovri. Old Turkmenian Rugs*. 1975 İparmüvészeti Múzeum. 108 s. 8° (A. IV/512).
- GONNET, HATICE: *Catalogue des Documents Royaux Hittites du IIe Millenaire avant J-C. Langues et civilisations orientales*. Paris 1975 Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. 24 s. 23 pl. = E. R. A. No. 57. 4° (B/7628).
- GORDON, ARTHUR E: *The inscribed Fibula Praenestina. Problems of authenticity*. Berkeley 1975 University of California Press. XII + 84 s. = U. C. P.: Classical Studies Vol. 16. (A. IV/503).
- Gorsium Forschungen I*. Szekesfehervar 1974 Az István Király Múzeum Közlömenyei. 161 s. 1 lev. 4° (B/7566).
- GOTTMAN, JEAN: *Şehirsel merkezîyetin gelişmesi. Çev.: Dr. Nazmiye Özgüç*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. VIII + 50 s. = Coğrafya Ens. Yay. No: 80 8° (A. IV/523).
- GÖKALP, ZİYA: *Halk klâsikleri I. Nasreddin Hoca'nın latifeleri. Yay. Dr. Selâhattin Yazıcıoğlu*. Diyarbakır 1972 Anadolu Matbaası. 48 + 40 s. 8° (A. IV/160).
- GÖKALP, ZİYA: *Kürt aşiretleri üzerinde sosyolojik tetkikler. Haz.: Av. Kemal Badilli*. 60 s. 4° (B/7593).
- GÖKBİLGİN, DR. ÖZALP: *Tarih-i Sahib Giray Han. Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551. Edition Critique, Traduction, Notes et Glossaire*. Ankara 1973 Baylan Matbaası. 313 s. = Cumhuriyetin 50. yılı armağanı Atatürk Üniv. Yay: No. 212. 8° (A. III/8303).

- GÖKMAN, MUZAFFER: *Fatih İstanbul kapılarında*. İstanbul 1976 Eğitim Öğrenci Yay. 239 s. 8° (A. IV/677).
- GÖNEY, DOÇ. DR. SÜHA: *Adana ovaları I*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 179 s. 4 hr. = Coğrafya Ens. Yay. No: 88. 8° (A. IV/785).
- GÖRGÜNAY, DOÇ. DR. NERİMAN: *Doğu yöresi halıları*. Ankara Ajans-Türk Matbaası. 152 s. = İş Bankası Kültür Yayınları: 163. 8° (A. IV/394).
- GÖRÜN, FİKRET: *Türkiye'de Üniversitelerde okutulan iktisat üzerine*. Ankara 1972 Başnur Matbaası. XI 145 s. = ODTÜ İdari İlimler Fak. Yay. No: 20. 8° (A. IV/123).
- Göynük. *A survey of a town in timber region 15-27 October 1967 Göynük-Bolu*. Ankara 1970 GİM Matbaası. 63 s. = ODTÜ Mimarlık Fak. Yay. No: 15. 8° (B/7516).
- GÖYÜNÇ, NEJAT - SALİH TUĞ: *Bibliographical Introduction to Legal History and Ethnology. E/5: Turkey*. Bruxelles 1972 l'Institut de Sociologie Universite Libre de Bruxelles. 26 s. 8° (A. III/9160).
- GRAND - CARTERET, JOHN: *La Turquie en images*. Paris Edition Photographique. XIV + XIII + 183 s. 8° (A. IV/537).
- LE GRAS, M. A: *Instructions sur le detroit des Dardanelles la mer de Marmara et le Bosphore. 2 bs*. Paris 1858 Typographie de Firmin Didot Freres. XXIV + 222 s. 1 plan. 8° (A. IV/1114).
- GREIVE, ARTUR: *Neufranzösische Formen Satzfrage im Kontext*. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 28 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geist.-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1974 Nr. 3. 8° (A. IV/45-3).
- GRENARD, FERNAND: *Bâbur. Haz.: Orhan Yüksel*. İstanbul 1971 Millî Eğitim Basımevi. IV + 207 s. = 1000 Temel Eser: 64. 8° (A. IV/700).
- GRONBECH, K: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen 1942 Einar Munksgaart. 315 s. = Monumenta Linguarum Asiae Maioris Subsidia I. 8° (A. III/9956).
- Grundfragen der Steigerung der Arbeitsproduktivität*. Berlin 1975 Akademie Verlag. 175 s. = Abh. Veröffentl. der Wiss. Räte Jahrg. 1975. 8° (A. IV/505).
- GUILAINE, JEAN: *Premiers bergers et paysans de l'Occident Méditerranéen*. Paris 1976 Mouton. 286 s. = Civilizations et Sociétés: 58. 8° (A. IV/1022).
- GUSMANI, ROBERTO: *Neue Epichirosche Schriftzeugnisse aus Sardis (1958 - 1971)*. Cambridge 1975 Harvard University Press. XX + 132 s. 7 pl. = Archaeological Exploration of Sardis. 4° (B/7596).
- GUSSEINOV, RAUF A: *Relations entre Byzance et les Seldjuks en Asie Mineure aux XIe et XIIe siecles. (D'apres les sources syriennes)*. Actes du XIVe Congres International des Etudes Byzantines (1971)'den ayrı bs. S. 337-344. 8° (A. IV/185).
- GÜNAY, REHA: *Yeniköy höyüğü 1972 kazısı II. ve III. kat mimarisi genel özellikleri. Yeniköy mound 1972 excavations, General Architectural features of Levels II and III*. Keban Projesi 1972 çalışmaları'ndan ayrı bs. S. 183, 193. 4° (B/7680).
- GÜNÇE, ERGİN: *İstatistik sözlüğü*. Ankara 1970 Başnur Matbaası. VII + 153 s. = O. D. T. Ü. İdari İlimler Fak. yayın No: 16. 8° (A. IV/122).
- GYÖRFFY, GYÖRGY: *Tanulmányok a magyar allam eredetéről a nemzetsegtől a varmegyeig, a törzstől az orszagig Kurszan és Kurszan Vara*. Budapest 1959 Akademiai Kiado. 168 s. 8 pl. 8° (A. IV/115).

- HABOÜŞTIAK, ALOJZ - ŞTEFAN HOLÇIK: *Hronsky Benadik. Frühmittelalterliche Burg und ehemaliges mittelalterliche Kloster*. Nitra 1975. 21 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7. 14. 1975. 8° (A. IV/124).
- HÂCÛ-YI KİRMÂNİ, EBU'L-ATA KEMALEDDİN: *Humây u Humâyun*. Tahran 1348 Bunyad-ı Ferhengi İran. 255 s. 8° (A. IV/454).
- HADROVICS, LASZLO: *Jöveenyiszó - Vizsgalatók*. Budapest 1975 Akademiai Kiado. 116 s. = Nyelvtudományi Értekezések 50 sz. 8° (A. IV/116).
- HAHLAND, WALTER: *Vasen um Meidias*. Mainz 1976 Verlag Philipp von Zabern. 22 s. 24 pl. = Forschungen zur Antiken Keramik I. Reihe, Bilder Griechischer Vasen, Heft I (B/7678).
- HALİL ES - SAHİLİ: *Traklıdu Salih paşa Vilayete Cezayiril Garp. Mustahraca mine'l-Macelleti'l-Tarihiyyetil' Mağribiyye 2, (1974)'den ayrı bs. S. 125-133. 8° (A. III/8804).*
- EL-HÂMİDİ, İBRAHİM B. EL-HÜSEYN: *Kitabu Kenzu'l-veled. Die Ismailitische Theologie. Yay: Mustafa Galip*. Wiesbaden 1971 Franz Steiner Verlag. 342 s. = Bibliotheca Islamica Bd: 24. 8° (A. III/7810).
- HAMZAOĞLU, CEMİL: *Devrim tarihi*. 1969 E. T. Y. Ö. O. 4 + 174 s. 8° (A. IV/710).
- HANFMANN, GEORGE M. A: *The Sixteenth Campaign at Sardis (1973)*. BASOR 215, (1974)'den ayrı bs. S. 31-60. 4° (B/7528).
- Hans Christian Andersen 1805, 1875, 1975*. Danish Journal özel sayısı. 45 s. 4° (B/7595).
- AL-HARAWI, SAYF İBN YA'QUB: *The Tarikh Nama-i-Harat. Yay. ve Giriş: Muhammad Zubayr As-Siddiqi*. Calcutta 1944 Baptist Mission Press. XXVI + 822 s. 8° (A. III/9955).
- HARDY, GEORGES: *La Geographie Psychologique*. Paris 1939 Librairie Gallimard. 188 s. XXXII pl. 8° (A. IV/550).
- The Harmsworth Atlas and Gazetteer*. London Carmelite House. VIII + 210 + 32 + 284 s. 2° (C/535).
- Harp mıntıkları, şehir ve kasabaların işgal, istirdat ve bombardıman tarihleri (İtalyan, Balkan, Büyük harp ve İstiklâl mücadelesinde)*. Ankara 1937 Genelkurmay Matbaası. 81 s. = Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni Sayı: 23. 4° (B/7450).
- HARRIS, GEORGE S: *Troubled alliance. Turkish-American problems in historical perspective 1945 - 1971*. Washington 1972 AEI-Public Policy Research. 263 s. 4 pl. 8° (A. IV/391).
- HARRIS, RIVKAH: *Ancient Sippar. A demographic study of an Old-Babylonian City (1894-1595 B. C.)*. Istanbul 1975 Nederland Hist. Arch. Institut. XVII + 408 s. = Uitgaven van het Nederlands Hist-Arch. Institut te Istanbul XXXVI. 4° (B/7607).
- HARTLEY, B. R: *Roman Samian ware. (Terra Sigillata)*. Middx. 1970 Pika Print. S. 234-251 = H. A. S. Print No. I. 8° (A. IV/416).
- HASIOTE, I. K: *Makarios, Teodoros Kai Nikeforos i Melisseni (16 us - 17 us)*. Tessaloniki 1966. 260 s. 7 pl. 8° (A. III/9934).
- Hatay 1 :500.000 ölçekli Türkiye jeoloji haritası. Haz.: Necip Tolun - Hamit N. Pamir*. Ankara 1975 M. T. A. VI + 99 s. 1 pl. 3 lev. 1 hr. 8° (A. IV/191).
- HATTO, A. T: *Almanbet, Er Kökcö and Ak Erkeç*. Central Asiatic Journal XIII, 3 (1969)'dan ayrı bs. S. 161-198. 8° (A. IV/655).

- HATTO, A. T: *The Kirgiz original of Kukotay found*. BSOAS XXXIV, 2 (1971)'den ayrı bs. S. 379-386. 8° (A. IV/651).
- HATTO, A. T: *Köz-Kaman. 2 Ks.* Central Asiatic Journal XV-2,4 (1971, 1972)'den ayrı bs. 8° (A. IV/656).
- HATTO, A. T: *Kukotay and bok Murun: A Comparison of two related Heroic poems of the Kirgiz. 2 Kısım*. BSOAS XXXII, 2; 3 (1969)'dan ayrı bs. 8° (A. IV/652).
- HATTO, A. T: *Semeıey. 2 Ks.* Asia Major XIX, XVIII — 1, 2 (1973)'den ayrı bs. 8° (A. IV/654).
- HATTO, A. T: *Shamanism and Epic poetry in Northern Asia*. London 1970 Luzac and Co. 19 s. 8° (A. IV/657).
- D'HAUTERIVE, R. GRANDSAIGNES: *Dictionnaire des Racines des Langues Européennes*. Paris 1948 Librairie Larousse. XIII + 363 s. 8° (A. IV/551).
- HAWKES, JACQUETTA: *Dawn of the Gods*. London 1968 Chatto and Windus. 303 s. 4° (B/7671).
- HAYRETTİN, BEY: *Kırım harbi. Haz.: Şemsettin Kulıu*. (İstanbul) Kervan Kitapçılık. 232 s. = Tercüman 1001 Temel Eser: 77. 8° (A. IV/476).
- HAZARD, HARRY W: *Atlas of Islamic history*. Princeton 1952 University Press. 49 s. 4° (B/7590).
- HECHT, KONRAD: *Wasserwirtschaftliche Anlagen des antiken Pergamon-Zwei Aguädukte der Kaikos-Leitung*. Mitteilungen Heft 45/1975. 54 s. 4 pl. 5 plân 8° (A. IV/271). *Le Hedjaz au XVIIme Siecle*. 1 hr. (H/106).
- HEINRICH, WOLFGANG: *Die Zirkulationsproblematik als Bestandteil der Reproduktionstheorie*. Berlin 1975 Akademie Verlag. 28 s. = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR 6G 1975. 8° (A. IV/436).
- HERBST, HANS VOLKMAR: *Drei interstitielle Cyclopinæ (Crustacea, Copepoda) von der Nordseeinsel Sylt*. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 17 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 35 (1974). 8° (A. III/5866-35).
- HERRMANN, JOACHIM: *Die Rolle der Volksmassen in vorkapitalistischer Zeit*. Berlin 1975 Akademie Verlag. 45 s. 2 lev. = Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR Jahrg. 1974. 8° (A. IV/238).
- HERRMANN, PETER: *Eine Kaiserurkunde der Zeit March Aurels aus Milet*. Istanbul Mitteilungen 25, (1975)'den ayrı bs. S. 149-166 2 pl. 4° (B/7568).
- HERRMANN, PETER: *Milesischer Purpur*. Istanbul Mitteilungen 25 (1975)'den ayrı bs. S. 141-147 2 pl. 4° (B/7569).
- HEYD, W: *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge. Yay.: Furcy Raynaud. 2 Cilt*. Leipzig 1885/1886 Otto Harrassowitz. 8° (A. IV/552).
- HEYD, W: *Yakın-doğu ticaret tarihi. Çev.: Ord. Prof. Enver Ziya Karal*. Ankara 1975 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXX + 647 s. = T. T. K. Yay. Dizi - Sa. 6. 8° (A. IV/387).
- Historia Polski. Yay.: Henryka Lowmianskiego. 1. Cilt, 3 Kısım*. Warszawa 1958 Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 8° (A. III/9983).
- Historical Studies in Korea. Recent Trends and Bibliography (1945 - 1973). XIV International Congress of Historical Sciences San Francisco August 22-29, 1975*. Korea 1975 Samhwa Printing Co. 8 + 627 s. 8° (A. IV/131).

- HOGAOĞLU, MEHMET: *Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezâlîmi ve Ermeniler*. İstanbul 1976 Er-tu Matbaası. XXX + 872 s. 8° (A. IV/639).
- HOSTLER, CHARLES WARRAN: *Türkler ve Sovyetler. Türklerin, bu günün dünyasında tarihsel durumu ve politik önemi*. Çev.: Mithat San. Ankara 1976 Şanal Matbaası. 159 s. 8° (A. IV/694).
- HOŞGÖREN, DR. M. YILDIZ: *İnegöl havzasının jeomorfolojisi*. İstanbul 1975 Edebiyat Fakültesi Matbaası. IX + 235 s. 13 hr. 8 pl. = İ. Ü. Coğrafya Ens. Yay. No: 81. 8° (A. IV/521).
- HUART, M. CLÉMENT: *La Religion de Bah*. Paris 1889 Ernest Leroux. 64 s. 8° (A. IV/578).
- HÜSEYİN, ÇABUG: *Dram eserleri*. Baku 1975 Azerbaycan Devlet Neşriyeti. 563 s. 8° (A. IV/524).
- IBN BATUTA: *Ibn Batuta seyahatnâmesi'nden seçmeler*. Haz.: İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul 1971 Millî Eğitim Basımevi. VI + 135 s. 2 hr. = 1000 Temel Eser: 59. 8° (A. IV/707).
- Ideas. A volume of ideas, notions and emotions, clear of confused, which have moved the minds of men*. New York 1957 Hawthorn Books. 438 s. 16 pl. 8° (A. IV/545).
- II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (Second International Congress of Turcology). 4-9 Ekim 1976 İstanbul. 2 Cilt. 8° (A. IV/868).
- İLTER, ERDAL: *İçel'de Ermeni faaliyetleri*. Ankara 1974 Güven Matbaası. 96 s. 5 pl. 3 hr. 8° (A. IV/230).
- İLTER, FÜGEN: *Birgi Gündük minare camisi. The Squat minaret Mosque in Birgi*. Anadolu XIII, (1969)'dan ayrı bs. S. 77-88 5 pl. 8° (A. IV/99).
- İNAN, PROF. DR. AFET: *Atatürk ve Kültür*. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri'nden ayrı bs. S. 99-107. 8° (A. IV/299).
- İNAN, PROF. DR. AFET: *Türk Tarih Kurumu'nun üyesi Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı (1975)'den ayrı bs. S. 15-17. 8° (A. IV/294)*.
- İNÖNÜ, İSMET: *İstiklâl savaşı ve Lozan*. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri (1975)'den ayrı bs. 29 s. 8° (A. IV/300).
- Intensivierung der betrieblichen Reproduktion*. Berlin 1976 Akademie Verlag. 163 s. = Abh. d. Ak. d. Wiss. d. DDR Jahrg. 1975 Nr. 5. 8° (A. IV/749).
- İslâm Sanatında Türkler. The Turkish Contribution to Islamic Arts*. İstanbul 1976 Tifdruk Islamic University of Imam Muhammad Ibn Sa'ud. Riyadh 1975 National Offset Printing Press. 21 s. 8° (A. IV/693).
- Matbaası. 244 + 78 s. 4° (B/7681).
- İSLİMYELİ, NÜZHET: *Sanat terimleri ansiklopedisi. I. Cilt A-L*. Ankara 1973 Doğuş Matbaası. 484 s. 8° (A. IV/231).
- İSMAIL, ADEL: *Histoire du Liban du XVIIe siecle a nos jours. I. Cilt: Le Liban au temps de Fakhr-ed-din II (1590 - 1633)*. Paris 1955 G.-P Maisonneuve-M. Besson. XXIII + 230 s. 8° (A. III/9938).
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya armağan*. Ankara 1976 T. T. K. Basımevi. XLIV + 494 s. 55 pl. 5 plan. = Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi-Sa. 70. 8° (A. IV/490).
- İSMAIL USTA, ERZURUMLU: *Siyasi Tarih üzerine konuşmalar I. Derl: Mustafa Kutlu*. İstanbul 1976 Dergâh Yayınları. 88 s. = Dergâh Yay: 31. 8° (A. IV/680).
- İstanbul. Fotoğraflar: Sami Güner*. İstanbul Yapı Kredi Bankası. 111 s. 4° (B/7656).

- İŞCİL, NECATİ: *İstatistiksel kalite kontrolü*. Ankara 1975 Kalite Matbaası. VII + 193 s. = AİTİA Yay. No. 88 8° (A. IV/205).
- İzmir'in işgali ve Yunan ordusunun yenilgisi ile ilgili 2 vesika. 8° (A. IV/266).
- JÄSCHKE, GOTTHARD: *Mustafa Kemal und England in Neuer Sicht*. Die Welt des Islams, XVI, 1-4'den ayrı bs. S. 166-228. 8° (A. IV/181).
- JÄSCHKE, GOTTHARD: *Die Nichtabdankung des Sultans Mehmed VI*. Die Welt des Islams N. S. XI (1968)'den ayrı bs. S. 228-233. 8° (A. IV/662).
- JAHN, HANS EDGAR: *10 Jahre nach Stalins Tod: Wandel on der Sowjetunion*. München 1964. 20 s. = Gegenwartsfragen der Politik Heft Nr. 3. 8° (A. IV/658).
- Jahresfest der Deutschen Evangelischen Kirche zu Istanbul 1940/1941 Yay.: Martin Kriebel*. 110 s. 17 pl. 8° (A. III/9947).
- JARRING, GUNNAR: *Book Reviews. Alfred E. Hudson: Kazak Social Structure*. American Anthropologist 41 (1939)'dan ayrı bs. S. 626-628. 8° (A. IV/500).
- JARRING, GUNNAR: *Gustaf Raquette and Qasım Akhun's letters to Kamil Efendi*. Lund 1975 CWK Gleerup. 54 s. = Scripta Minora 1975-1976: 1. 8° (A. IV/498).
- JARRING, GUNNAR: *A tall tale from Central Asia*. Lund 1973 CWK Gleerup. 43 s. 8° (A. IV/497).
- JARRING, GUNNAR: *Uygurovedenie v Şretsii*. Issledovaniya po Uygurskomu Yazıko 2'den ayrı bs. S. 17-20. 8° (A. IV/501).
- JARRING, GUNNAR: *Weather-lore from Eastern Turkistan*. Ethnos 2, (1963)'dan ayrı bs. 4 s. 8° (A. IV/496).
- JELLCOE, GEOFFREY - SUSAN GEOFFREY: *The Landscape of Man. Shaping the environment from prehistory to the present day*. London 1975 Thames and Hudson. 383 s. 4° (B/7641).
- Jeoloji haritaları için teknik standartlar*. Ankara 1974 M. T. A. Enstitüsü Matbaası. 40 s. 21 lev. = MTA Enst. Yay. No. 152 4° (B/7562).
- JESEPPSEN, KRISTIAN - JAN ZAHLE: *Investigations on the Site of the Mausoleum 1970-1973*. AJA 79, (1975)'den ayrı bs. s. 67-80 pl. 4° (B/7559).
- JEPPSEN, KRISTIAN: *Mausolaet i Halikarnassos*. Naturens Verden, 2 (1976), S. 41-56. 4° (B/7605).
- JIRMUNSKIY, V. M.: *Turkskiy Geroişeskiy Epos*. Leningard 1974 Izd. Nauka. 728 s. 8° (A. IV/525).
- JORDAN, BORIMIR: *The Athenian navy in the classical period*. Berkeley 1975 University of California Press. XIII + 293 s. = U. C. P. Classical Studies Vol: 13. 8° (A. IV/644).
- Journal de Guerre du deuxième régiment d'Artillerie de forteresse russe d'Erzeroum depuis sa formation jusqu'a la reprise de la ville par les Turcs le 12 Mars 1918. Traduit du manuscrit original russe 1919*. Dışişleri Bakanlığı Etüd Dairesi. S. 20-43.
- Kadınlara eşit haklar. Eyleme çağrı. Birleşmiş Milletler kadına karşı ayırımın kaldırılması beyannamesi*. 1975 Birleşmiş Milletler. 34 s. 8° (A. IV/420).
- KAFALI, DR. MUSTAFA: *Ak-Orda Hânedânı devrinde Altın - Orda Hanlığı (1227 - 1360)*. İstanbul 1972. XX + 112 s. 1 hr. 4° (B/7603).
- KALDY-NAGY, GYULA: *Baranya megye XVI. szazadi török adoösszeirasai*. Budapest 1960 Kiadja a Magyar Nyelutudomány Tarsasag. 144 s. IV pl. 1 hr. = A Magyar Nyelutudomány Tarsasag Kiadvanyai 103. Szam. 8° (A. IV/114).

- KAMBOUROGLOU, DR. ALEXANDRE: *L'Aqueduc d'Eau de Source et les Fontaines Hamidié de Constantinople*. "Gazette Medicale d'Orient 10 (1907)'den ayrı bs. 23 s. 8° (A. IV/554).
- KANSU, PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin açılışı ile ilgili bir anı*. Cumhuriyetin 50 Yıldönümü Anma Kitabı (1974)'den ayrı bs. S. 53-55. 8° (A. IV/354).
- KANSU, PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: *Kula'da bulunan çifte balta tasvirli bir sunak*. Mansel'e Armağan (1974)'den ayrı bs. S. 699-701 1 pl. 8° (A. IV/358).
- KANSU, PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: *Öjenik problemleri*. Ülkü, Şubat (1939)'dan ayrı bs. 22. s. 8° (A. IV/370).
- KANSU, PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: *Türk ırkı ve Türk dili*. Antropoloji ve lisanîyet S. 5-8 1 pl. 4° (B/7592).
- Kanunname'i ihtisabı Bursa*. Ankara 1963 Türk Standartları Enstitüsü. XVII + 30 s. 4° (B/7682).
- Kanun-u Esasinin 100. yılı sempozyumu: 9-11 Nisan 1976 "Türk Parlamentoculuğunun ilk yüzü" (1876 - 1976)*. (Program) Ankara 1976 Ajans-Türk. Matbaası. 5 s. 8° (A. IV/696).
- KARAGÖZOĞLU, H. FEVZİ: *Vergi usul kanunu ve uygulaması* Ankara 1976 Ünal Matbaası 1215 s. = Vergi Hukuku Yay: 2-3. 8° (A. IV/1032).
- KARAL, ENVER ZİYA - Ş. S. AYDEMİR: *Günümüzde Atatürk ve Atatürkçülük 10 Kasım konuşmaları*. İzmir 1976 İstiklâl Matbaası. 31 s. 8° (A. IV/602).
- KARAL, ENVER ZİYA: *Question Armenian (1878 - 1923)*. Çev.: Şekip Engineri. Ankara 1975 Gündüz Matbaası. 29 s. 8° (A. III/7765).
- KARAL, ENVER ZİYA: *La question armenienne (1878 - 1923)*. Çev.: Kaya Dorsan. Ankara Gündüz Matbaası. 27 s. 8° (A. IV/600).
- KARAMAĞARALI, BEYHAN: *Ahlat mezartaşları*. Ankara 1972 Güven Matbaası. XI + 292 s. CXLV pl. = Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü San'at Tarihi Serisi: 1. 4° (B/7739).
- KARAMUK, GÜMEÇ: *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III*. Bern 1975 Herbert KARAOŞMANOĞLU, YAKUP KADRİ: *Atatürk*. İstanbul 1946 Remzi Kitabevi. 142 s. 8° (A. IV/520)
- Lang. XII + 324 s. 44 fotokopi. 1 hr. = Geist und Werk der Zeiten Nr. 44 8° (A. IV/495).
- Karayolları haritası Türkiye 1968 Road map of Turkey*. 1: 850.000. Ankara 1968 Harita Genel Müdürlüğü. (H/109).
- Kars. I: 500.000 ölçekli Türkiye jeoloji haritası*. Haz.: Cahit Erentöz - İhsan Ketin. Ankara 1974 M. T. A. V + 57 s. 8 lev. 1 hrt. 8° (A. IV/227).
- KÂŞİFİ, HÜSEYİN VÂİZ: *Futuvenname-i Sultani*. Yay. Muhammad Caferi Mahcub. Tahran 1350. 426 s. 8° (A. IV/450).
- KAVAKÇI, DR. YUSUF ZİYA: *Hisbe teşkilatı. Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak kuruluş ve gelişmesi*. İstanbul 1973. XXVI + 157 s. 4° (B/7602).
- Keban, Karakaya, Gököy, Karababa. ODTÜ Keban projesi; aşağı ve yukarı Fırat havzaları baraj göl alanları araştırmaları*. Ankara 1976 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 46 s. 4° (B/7594).

- KELLNER - HEINKELE, BARBARA: *Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan. Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts.* Freiburg 1975 Klaus Schwarz Verlag. 329 s. 1 levha = Islamkundliche Untersuchungen. Bd. 28. 8° (A. IV/737).
- KENDALL, ANN: *Everyday Life of the Incas.* London 1973 B. T. Batsford. 215 s. 8° (A. IV/718).
- KEYÂNUŞ, MAHMUD: *Ez Keykavus ta Keyhosrev Şebgîr.* Tahran 1354 Intişarat-ı Vezaret-i Ferheng u Honer. 95 s. 8° (A. IV/732).
- KHS - BURMESTER, OSWALD HUGH EWART: *Koptische Handschriften I: Die Handschriften Fragmente der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.* Wiesbaden 1975 Franz Steiner Verlag. 331 s. = Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland Bd. XXI, I. 4° (B/5059-XXI, I).
- KINALIZÂDE, ALİ EFENDİ: *Ahlâk. 2. Cilt.* (İstanbul) Kervan Kitapçılık. = Tercüman 1001 Temel Eser 30, 69. 8° (A. IV/16).
- KIRZIOĞLU, DR. M. FAHRETTİN: *1753 ve 1846 yıllarında Erzurum çarşıları ile esnafını tanıtan Kağızmanlızadeler'in iki vakfiyesi.* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 7 (1976)'dan S. 25-86. 8° (A. IV/532).
- KIJAS, ARTUR: *Gospodarstwo własne feudala na Welkorusi od XIV do polłowy XVI wieku.* Poznan 1973 UAM. 177 s. = Unwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Nr. 60. 8° (A. IV/695).
- Kitabı Kulsum Naneh ou le Livre des Dames de la Perse.* Çev.: J. Thonniler. Paris 1881 Ernest Leroux. 150 s. 8° (A. IV/555).
- KJELDEN, KJELD - JAN ZAHLE: *Lykische Gräber. Ein vorläufiger Bericht.* Archäologischer Anzeiger 3 (1975)'den ayrı bs. S. 312-350. 4° (B/7487).
- Koçi Bey Risalesi. Sadeleştirilen: Zuhuri Danişman.* İstanbul 1972 Millî Eğitim Basımevi. XVIII + 168 s. 8° (A. IV/706).
- KODALLI, NEVİT: *Atatürk oratoryosu. Söz: Cahit Külebi.* Ankara 1953 Millî Eğitim Basımevi. 23 s. 8° (A. III/9679).
- KOHLMEY, GUNTHER: *Ökonomische Theorie und sozialistische Integration.* Berlin 1975 Akademie-Verlag. 42 s. = Sitzungs. b. d. Ak. d. Wiss. d. DDR. IG, 1975. 8° (A. IV/431).
- KOLNIK, TITUS: *Cifer - Pac. Eine jungkaiserzeitliche Station.* Nitra 1975. 30 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologi (Bratislava 7.-14. September 1975. 8° (A. IV/124).
- KOPCAN, VOJTECH: *Eine Quelle der Geschichte Silihdars.* Asian and African Studies IX. (1973)'den ayrı bs. S. 129-139. 8° (A. IV/252).
- KOPCAN, VOJTECH: *Martalocvi na Turecko-Slovenskom pohranici V 16. A 17. Storoçi.* Ayrı bs. S. 245-252 8° (A. IV/251).
- KOPCAN, VOJTECH: *Tri turecke listiny zo slovenskych archivov.* Historické Studie XVIII'-den ayrı bs. S. 247-263. 8° (A. IV/249).
- KOPCAN, VOJTECH: *Turecke listy a listiny k slovenskym dejinam.* Historické Studie XII'-den ayrı bs. S. 105-122. 8° (A. IV/248).
- KOPCAN, VOJTECH: *Vznik a vyvoj Osmanskeho Dejepisectva.* Historický Casopis XXII, 4, (1974)'den ayrı bs. S. 575-606. 8° (A. IV/253).

- Kore'de Savaşanlar Derneği'nin muhtırası Vatan - Bayrak - vazife - cesaret - arkadaşlık.* Ankara Gürsoy Matbaası. 54 s. 8° (A. IV/672).
- KORTAN, Y. PROF. ENİS: *Türkiye'de mimarlık hareketleri ve eleştirisi (1950 - 1960). XX. yüzyılın başından 1950 ye kadar olan sürede modern mimarlığın dünyadaki ve Türkiye'deki gelişmesiyle birlikte. 2 Cilt.* Ankara 1971/1974 = O. D. T. Ü. Mimarlık Fak: 18, 23. 8° (A. IV/119).
- KORTANTAMER, SAMIRA: *Aegypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi I-Fada'il.* Freiburg 1973 Klaus Schwarz Verlag. 458 s. = Islamkundliche Untersuchungen Bd. 23. 8° (A. IV/224).
- KOSING, ALFRED: *Widersprüche in der sozialistischen Gesellschaft.* Berlin 1975 Akademie-Verlag. 59 s. = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR Jahrg. 1973 23. 8° (A. IV/235).
- KOŞAY, HÂMİD ZÜBEYR: *Alacahöyük.* 46 s. 19 pl. 8° (A. IV/682).
- KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR: *Keban projesi Pulur kazısı 1968 - 1970. Keban project Pulur excavations 1968 - 1970.* Ankara 1976. XVIII + 237 s. IV + 122 pl. = O. D. T. Ü Keban Projesi Yay. Seri III, No. 1. 4° (B/7638).
- KOŞAY, HÂMİT, ZÜBEYR: *Makaleler ve incelemeler. Etnoğrafya, folklor dil, tarih v.d. konularda.* Ankara 1974 Ayyıldız Matbaası. VIII + 388 s. 8° (A. IV/462).
- KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR: *Yeniköy höyüğü kazısı, 1972. Yeniköy Mound Excavations, 1972.* Keban Projesi 1972 çalışmaları'ndan ayrı bs. S. 175-192 pl. 99-120. 4° (B/7680).
- KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR: *Yuvaktaşı.* İstanbul 1947 Rıza Koşkun Matbaası. 108 s. 8° (A. IV/678).
- KÖHALMI, U. KATALIN: *A steppek nomádja lóhátón fegyverben.* Budapest 1972 Akademiai Kiado. 221 s. 8 pl. 1 lev. = Korosi Csoma kiskönyvtör: 12. 8° (A. IV/113).
- KRAIKER, WILHELM: *Archaische Plastik der Griechen.* Darmstadt 1976 Wissenschaftliche Buchgesellschaft. VI + 273 s. 32 pl. = Wege der Forschung Bd. CCCIX. 8° (A. IV/659).
- Kramer Anniversary Volume. Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer. Yay.: Barry L. Eichler - Jane W. Heimerdinger - Ake W. Sjöberg.* Neukirchen - Vluyn 1976 Verlag Butzon und Bercker Kevelaer. XVI + 473 s. XX pl. = Alter Orient und altes Testament 25. 4° (B/7707).
- KRYCZYNSKI, LEON NAJMAN MIRZA: *Bibliografya do historii Tatarow Polskich. (Bibliographie pour servir a l'histoire des Tartares Polonais).* Zamosc 1935. XV + 72 s. 8° (A. III/9979).
- KUMBARACIBAŞI, DOĞ. DR. ONUR: *Türkiye'nin ortak pazar ile olan dış ticaretinin yapısal analizi.* Ankara 1970 San Matbaası. 131 s. + AİTİA Yay. No: 6. 8° (A. IV/342).
- Kunst der Welt. Kalender 1976.* Wiesbaden 1976 Otto Harrassowitz. 27 s. 8° (A. IV/190).
- Kunsthistorisches Museum, Pinacoteca: Vienna.* Milano 1969 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 4° (B/7631-9).
- KUNTAY, MİDHAT CEMAL: *Türk'ün Şehnamesinden -seçmeler- Haz.: Faruk K. Timurtaş.* İstanbul 1971 Millî Eğitim Basımevi. XII + 111 s. = 1000 Temel Eser 56. 8° (A. IV/699).

- KURAN, ERCÜMENT: *Osmanlı devletinin Londra maslahatgüzarı Mehmed Sıdkı Efendi 1803 - 1811*. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı (1975)'den ayrı bs. S. 38-43 1 pl. 8° (A. IV/295).
- KURAT, DR. YULUĞ TEKİN: *Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması*. Ankara 1976 Kalite Matbaası. 68 s. 8° (A. IV/589).
- KURTER, DOĞ. DR. AJUN - DR. M. YILDIZ HOŞGÖREN: *Jeomorfoloji tatbikatı*. İstanbul 1975 Edebiyat Fakültesi Matbaası. XV + 357 s. = İ. Ü. Coğrafya Ens. yay. No. 78. 8° (A. IV/92).
- KURZ, OTTO: *Pictorial records of Favart's comedy "Les trois Sultanes"*. Etudes d'Art Français Offertes a Charles Sterling'den ayrı bs. S. 311-317 2 pl. 4° (B/7576). *Külliyat-ı Hukuk ve Siyasat. 2 Cilt*. İstanbul 1327 - 1328. 8° (A. IV/219).
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S: *Osmanlı-İngiliz İktisadi münasebetleri II. (1838 - 1850)*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XVI + 152 s. 15 lev. = İÜEF Yay. No. 1997. 8° (A. III/8506-2).
- L'ABBE, M: *Voyage a Constantinople, fait a l'occasion de l'ambassade de M. le Comte de Choiseul - Gouffier a la Porte Ottomane*. Paris 1821 Fr. Plee. VIII + 258 s. 8° (A. IV/1110).
- LAVEDAN, PIERRE: *Dictionnaire Illustré de la Mythologie et des Antiquites Grecques et Romaines*. Paris 1931 Libr. Hachette. 1037 s. 4° (B/7643).
- LEBRUN, RENÉ: *Samuha foyer religieux de l'Empire Hittite*. Louvain 1976 Institut Orientaliste de l'Université Catholique de Louvain. XIV + 252 s. = Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain II. 4° (B/7690).
- LECLERCQ, JULES: *Du Caucase aux Monts Alai. Transcaspie - Boukharie - Ferganah*. Paris 1890 Libr Plon. VIII + 269 s. 1 hr. 8° (A. IV/556).
- LEHNERT, MARTIN: *Poetische - Dramatische Gestaltungsprinzipien in Shakespeares Werken*. Berlin 1975 Akademie Verlag. 96 s. = Sitzungs. d. Ak. d. Wiss. d. DDR Jahrg. 1974 10. 8° (A. IV/236).
- LEMAITRE, H. - A. THOMPSON - L. ŞENALP: *Dört dilde kütüphanecilik terimleri sözlüğü. (Vocabularium Bibliothecarii)*. Ankara 1959 T. T. K. Basımevi. XL + 379 s. 8° (A. IV/531).
- LESKO, LEONARD H: *The Ancient Egyptian book of two ways*. Berkeley 1972 University of California Press. XII + 148 s. = U. C. P. Near Eastern Studies 17. 8° (A. IV/148).
- LÉSNEWski, ANTONI: *Dzieje Drukarni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w latach 1919 - 1969*. Poznan 1969 UAM. 164 s. 1 lev. = Uniwersytet im. Adama Mickiewicza W Poznaniu Nr. 5. 8° (A. IV/742).
- LEWAK, ADAM: *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1731 - 1878)*. Warszawa 1935 Nakladem Insyytutu Wschodniego w Warszawie. 280 s. 5 pl. 8° (A. III/9978).
- LIGETI, LOUIS: *Histoire secrete des Mongols*. Budapest 1971 Akademiai Kiado. 268 s. = Monumenta Linguae Mongolicae collecte I. 8° (A. IV/107).
- L'ORANGE, H. P: *Art forms and civic life in the Late Roman Empire*. Princeton 1965 University Press. VI + 131 s. 8° (A. IV/156).
- LOT, FERDINAND: *L'art Militaire et les Armées au Moyan Age en Europe et dans le Proche Orient. 2 Cilt*. Paris 1946 Payot. 8° (A. IV/557).
- Louvre: Parigi*. Milano 1967 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 4° (B/7631-6).

- LOZINSKI, WLADYSLAW: *Życie Polskie w Dawnych Wiekach*. Krakow 1958 Wydawnictwo Literackie. 272 s. 102 pl. 4° (B/7491).
- LÖRINCZ, BARNABAS: *Vezető a dunaujvarosi Múzeum Romai Kötarahoz*. Dunaujvaros 1975 Istvan Kiraly Múzeum. 19 s. = Bulletin du Musee Roi Saint - Etienne 98. 8° (A. IV/407).
- MACKAY, PIERRE A: *The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi. Part. I: The Archetype*. Der İslam 52, 2'den ayrı bs. S. 278-298 4 pl. 8° (A. IV/37).
- MACNAMARA, ELLEN: *Everyday Life of the Etruscans. Res.: Eva Wilson*. London 1973 B. T. Batsford. X + 215 s. 8° (A. IV/719).
- MALAPARTE, CURZIO: *Darbe-i hükümet san'atı. Çev.: Cavit Yamaç*. Ankara 1963 Resimli Posta Matbaası. XXVII + 205 s. 8° (A. IV/685).
- MALTEZU: *Mnemia turkokratias Atenon*. Atina 1960. 117 s. 4° (B/7482).
- MANSEL, ARİF MÜFİD: *Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957 - 1972*. Archaeologischer Anzeiger 1, (1975)'den ayrı bs. S. 49-96. 4° (B/7567).
- MANSEL, ARİF MÜFİD: *Die Nymphaeen von Perge*. Istanbuler Mitteilungen 25, (1975)'den ayrı bs. S. 367-372 4 pl. 4° (B/7570).
- MANSEL, ARİF MÜFİD: *Side Müzesi*. İstanbul 1962 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 6 s. 4° (B/7662).
- MARCUS, AURELIUS ANTONINUS: *Ton eis eaiton biblia 1b. Güftar-ı Markos Antonin padişah der hal-i nefis-i hod-i Âli - cah*. 172 y. 4° (B/6449).
- MARDİN, YUSUF: *Abdülhak Hâmid'in Londrası*. İstanbul 1976 Baha Matbaası. III + 383 s. 7 pl. = İş Bankası Kültür Yay: 167. 8° (A. IV/623).
- MASSIGNON, LOUIS: *Opera Minora. Yay.: Y. Moubarac. 3 Cilt*. Liban 1963 Dar al-Maaref. = Recherches et Documents. 8° (A. IV/510).
- Materials to the knowledge of Eastern Turki. Tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical text from the southern parts of eastern Türkestan. 4 Cilt. Çev. ve Notlar. Gunar Jarring*. Lund 1948 C. W. K. Gleerup. = Lunds Universitets Arsskrift N. F. Avd. I. Bd. 43 Nr. 8° (A. III/9130).
- MATUZ, JOSEF: *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhegen. Mit historisch-diplomatischen und Sprachlichen Untersuchungen*. Freiburg 1976 Klaus Schwarz Verlag. X + 348 s. XXX pl. = Islamkundliche Untersuchungen Bd. 37. 8° (A. IV/983).
- MAYER, HANS EBERHARD: *The Crusades. Çev.: John Gillingham*. Oxford 1972 University Press. XII + 339 s. 8° (A. III/7315).
- VAN DER MEER, FREDERIC: *Atlas de la Civilisation Occidentale*. Amsterdam 1952 Elsevier. 228 s. 52 hr. 4° (B/7648).
- MEHMEDOV, A: *İslam*. Bakü 1933 Azerneşr. 60 s. 8° (A. IV/334).
- MEHMET SUPHİ: *Karadağ ordusu*. İstanbul 1317 Kitaphane-i İslâm ve Askerî. 95 s. 8° (A. IV/457).
- MEHMETZADE MİRZA BALA: *Azerbaycan Misakı Millisi*. İstanbul 1927 Necmi İstikbal Matbaası. 54 s. 8° (A. IV/329).
- MEISSNER, HERBERT: *Methodologische Probleme der ideologischen Auseinandersetzung unter dem Einfluss der friedlichen Koexistenz*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 32 s. = Sitzungs b. d. Ak. d. Wiss. d. DDR 8 G, 1975. 8° (A. IV/437).

- MELLINK, MACHTELD J: *Archaeology in Asia Minor*. AJA 79 (1975)'den ayrı bs. S. 201-222 pl. 37-46. 4° (B/7616).
- MELLINK, MACHTELD J: *Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia 1973*. AJA 78 (1975)'den ayrı bs. S. 351-359 pl. 65-70. 4° (B/7618).
- MELLINK, MACHTELD J: *Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı Lycia, 1974*. AJA 79 (1975)'den ayrı bs. S. 349-355 pl. 58-61. 4° (B/7617).
- Memoires de Montecuculi Generalissime des troupes de l'Empereur*. Paris 1751 Nyon. XL + 520 s. 8° (A. IV/559).
- The Memorandum of the India Independence Party to the members of the Peace Conference at Lausanne*. 1922. 4 s. 4° (B/7586).
- MENGÜŞOĞLU, TAKİYATTİN: *Fenomenoloji ve Nicolai Hartmann*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. XVI + 231 s. 8° (A. IV/774).
- MERÇİL, DOÇ. DR. ERDOĞAN: *Fars atabegleri Salgurlular*. Ankara 1975 T. T. K. Basımevi. XXVI + 162 s. 1hr. = Türk Tarih Kurumu Yay. XIX. Dizi-sa. 6 8° (A. IV/425).
- METE, İZZETTİN: *Dünyaya, hükmetmek için gelmiş olan Yüce Türk Ulusuna*. İstanbul 1976 Baha Matbaası. 46 s. 8° (A. IV/665).
- Middle East: The Strategic Hub and North Africa. A bibliographic survey of literature*. Washington 1973 Headquarters Department of the Army. IX + 422 s. 17 hr. 1 lev. 4° (B/7526)
- MILLINGEN, JULIUS R. VAN: *Peepts at many lands, Turkey*. London 1911 Adam and Charles Black. III + 95 8 s. 11 pl. 8° (A. IV/576).
- MINORSKY, VLADİMİR: *Kara Koyunlu Cihan Şah ve şairleri*. Çev.: Mine Erol. Selçuklu Araştırmaları Dergisi II (1970)'den ayrı bs. S. 153-180. 8° (A. IV/233).
- MİR, YAKUB: *Beynelmîlel siyasette petrol*. İstanbul 1928 Orhaniye Matbaası. 83 s. 8° (A. IV/330).
- MIRHOND: *Ravzatü's-safa*. 7 cilt bir arada. Luknov 1913. 1690 s. 4° (B/7482).
- Mit Tatkraft und Weitblick für das Glück des Volkes*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 31 s. = Sitzungs b. Ak. d. Wiss. d. DDR 17, 1974. 8° (A. IV/339).
- MOOREY, P. R. S: *Catalogue of the ancient persian bronzes in the Ashmolean Museum*. Oxford 1971 Clarendon Press. XXII + 341 s. 85 pl. 4° (B/7609).
- MORAWITZ, CHARLES: *Les Finances de la Turquie*. Paris 1902 Guillaumin et Cie. VII + 440 s. 1 lev. 8° (A. IV/560).
- MORAZE, CHARLES: *Les Bourgeois Conquéranrs XIXe siècle*. Paris 1957 Librairie Armand Colin. XI + 491 s. 22 pl. 8° (A. IV/561).
- Muğla Cumhuriyetin 15 inci yılında 1938*. İzmir 1938 Marifet Basımevi. 145 s. 4 lev. 4° (B/7481).
- MUHAMMETYAROV, S. F: *Zamelnie pravootnoşeniya v Kazanskam Hanstve*. Kazan 1958. 27 s. 8° (A. IV/846).
- MURRAY, ROBERT L. JR: *The protogeometric style: The first greek style*. Göteborg 1975 Paul Aströms Förlag. 40 s. 4 Figür. 4 pl. 8° (A. IV/395).
- MURSKY, VOLODIMİR: *Ukrayna ve İstiklâl mücadeleleri*. İstanbul 1930 Cumhuriyet Matbaası. 226 s. 1 hr. 8° (A. IV/328).
- MURSKY, VOLODIMİR: *Yeni Rusya'nın iç yüzü*. İstanbul 1932 Matbaacılık ve Neşriyat. 111 s. 8° (A. IV/323)

- Musees Royaux d'Art et d'Histoire*. Bruxelles 1974 Parc du Cinquantenaire. 88 s. 4° (B/7524).
- Musei del Mondo*. 15 cilt. Milano 1967/1970 Mondadori. 4° (B/7631).
- Musei Vaticani: Roma*. Milano 1968 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/7631-1).
- Museo Egizio: Cairo*. Milano 1969 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/763110).
- Museo Nazionale di Antropologia: Citta' del Messico*. Milano 1970 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo* 4° (B/7631-12).
- Museo Nazionale: Tokio*. Milano 1968 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/7631-15).
- Museum of Fine Arts: Boston*. Milano 1969 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/7631/13).
- MUSTAFA ALİ, GELİBOLULU: *Mevâ'idü'n - Nefâisfi Kavâ'idü'l - Mecâlis*. XVI. yüzyıl. Osmanlı İmparatorluğunda gelenekler - görenekler ve sosyal hayat. Çev.: Cemil Yener. İstanbul 1975 Hünkâr Kitabevi. 208 s. 8° (A. IV/477).
- MUTHMANN, FRIEDRICH: *Mutter und Quelle*. Mainz 1975 Philipp von Zabern. XIV + 526 s. 48 pl. 4° (B/7494).
- MUZAFFER, REŞİT: *Atatürk şiirleri antolojisi*. 9. bs. İstanbul 1963 Ekin Basımevi. 120 s. = Varlık Büyük Cep Kitapları: 79. 8° (A. IV/427).
- MÜLLER, KLAUS E: *Kulturhistorische Studien zur Genese Pseudo - Islamischer Sektengebilde in Vorderasien*. Wiesbaden 1967 Franz Steiner Verlag. XI + 414 s. 4 pl. = Studien zur Kulturkunde 22. 8° (A. IV/509)
- Nâ'ili-i Kadim Divânı*. Haz.: Dr. Haluk İpekten. İstanbul 1970 Millî Eğitim Basımevi. 504 s. 8° (A. IV/702).
- NA'İMAİ, İKBAL: *Halic-i Fars*. Tahran 1352 Ez İntişaret-i Idare-i Kull-i Negâreş ve Vezâreti Ferhengu Honer. 149 s. 8° (A. IV/735).
- NANSEN, FRIDTJOF: *L'Armenie et le Proche Orient*. Paris 1928 Imprimerie Massis. 367 s. 5 pl. 8° (A. IV/562).
- National Galery: Londra*. Milano 1970 Mondadori. 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/7631-5).
- National Galery: Washington*. Milano 1968 Mondadori 173 s. = *Musei del Mondo*. 4° (B/7631-14).
- NAYIR, YAŞAR NABI: *Atatürk yolu*. 3. bs. İstanbul 1974 Bahar Matbaası. 176 s. Faydalı Kitaplar: 60. 8° (A. IV/426).
- Népvandorlaskorü Müvészet Pannoniaban. Völkerwanderungszeitliche Kunst in Pannonien*. Szekesfehervar 1975 Istvan Kiraly Muzeum. 19 s. = Bulletin du Musee Roi Saint Etienne Serie D. No. 100. 8° (A. IV/408).
- NIJLAND, C: *Mikhâ'il Nu'aymah. Promotor of the Arabic Literary Revival*. İstanbul 1975 Nederlands Hist. Arch. Instituut. 131 s. = Uitgaven van het Nederlands Hist.-Arch. Instituut te İstanbul XXXIX. 4° (B/7608).
- NOMER, DR. ERGİN - DR. ÖZER ESKİYURT: *Avrupa sözleşmeleri*. İstanbul 1975 Fakülter Matbaası. IX + 800 s. = İ. Ü. Yay. No: 2105. 8° (A. IV/469).
- Notes d'un officier supérieur Russe sur les Atrocités d'Erzeroum. Extrait des memoires du Lieutenant colonel Twerdo Khlebof. Traduit du manuscrit original russe*. 1919 Dışişleri Bakanlığı Etüd Dairesi. S. 46-54. 8° (A. IV/317).

- OELSSNER, FRED: *Gesetze der sozialistischen Ökonomie*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 30 s. = Sitzungs. d. Ak. d. Wiss. DDR Jahrg. 1973 22. 8° (A. IV/234).
- OKADA, HIDEHIRO: *History of Inner Asia*. Tokyo 1973 Centre for East Asian Cultural Studies. 17 s. = Oriental Studies in Japan: Retrospect and Prospect 1963 - 1972. 4° (B/7301-15).
- OKAY, VEHBI: *Cumhuriyetin 15 inci yılında Gümüşhane*. İstanbul 1938 Ulus Basımevi. 80 s. 8° (A. III/9928).
- OKTAY, AYLAY: *Orta dereceli okullarda verilen disiplin cezaları üzerinde karşılaştırmalı bir inceleme*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 88 + 7 s. 78 tablo. = İÜEF Yay. No: 2026. 8° (A. IV/776).
- OLIVER, JOSÉ LUIS ARGENTE: *La Necropolis Visigoda del Lugar la Varella - Castellar (Codo, Zaragoza)*. 41 s. 3 pl. 2 lev. = Excavaciones Arqueológicas en España 87. 4° (A. IV/273).
- OLSON, ROBERT W: *The Siege of Mosul and Ottoman - Persian Relations 1718 - 1743. A study of rebellion in the capital and war in the provinces of the Ottoman Empire*. Bloomington 1975 Indiana University. XIV + 237 s. 8° (A. IV/145).
- OPPEL, HORST - SANDRA CHRISTENSON: *Edward Bond's Lear and Shakespeare's King Lear*. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 42 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geist. - u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1974. Nr. 2. 8° (A. IV/45-2).
- Otto Kurz 1908 - 1975*. 14 s. 8° (A. IV/202).
- ÖCAL, DR. TEZER: *Türk banka sistemi*. Ankara 1973 Emel Matbaası. 129 s. 1 lev. AİTİA Yay. 59. 8° (A. IV/349).
- ÖNCEL, DR. SÜHEYLÂ: *Aspetto sociale ed Umano dell'arte Verghiana*. Ankara 1971 Üniversite Basımevi. 126 s. = AÜDTCF İtalyan Dili ve Edebiyatı Bölümü Yay: 2. 9° (A. IV/255).
- ÖNCEL, DR. SÜHEYLÂ: *İtalyan dili grameri. 3 Cilt*. Ankara 1974 Üniversite Basımevi. = AÜDTCF. İtalyan Dili ve Edebiyatı Bölümü yay: 3, 5. 8° (A. IV/197).
- ÖNDER, MEHMET: *Taş ve ahşap eserler seksiyonu rehberi (İnceminare)*. İstanbul 1962 Millî Eğitim Basımevi. 24 s. 8° (A. IV/708).
- ÖNEN, PROF. DR. TURGUT: *Karşılıklı borç doğuran sözleşmelerde borçlunun temerrüdüyle ilgili genel mahiyetteki hükümler*. Ankara 1975 Kalite Matbaası. VIII + 110 s. = AİTİA Yay. No. 95. 8° (A. IV/290).
- ÖRTEN, DR. REMZİ: *Fiyat artışlarının işletmelere olumsuz etkisini önleyici bir araç olarak genel yeniden değerlendirmenin önemi ve muhasebeleştirme tekniği*. Ankara 1974 Emel Matbaası. IX + 225 s. = AİTİA Yay: 73. 8° (A. IV/286).
- Das Österreichische Archäologische Institut Grabungen 1971/72*. Wien 1974 Österreichisches Archäologisches Institut. 87 s. 1 plan. 4° (B/5822-1971-72).
- ÖTÜKEN, SEMİHA YILDIZ: *İsa Kapı Mescidi und Medresesi in İstanbul. 2 Cilt*. Bonn 1974. 8° (A. IV/188).
- ÖZEĞE, M. SEYFETTİN: *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*. İstanbul 1971 Sıralar Matbaası. 4° (B/7673).
- ÖZERDİM, SAMİ N: *Seçilmiş bektâşî fıkraları*. Ankara 1975 Üniversite Basımevi. 59 s. = TDK Halk Kitapları Çeşitli Konular Dizisi: 6. 8° (A. IV/383).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN: *Atatürk ve arkeoloji*. Cumhuriyetin 50. yıldönümü Semineri'nden ayrı bs. S. 109-117. 8° (A. IV/301).

- ÖZKAN, AHMET: *Gürcüstan. Tarih, edebiyat, sanat, folklor*. İstanbul 1968 Aksiseda Matbaası. 247 s. 9 pl. hr. 8° (A. IV/667)
- ÖZKAYA, DR. YÜCEL: *Âyânlık düzenliği altında Türkiye*. Ankara 1974. IX + 297 s. 4° (B/7604).
- ÖZTELLİ, CAHİT: *Aşırımlar ve bir öneri*. Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı (1975)'den ayrı bs. S. 97-101. 8° (A. IV/729).
- ÖZTELLİ, CAHİT: *Dedem Korkut Kitabının dili üzerine bir deneme*. 1. Türk dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (1975)'den ayrı bs. S. 203-207. 8° (A. IV/728).
- ÖZTELLİ, CAHİT: *Sahte şöhet bir ozan Erzurumlu Emrah*. Ankara 1976 Elif Matbaası. 32 s. 8° (A. IV/360).
- ÖZTUNA, YILMAZ: *Türk Musiki ansiklopedisi*. 2 Cilt, 3 Ciltbirliği içinde. İstanbul 1969/1976 Millî Eğitim Basımevi. 4° (B/7691).
- ÖZTÜRE, AVNİ: *Resim - Fotoğraf - Belgelerle Nicomedia İzmit tarihi*. İstanbul 1969 Çeltüt Matbaası. XV + 228 s. 1 pl. 4° (B/7683).
- PARMAKSIZOĞLU, İSMET - YAŞAR ÇAĞLAYAN: *Genel tarih I. Eski çağlar ve Türk tarihinin ilk dönemleri*. Ankara 1976 Tisa Matbaası. XII + 455 s. 8° (A. IV/506).
- PAROVIÇ - PEŞKAN, M: *Nekropol olivii. Ellinistiçeskogo Vremeni*. Kiyev 1974 Izdat. Naukova Dumka. 219 s. 1 plan 8° (A. IV/171).
- PENZER, N. M.: *The Harem. An account of the institution as it existed in the Palace of the Turkish Sultans with a history of the Grand Seraglio from its foundation to modern times*. London 1965 Spring Books. 277 s. 35 pl. 1 lev. 8° (A. IV/563).
- People. A Volume of the good, bad, great and eccentric who illustrate the admirable diversity of man*. New York 1957 Hawthorn Books. 438 s. 16 pl. 8° (A. IV/546).
- PETIT, PAUL: *Précis d'histoire ancienne*. Paris 1962 Presses Universitaires de France. 351 s. XXI hr. 8° (A. IV/564)
- PHILLIPS, W. ALISON: *The war of Greek Independence 1821 to 1833*. London 1897 Smith Elder. XVI + 424 s. 8° (A. IV/1115)
- PIETA, KAROL: *Liptovska Mara. Burganlage und Komplex frühhistorischer Siedlungen*. Nitra 1975. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7.-14. September 1975. 8° (A. IV/124).
- PIKE, E. ROYSTON: *Dictionnaire des Religions. Çev.: Serge Hutin*. Paris 1954 Presses Universitaires de France. 329 s. 8° (A. IV/577).
- Pinacoteca di Brera: Milano*. Milano 1970 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 8° (B/7631).
- PINON, RENÉ: *La Suppression des Arméniens Methode Allemande - Travail Turc*. Paris 1916 Perrin et Cie. 75 s. 8° (A. IV/565).
- Piri Reis haritası. La Carta Marina di Piri Reis. Die Karte des Piri Reis. Carte de Piri Reis. Piri Reis Map*. İstanbul 1966 Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Hidrografi Neşriyatı. 42 s. 1 hr. 8° (A. IV/255).
- The place of astronomy in the Ancient World. A joint symposium of the Royal Society and the British Academy*. London 1974 Oxford University Press. 276 s. 25 pl. 4° (B/7533).
- The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Princeton 1975 University Press. 184 s. 8° (B/7577).

- Places, A Volume of travel in space and time places which have delighted intrigued and intimidated men.* New York 1957 Hawthorn Books. 433 s. 16 pl. 8° (A. IV/547).
- PLACHA, VERONIKA: *Devin. Ein Nationales Kulturdenkmal.* Nitra 1975. 15 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7.-14. September 1975. 8° (A. IV/124).
- PLÄHN, JÜRGEN: *Die Wortabkürzungen im Oktoichb ucebnyj von 1915.* Wiesbaden 1973 Franz Steiner Verlag. 56 s. = Ak d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geist.-u. Sozialwis. Kl. Jahrg. 1973 Nr. 5. 8° (A. IV/8543-5).
- PLANHOL, XAVIER DE: *Le Monde Islamique. Essai de géographie religieuse.* Paris 1957 Presses Universitaires de France. 146 s. 8° (A. IV/566).
- Poetry and poetics from ancient Greece to the Renaissance. Studies in Honor of James Hutton.* Yay.: G. M. Kirkwoodi. London 1975 Cornell University. 236 s. 8° (A. IV/149).
- POLACCO, LUIGI: *Missione Archeologica per l'Oriente scavi di Topaklı 1974.* Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 1974 - 75'den ayrı bs. S. 139-152 VI pl. 8° (A. IV/245).
- POPPE, EBERHARD: *Gedanken zur Rolle und Wirkungsweise des Sozialistischen Staates bei Verwirklichung objektiver gesellschaftlicher Gesetze.* Berlin 1975 Akademie Verlag. 21 s = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR. 14 1974. 8° (A. IV/338).
- POST, ERIC VON: *Strövtag i Istanbul.* Lund 1955 CWK Gleerups Förlag. 106 s. 10 pl. 1 hr. 8° (A. III/9957).
- POUNDS, N. J. G.: *Géographie historique de l'Europe. De L'antiquité a nos jours.* Çev.: George Deniker. Paris 1950 Payot. 480 s. 8° (A. IV/568).
- Prado: Madrid.* Milano 1968 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo 4° (B/7631-II).
- Professor Fatih Garifovici Muhammetyarov.* Kazan 1973 Tatarskoe Knijnoe Izdatelstvo. 55 s. = Kazanskiy Gosudarstvenniy Meditsinskiy Institut. 8° (A. IV/847).
- QUENNEL, MARIORIE - C. H. B. QUENNEL: *Everyday Life in Roman and Anglo-Saxon times including Viking and Norman times.* London 1968 B. T. Batsford. 236 s. 8° (A. IV/717).
- La Question de Mossoul a la 35me Session du Conseil de la Société des Nations.* Lausanne 1925 Imprimerie de la Société Suisse de Publicité. 124 s. 8° (A. IV/635).
- Rapport présente par la Délégation Egyptienne a la Conférence de Lausanne.* Lausanne (1922) Imprimerie la Concorde. 19 s. 4° (B/7589).
- RASMUSSEN, JENS ELMEGARD: *Haeretica Indogermanica. A Selection of Indo - European and Pre-Indo-European studies.* Kobenhavn 1974 Munksgaart 69 s. 8° (A. III/8860).
- REDSLOB, ROBERT: *Le principe des nationalites.* Paris 1930 Librairie du Recueil Sirey. 275 s. 8° (A. IV/569).
- REED, HOWARD A.: *Hacettepe and Middle East Technical Universities. New Universities in Turkey.* Minerva. XIII, 2 (1975)'den ayrı bs. S. 200-235. 4° (B/7686).
- REIMANN, FRANZ: *On hemisessile nematodes with flagelliform tails living in marine soft bottoms and on microtubes found in deep sea sediments.* Wiesbaden 1964 Franz Steiner Verlag. 15 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 40 (1974). 8° (A. III/5866-40).
- Republic of Turkey. Department of State Publication Background notes 1971 Nov.* Washington 1972 U. S. Government Printing Office. 8 s. 3° (B/7523).

- Resimli rehber. İstanbul arkeoloji müzeleri. Sümer, Akat, Asur, Babil, Hitit, Eski Mısır ve Arabistan eserleri koleksiyonları.* İstanbul 1955 Maarif Basımevi. 90 s. XXV pl. = Eski Eserler ve Müzeler U. Md. Yay: Seri 4, Sayı: 11. 8° (A. IV/771).
- RESULZADE, MEHMET EMİN: *Asrımızın siyavuşu.* İstanbul 1343-1339 Amedi Matbaası. 78 s. 8° (A. IV/331).
- RESULZADE, MEHMET EMİN: *Rusya'da siyasi vaziyet.* İstanbul 1930 Amedi Matbaası. 46 s. 8° (A. IV/332).
- Rijksmuseum, *Pittura: Amsterdam.* Milano 1969 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 4° (B/7631-8).
- RIU, MANUEL: *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers. Mun. Caldes de Malavella, prov. Gerona.* Madrid 1975 Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia. 82 s. XVI pl = Excavaciones Arqueológicas en España 88. 8° (A. IV/274).
- RONCIERE, CH. DE LA: *Histoire de la Découverte de la Terre. Explorateurs et Conquêteurs.* Paris 1938 Librairie Larousse. 304 s. 8 pl. 4° (B/7645).
- ROSSI, ADRIANO VALERIO: *Linguistica mediopersiana 1966 - 1973.* Analli 35, 4 (1975)'den ayrı bs. 78 s. 8° (A. IV/270).
- ROSSI, ETTORRE - ALESSIO BOMBACI: *Elenco di drammi religiosi persiani (Fondo mss. Vaticanæ cerulli).* 1961. LX + 416 s. = Studi e Testi 209. 8° (A. III/9937).
- ROUSSEAU, LOUIS: *L'Effort Ottoman. Önsöz: Reşit Safvet Atabinen.* Paris 1907 F. R. de Rudeval. XLIII + 355 s. 8° (A. IV/570).
- ROUX, JEAN - PAUL: *Fonctions chamaniques et valeurs du feu chez les peuples altaïques.* Revue de l'Histoire des Religions 1/76'dan ayrı bs. S. 67-101. 8° (A. IV/725).
- RUBEN, WALTER: *Die Homerischen und die Altindischen Epen.* Berlin 1975 Akademie-Verlag. 63 s. = Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss. d. DDR Jahrg. 1973, 24. 8° (A. IV/697).
- RUMPF, ANDREAS: *Sakonides.* Mainz 1976 Verlag Philipp von Zabern. 30 s. 32 pl. = Forschungen zur Antiken Keramik I. Reihe Bilder Griechischer Vasen. Heft II. (B/7679).
- RUSSELL, JAMES: *Mosaic Inscriptions from the Palaestra at Anemurium.* Anatolian Studies XXIV, (1974)'den ayrı bs. S. 95-102. 4° (A/7563).
- RUTTKAY, ALEXANDER: *Ducove. Grossmährischer Herrenhof und ein frühmittelalterliches Gräberfeld.* Nitra 1975. 15 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7.-14. September 1975 8° (A. IV/124).
- RÜSTEMBEYLİ, ŞEFİ: *M. E. Resul Zadenin feci sukutu.* İstanbul 1935 Milli Mecmua Matbaası. 126 s. 8° (A. IV/320).
- RÜSTEMBEYLİ, ŞEFİ: *Yıkılan putlar. Mehmet Emin Resulzadenin Neşriyatına cevap.* İstanbul 1934 Milli Mecmua Matbaası. 53 s. 8° (A. IV/321).
- RYAN, CHARLES S. - JOHN SANDES: *Under the red crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish army at Plevna and Erzeroum 1877 - 1878.* London 1897 John Murray. XIX + 435 s. 1 pl. 2 hr. 8° (A. IV/1116).
- S. A: *Burgu. III perde.* Ankara 1950 Ulus Basımevi. 54 s. = C. H. P. Halkevleri Bürosu Temsil Yay. Seri IV. 8° (A. III/9783).
- SACHAR, HOWARD M: *The Emergence of the Middle East: 1914 - 1924.* London 1970 Penguin Press. XIII + 518 + XXIX s. 8° (A. IV/643).

- SADI: *Gulistan ou le Parterre de Roses. Çev. Yay: C. Defrémery*. Paris 1958 Firmin Didot. XLVII + 359 s. 8° (A. IV/571).
- SADRE, M. K.: *Relations de l'Iran avec l'Europe de l'Antiquité du Moyen-Age et la France des Origines a la Révolution de 1789*. Paris 1938 Les Editions Internationales. 287 s. 8° (A. IV/572).
- SADRU'L - MÜTEELİHİN ŞİRAZİ: *Arşıyye. Tashih ve Tercüme: Aheni Gulam Hüseyin*. İsfahan 1341 Kitabferuşi-i Şehriyar. 288 s. 8° (A. IV/452).
- SAHİBÜLREİS ELHAÇ İBRAHİM İBNÜLHAC MEHMET: *Revnağ'ı Bostan. Türkçeleştirilen: Hadiye Tuncer*. Ankara 1961 Gürsoy Basımevi. VII + 96 s. = Tarım Bakanlığı Müteferrik Neşriyat Serisi: 1-2. 8° (A. IV/689).
- SAİT, İSMET: *Dokuz Eylül*. Ankara 1933 Türkiye Matbaası. 56 s. 8° (A. III/9622).
- SAKAOĞLU, DR. SAİM - DR. TURGUT GÜNAY: *Halk şiirinde Atatürk*. Erzurum 1974 Atatürk Üniversitesi Basımevi. VI + 119 s. = Atatürk Üniversitesi Yay. No. 335. 8° (A. IV/959).
- SALONEN, ARMAS: *Vögel und Vogelfang im alten Mesopotamien*. Helsinki 1973 Suomalainen Tiedeakatemia. 374 s. XCX pl. = Suomalaisen Tiedeakatemia tounituksia Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom 180. 8° (A. III/8561).
- Samsun. 1: 500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji haritası. Haz.: Ekrem Göksu - Hamit N. Pamir-Cahit Erenöz*. Ankara 1974 M. T. A. Enstitüsü. VI + 78 s. 2 pl. 3 lev. 1 hr. 8° (A. IV/82).
- SAN, İNCİ: *Sanatsal yaratma ve çocukta yaratıcılık. Zihinsel süreç ve yetiler kişilik ve anlatım tipleri ile eğitim açısından*. Ankara 1974 A. Ü. Eğitim Fak. XII + 307 s. 4° (B/7581).
- SANER, NEJAT: *Atatürk dönemi. 19 Altın yılın öyküsü 1919 - 1938*. İstanbul 1975 Yelken Matbaası. 296 s. 4 pl. = Yaşayan Tarih 2. 8° (IV/479).
- SANTANGELO, PAOLO: *Sulla natura dei rapporti tra Gina e Corea*. Suppl. 1 agli Annali, 34 (1974). 79 s. 8° (A. IV/127).
- SARIGÖLLÜ, DOĞ. DR. AYŞE: *Lucretius ve eseri*. Ankara 1973 Yarıaçık Cezaevi Matbaası. 89 s. 8° (A. IV/225).
- SAWTELL, RUTH OTIS: *Azilian skeletal remains from montardit (Ariège) France*. Cambridge 1931 Harvard University Press. S. 217-253 7 pl. = Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Vol. XI - No. 4. 8° (A. IV/356).
- SCHEEL, HEINRICH: *Das Verhältnis der Klassiker des Marxismus zu den Anfängen der bürgerlichen revolutionären Demokratie in Deutschland*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 21 s. = Sitzungs b. d. Ak. d. Wiss. d. DDR. 11 G. 1975. 8° (A. IV/439).
- SCHIEBLER, INGEBORG: *Griechische Lampen*. Berlin 1976 Walter de Gruyter und Co. 200 s. 93 pl. = Kerameikos Band XI. 4° (B/7402-XI).
- SCHMIDT, ERICH F.: *Persepolis III. The Royal tombs and other monuments*. Chicago 1970 University of Chicago Press. XXIV + 174 s. 105 + 11 pl. 1 hr. = The University of Chicago Oriental Institute Publications Vol. LXX. (C/531).
- SCHOLEM, GERSHOM: *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626-1676*. Princeton 1973 Princeton University Press. XXVII + 1000 s. 14 pl. = Bollingen Series XCIII. 8° (A. IV/664).

- SCHUSTER, HANS - SIEGFRIED: *Die Hattisch - Hethitischen Bilinguen. I. Einleitung, Texte und Kommentar*. Leiden 1974 E. J. Brill. XVI + 148 s. = Documenta et Monumenta Orientis Antiqui Vol. Septimum Decimum. 4° (B/7793-I).
- SEMERKAND, FERHAN - TUNCER PEKİNTÜRK: *Türklerde renk körlüğü üzerinde ilk araştırma*. AÜDTCF Antropoloji 1, 2 (1966)'dan ayrı bs. S. 159-162. 8° (A. IV/366).
- Septième Réunion Technique. Athènes Grèce 11-19 Septembre 1958. Union Internationale pour la Conservation de la Nature et de ses Ressources*. Bruxelles 1958. 38 Makale. 8° (A. IV/372).
- SEVİN, NUREDDİN: *Türk gölge oyunu*. İstanbul 1968 Millî Eğitim Basımevi. 70 s. 24 pl. = M. E. B. Büyük Türk yazarları ve Şairleri Yayınları I. 4° (B/7692).
- Sevr Muahedesi. Devlet-i Âliye ile Sulh Şeraiti*. İstanbul 1920 Matbaa-i Âmire. (Fr.-İng. - Ital. - Türkçe). IV + 459 + 118 s. 4° (B/7632).
- Shaykh Damanhûri on the Churches of Cairo (1739)*. Yay. Çev. Giriş ve Notlar : Moshe Perlmann. Berkeley 1975 University of California Press. 71 + 87 s. = U. C. P. Near Eastern Studies. Vol. 19. 8° (A. IV/502).
- SITKI, I: *La Répartition de la Publique Ottomane par les Traités de Paix*. Paris 1935 Les Editions Domat-Montchrestien. 234 s. 8° (A. III/9448).
- SIHAB AD-DİN MUHAMMED AN-NASAVİ: *Jizneopisanie Sultana Calal ad-dina Mankbuni*. Yay. : Z. M. Bunyatova. Baku 1973 Izdat. Elm. 450 s. 8° (A. IV/851).
- SILES, JAIME: *Sobre un posible prestamo griego en Iberico*. Valencia 1976 Editorial F. Domenech S. A. 47 s. 2 pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica No. 49. 4° (B/7630).
- SIMPSON, WILLIAM KELLY: *The terrace of the Great God at Abydos: the offering chapels of dynasties 12 and 13*. New Haven 1974 The Peabody Museum of Natural History of Yale University. VIII + 30 s. 84 pl. = Pub. of the Pennsylvania - Yale Expedition to Egypt Number 5. 4° (B/7531).
- SİRMEN, LALE: *Tapu sicilinin tutulmasından doğan zararlardan devlet'in sorumluluğu*. Ankara 1976 Sevinç Matbaası. XII + 128 s. = Ü. A. Hukuk Fakültesi Yayınları No. 391. 8° (A. IV/596).
- SKRIVANIÇ, GAVRO A: *Monumenta cartographica Jugoslaviae*. Yay. : Relja Novakoviç. Beograd 1974. 60 s. IX hr. = Historical Institut, Monographies vol 17. (B/7597).
- SMARÇENKOV, G. I: *Problemi Zanyatosti i migratsii Naseleniya Turtsii*. Moskova 1975 Izd. Nauka. 168 s. 8° (A. IV/528).
- SONYEL, DR. SALAHİ R: *Greco-Armenian conspiracy against Turkey revived*. London 1975. 14 s. 8 fotokopi. = Cyprus Turkish Association Publ. I. 8° (A. IV/38).
- SOREL, ALBERT: *Mme de Staël. 2. bs.* Paris 1893 Libraire Hachette. 216 s. 8° (A. IV/573).
- SOREL, ALBERT: *Montesquieu. 2. bs.* Paris 1889 Librairie Hachette. 176 s. 1 pl. 8° (A. IV/573).
- SÖZEN, DR. URAL: *Yönetici değerlendirmesinde personel seçiminin bir faktör olarak kullanılması*. Ankara 1973 Emel Matbaası. X + 108 s. = AİTİA Yay. 58. 8° (A. IV/348).
- SPERCO, WILLY: *Une Sultane Venitienne. Safiye Sultane (La Pure)*, 1546 - 1597. İstanbul Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 7 s. 4° (B/7659).

- STACHOWSKI, STANISLAW: *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch - Türkischen*. Wrocław 1975 Polskiej Akademii Nauk. 145 s. = Polska Akademia Nauk-Oddział w Krakowie Prace Komisji Orientalistycznej Nr. 13. 4° (B/7527)
- STEFANOVICOVA, TATIANA: *Bratislavsky Hrad V 9.-12. Storoči*. Bratislava 1975 Vydalo Vydavateľstvo Obzor pre Archiv Mesta Bratislavy. 156 s. 8° (A. IV/284).
- STILLER, HEINZ: *Die innere Struktur der Erde, des Mondes und der Planeten*. Berlin 1975 Akademie - Verlag. 32 s. = Sitzungsab. d. Ak. d. Wiss. d. DDR 13, 1974. 8° (A. IV/337).
- Stratejik ve taktik sonuçlar broşürü Sakarya mevziinde 25 Ağustos 1921 günü cereyan eden Türbetepe muharebeleri*. Ankara 1975 Gnkur. Basımevi. II + 17 s. 7 Kroki. 2 lev. = Gn. Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay. Sayı No: 2. 8° (A. IV/242).
- Structure Sociale et développement culturel des villes Sud - Est Europeennes et Adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles. Venise, 27-30 Mai 1971*. Bucarest 1975 l'AIIESEE. 377 s. 7 pl. 8° (A. IV/81).
- Studi social-politice asupra fenomenului militar contemporan*. Yay: Pavel Ciuhureanu. Bucureşti 1974 Editura Militara. 150 s. 8° (A. IV/445).
- Studies in art and Literature of the Near East. In honor of Richard Ettinghausen*. Yay: Peter J. Chelkowski. New York 1974 University Press. XVIII + 289 s. 8° (A. IV/78).
- SUCH, HEINZ: *Objektive Tendenzen und Prinzipien der Entwicklung des sozialistischen Rechts*. Berlin 1975 Akademie Verlag. S. 22-55 = Sitzungsab. d. Wiss. d. DDR 14, 1974 8° (A. IV/338)
- SUNAR, PROF. DR. CAVİT: *İslâm felsefesinin Yunan kaynakları ve kozalite meselesi*. Ankara 1973 Üniversite Basımevi. 194 s. = A. Ü. İ. F. Yay. CXII. (A. IV/26).
- SÜLEYMAN ŞÜKRÜ: *Seyahatü'l-Kubra*. Petersburg 1907 Elektrik Matbaası. 608 s. 8° (A. III/9941)
- SÜMER, MİNE: *Robert Kolej müdürü Dr. Gates'in Paris sulh konferansı dolayısı ile gönderdiği bir mektup*. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi II, 2-3 (1964)'den ayrı bs. S. 233-236. 8° (A. IV/229).
- SÜR, ÖZDOĞAN: *Pasinler ovası ve çevresinin jeomorfolojisi*. Ankara 1964 Üniversite Basımevi. VII + 93 s. 16 lev. 3 hr. = AÜDTCTF Yay. Sayı: 154. 8° (A. IV/374).
- SZAPSZAL, H. SERAJA: *Wyobrazenia swietych Muzulmanskich. A wpływ ikonograficzne katolickie w persji I stosunki Persko-Polskie za zygmu ta III*. Wilno 1934 Zorza. 62 s. XXI pl. 8° (A. III/9948).
- ŞAKIROĞLU, MAHMUT H: *Bursa bibliyografyası. 650. fetih yılı vesilesiyle*. Türk Kültürü 162, XIV'den ayrı bs. S. 366-377. 8° (A. IV/492).
- ŞAKIROĞLU, MAHMUT, H: *Cumhuriyet tarihimizde süreli yayınlara kısa bir bakış I: Halkevleri dergileri*. Türk Kültürü Dergisi 156'dan ayrı bs. S. 379-384. 8° (A. IV/98).
- ŞANDRU, D: *Reforme Agrara din 1921 in Romania*. Bucureşti 1975 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 360 s. = Ac. d. Şt. Soc. ş1 Pol. Inst. d. Ist. ş1 Arh. Biblioteca Istorica XLIII. 8° (A. IV/745).
- ŞEHZAMANLI, NAKİ: *Biz ve onlar*. (İstanbul) 1934 Milli Mecmua Matbaası. 46 s. 8° (A. IV/324).
- ŞEREME, V. I: *Turtsiya i Adrianopolskiy mir 1829 godo. (Iz Istorii Vostochnogo Voprosa)*. Moskova 1976 Izd. Nauka. 228 s. 8° (A. IV/529).

- ŞİMŞİR, BİLÂL N: *İngiliz belgeleriyle, Türkiye'de "Kürt sorunu" (1924 - 1938). Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim ayaklanmaları.* Ankara 1975 Dışişleri Bakanlığı Basımevi. LIII + 311 s. 8° (A. IV/58).
- ŞİRAZİ, SADRU'L - MÜTEELLİHİN: *Meşair. Tashih ve Tercüme: Aheni Gulam Hüseyin.* İsfahan 1340. 106 s. 8° (A. IV/451).
- TAMKOÇ, METİN: *A bibliography on the foreign relations of the republic of Turkey 1919-1967 and brief biographies of Turkish Statesmen.* Ankara 1968 Başnur Matbaası. XVIII + 248 s. = O. D. T. U. İdari İlimler Fak. Yay: No. 11. 9° (A. IV/120).
- TANASE, ALEXANDRU: *Culture Civilisation Humanisme. Essai de Philosophie de la culture.* Çev.: Micaela Slavescu. Bucarest 1974 Editions Meridiane. 303 s. 8° (A. IV/446).
- TANER, HALDUN: *Hikâyeler. 2 Cilt.* Ankara 1971 Bilgi Basımevi. 280 s. = Bilgi Yay: 92. 8° (A. IV/976).
- TANSEL, F. A: *Cümcüme Sultan. Ottoman translations of the Fourteenth Century Kıpçak Turkic story.* Archivum Ottomanicum II (1970)'den ayrı bs. S. 252-269. 8° (A. III/8686).
- TARHAN, ABDÜLHAK HAMİT: *Tarık. Sadeleştirilen: Doç. Dr. İnci Enginün.* İstanbul 1975 Millî Eğitim Basımevi. XII + 131 s. = Kültür Bakanlığı Bin Temel Eser: 76. 8° (A. IV/199).
- TARHAN, M. TANER: *Urartu merkezlerinde meydana çıkarılan kerpiç mimarinin korunması ve onarımı hakkında öneriler İTÜ Mimarlık Fak. Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü "Tarihi Çevrenin Korunması Semineri" 19-20 Haziran 1975.* MTRE Bülteni 4, (1975)'den ayrı bs. S. 44-55 4° (B/7614).
- Tarih-i Faruk-i İslâmi. 1. cilt: Mukaddeme Yay.: Muhammed Necmi.* Tahran 1340 İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran. 347 s. 8° (A. IV/460).
- TARKAN, DR. FARUK: *Kapital bütçelemesi ve Türkiyedeki uygulamaları.* Ankara 1975 Kalite Matbaası. 190 s. = AİTİA Yay. No. 83. 8° (A. IV/204).
- TAYMAS, A. BATTAL: *İki Maksudiler. Sadri - Arsal, Ahmed - Hadi.* İstanbul 1959 Sıralar Matbaası. 71 s. 8° (A. IV/686).
- TCHOKAIEFF, MOUSTAPHA: *Chez les Soviets en Asie Centrale. Önsöz: Pierre Renaudel.* Paris 1928 La Gazette de Seine et Oise. 64 s. = Le Turkestan Libre I. 8° (A. IV/326).
- TEKOK, DR. OSMAN: *Yatırım ve finanslama kararlarının finans fonksiyonu içerisindeki gelişimi.* Ankara 1973 Emel Matbaası. IV + 114 s. = AİTİA Yay. 70. 8° (A. IV/350).
- TEMİZER, RACİ: *Museum of Anatolian Civilizations.* Ankara (1971) Dönmez Ofset. 48 s. 8° (A. III/5872-b).
- TEMİZER, RACİ: *Le Musée des Civilisations Anatoliennes.* Ankara (1971) Dönmez Ofset. 48 s. 8° (A. III/5872-c).
- TEMİZER, RACİ: *Museum für Anatolische Civilizationen.* Ankara (1971) Dönmez Ofset. 48 s. 8° (A. III/5872-a).
- TERZİOĞLU, ARSLAN: *Eine bisher unbekannte türkische Abhandlung über die Zahnheilkunde des Moses Hamon aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts.* Sudhoffs Archiv Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte 58, 3 (1974)'den ayrı bs. S. 276-282. 8° (A. IV/244).
- TERZİOĞLU, ARSLAN: *Emanuela Timonius und die Pockeninokulation.* Episteme 4, VII (1973)'den ayrı bs. S. 271-282. 8° (A. IV/239).

- TERZİOĞLU, ARSLAN: *Die Ilkhanischen Krankenhäuser und die Einflüsse der islamischen Medizin auf Byzanz zu dieser Zeit*. Proceedings of the XVIII Congr. of the Hist. of Med. (1972)'den ayrı bs. S. 287-296. 8° (A. IV/246).
- TEXIER, CHARLES: *Asie Mineure*. Paris 1882 Firmin Didot. 757 s. 64 pl. 6 hr. 8° (A. IV/574).
- Things. A Volume of Objects by man's genius which are the measure of his Civilization*. New York 1957 Hawthorn Books. s. 16 pl. 8° (A. IV/548).
- The Times, Atlas of China*. London 1974 Times Books. XL + 144 + 27 s. 2° (C/533).
- TIETZE, ANDREAS: *Mustafa 'Ali's description of Cairo of 1599*. Wien 1975 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 177 s. LXXXIX pl. = Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Denksch. 120 Bd. 4° (B/7501).
- TODD, MALCOLM: *Everyday Life of the Barbarians Goths, Franks and Vandals. Res: Eva Wilson*. London 1972 B. T. Batsford. VIII + 184. 8° (A. IV/720).
- TODORINI, M. L'ABBE: *De la litterature des Turcs. Çev.: M. l'Abbe De Cournand. 3 Cilt*. Paris 1789 Poincot. 8° (A. IV/575).
- Tokat. Cumhuriyetin 15 yılında Tokat*. Tokat 1938 Yeşilirmak Basımevi. 38 s. 8° (A. III/9930).
- TOMOVIÇ, GORDANA: *Morfologiya Kirilickih Natpisa Na Balkanu. Morfology of Cyrillis inscriptions on Balkanos*. Beograd 1974. 121 s. XXIII lev 1. hr = Historical Institute Monographies vol. 16. 4° (B/7349).
- TÖR, DR. VEDAT NEDİM: *Turistik kalkınma savaşında kalite*. İstanbul 1964 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 11 s. 4° (B/7661).
- The Triumph of Horus. An Ancient Eyyaptian Sacred Drama. Çev. ve Yay. H. W. Fairman*. Berkeley 1974 University of California Press. X + 150 s. 4 pl. 8° (A. IV/278).
- TSCHINKOWITZ - NAGLER, HELGA: *Sammlung Eduard Glaser XI. Kleine Fragmente (II. Teil)*. Wien 1975 Österreichische Akademie des Wissenschaften. 39. s. XI pl. = Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Sitzungs. 301 Bd. 3. Abh. 8° (A. IV/143).
- TURAN, DOĞ. DR. KÂMİL: *Türk tarım toplumunun sosyal politika açısından "Merkez köyler" projesinin uygulama olanakları*. Ankara 1975 Kalite Matbaası. 275 s. = Aİ-TİA Yay.: No. 92. 8° (A. IV/207).
- TURAN, ŞERAFETTİN: *Kurtuluş savaşında kongreler*. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri'nden ayrı bs. S. 147-157. 8° (A. IV/298).
- TURGAY, RECEP: *Gelir vergisi kanunu ve tatbikatı. 4. bs. 2 Cilt*. İstanbul 1976 N. Uycan Basım Sanayii. 8° (A. IV/898).
- Turkey. Exhibition of Contemporary Turkish arts and crafts I-30 June, 1976 International Arts Centre*. Ankara 1976 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 12 s. 8° (A. IV/617).
- Turkey. Nagel's encyclopedia - guide: Turkey*. Geneva 1968 Nagel Publishers. 799 s. 1 hr. 2 plân. 8° (A. IV/282).
- TÜMER, HAŞİM: *Uşak Tarihi*. İstanbul 1971 Gün Matbaası. 311 s. = Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yay. No. 14. 8° (A. IV/681).
- TÜMERTEKİN, DR. EROL: *Ulaşım coğrafyası*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XIV + 177 s. = İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2953. 8° (A. IV/784).

- Türk Kültürü el-kitabı. İslâmiyetten önceki Türk san'atı hakkında araştırmalar. Antecedents and Development of Budhist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu. 2 Cilt. İstanbul 1967/1972 Milli Eğitim Basımevi. 4° (B/5259).*
- Türk Tarih Kurumu. Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat hizmetlerinden: 113. Sergi. 2 s. 8° (A. IV/232).*
- Türkisches Staatsangehörigkeitsgesetz. Türk Vatandaşlık Kanunu. Çev.: A. Yakın. Ankara 1975. 20 s. = Dışişleri Ak Yay. Sayı: 20. 8° (A. IV/448).*
- T. C. Hariciye Vekâleti Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti İttihadi hududlarını teşkil eyleyen nehir, çay ve dere sularından istifadeye dair mukavelename. Ankara 1927 Matbaa-ı Ebüzziya. 12 s. 4° (B/7667).*
- Türkiye Karayolları haritası Turkey highway map. I: 2.600.000. Ankara 1961 Harita Genel Müdürlüğü. (H/110).*
- Türkiye tabiatını koruma cemiyeti tüzüğü. Ankara 1955 Örnek Matbaası. 21 s. 8° (A. IV/368).*
- Türkiye'de basılmış farsça eserler çeviriler ve İran'la ilgili yayınlar bibliyografyası. Ankara 1971 Başbakanlık Basımevi Döner Sermaye İşletmesi. 108 s. = Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yay: 2. 8° (A. IV/703).*
- Uffizi: Firenze. Milano 1968 Mondadori. 173 s. = Musei del Mondo. 4° (B/7631-3).*
- UĞUR, PROF. DR. DEMİR:** *Mustafa Kemal Ariburnu'nda 25 Nisan 1915. Ankara (1974) T. T. K. Basımevi. 8° (A. IV/213).*
- Uluslararası folklor ve halk edebiyatı semineri bildirileri 27-29 Ekim 1975 Konya. Ankara 1976 Güven Matbaası. XXVIII + 410 s. 8° (A. IV/487).*
- Université de Poznan 1919-1969. Poznan 1970 UAM. 434 s. 1 hr. = Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Nr. 6 B' 8° (A. IV/740).*
- URAZ, DOÇ. DR. ÇEVİK:** *Uluslararası pazarlamada sanayi malları ihracatının işletme düzeyinde planlanması. Ankara 1975 Kalite Matbaası. VII + 164 s. 1 lev. = AİTİA Yay. No. 91. 8° (A. IV/206)*
- USINGER, FRITZ:** *Wissenschaft und Dichtung. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. 18 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrg 1973/74 Nr. 2. 8° (A. III/8871-2).*
- ÜÇÖK, DOÇ. DR. BAHRİYE:** *En-Nisâu-l'Hâkimatı fi't - Tarih. Çev.: İbrahim Dâkuki. Bağdat 1973 Matbaatu' Sa'dûn. 176 s. 8° (A. IV/440).*
- ÜÇÖK, DOÇ. DR. BAHRİYE:** *Woman sovereigns in Islamic states. İstanbul 1975 R. C. D. Cultural Inst. 124 s. 3 pl. 8° (A. IV/442).*
- ÜLGEN, PROF. İSMAİL HAKKI:** *Discours Inaugurant le 108 ème anniversaire de la création du conseil d'etat 10 Mai 1976. Ankara 1976 T. T. K. Basımevi. 22 s. 8° (A. IV/731).*
- ÜLGEN, PROF. İSMAİL HAKKI:** *The Speech delivered by Prof. Ismail Hakki Ülgen. On the occasion of "Danıştay Day" in 1976. Ankara 1976 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 17 s. 8° (A. IV/730).*
- ÜNAL, TAHSİN:** *Karamanoğulları tarihi (Türkçe kaynaklara göre). Ankara 1957 Yıldız Matbaası. 144 s. 8° (A. IV/676).*
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL:** *İstanbul'un Mutlu askerleri ve şehit olanlar. Ankara 1976 T. T. K. Basımevi. XIII + 160 s. 18 pl. = Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi-Sa. 72. 8° (A. IV/489).*

- VALERO, DOMINGO CAMPILLO: *Lesiones patológicas en cráneos prehistóricos de la región Valenciana*. Valencia 1976. 97 s. LII pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica No: 50. 4° (B/7677).
- VALLOIS, PROF. HENRI - V: *İnsan ırkları*. Çev.: Prof. Dr. Seniha Tunakan. Ankara 1975 Üniversite Basimevi. IV + 80 s. = A. Ü. D. T. C. F. Yay. 163. 8° (A. IV/61).
- VAR, DR. TURGUT: *Alfabetik işletmecilik bibliyografyası (1938-1968)*. Ankara 1970 GİM. XIII + 471 s. = O. D. T. U. İdari İlimler Fak. yay. No. 15. 8° (A. IV/121).
- VEFA, AHMET: *Die Wahrheit über die Armenier*. Ankara 1976 Dışişleri Bakanlığı. 49 s. 8° (A. IV/421).
- VELİHANLI, N. M: *IX-XII asır Arap Coğrafyasına seyyahları*. Baku 1974 Elm-Neşriyat. 223 s. 8° (A. IV/177).
- Die Verantwortung der Rechtswissenschaft für die Ausarbeitung von Lehrbüchern und für die Rechtssetzung*. Berlin 1976 Akademie - Verlag. 38 s. = Abh. d. Ak. d. Wiss. d. DDR. Jahrg. 1975 Nr. W 2. 8° (IV/748).
- Vérité sur le Mouvement Révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales* İstanbul 1916'nın tekrar bs. Dışişleri Bakanlığı Etüd Dairesi. 17 s. 8° (A. IV/317).
- VILLALTA, JORGE G. BLANCO: *Arte y Literatura de los Turcos*. 38 s. 4 pl. = Museo Nacional de Arte Oriental Publ. N. 2. 4° (B/7564).
- VISY, ZSOLT: *Intercisa*. Istvan Kiraly Muzeum 30 s. = Bulletin du Musée Roi Saint - Etienne 31. 8° (A. IV/406).
- VIVANTI, MARIA PIA: *Il "Kiranagama" Testo e traduzione del "Vidyapada"*. Suppl. 3 agli Annali 35, 2 (1975). 81 s. 8° (A. IV/128).
- VLADÁR, JOZEF: *Spisjsky Šturtok. Befestigte Siedlung der Ottomani - Kultur*. Nitra 1975. 24 s. = III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie Bratislava 7.-14. September 1975. 8° (A. IV/124).
- Voprosi sotsialno - Ekonomičeskoj i političeskoj Istorii srednego povoljija i priuraliya perioda feodalizma*. Çeboksarı 1973. 72 s. 8° (A. IV/845).
- WEBER, FRANK G: *Eagles on the Crescent. Germany, Austria, and the diplomacy of the Turkish alliance 1914 - 1918*. London 1970 Cornell University Press. X + 284 s. 8° (A. IV/392).
- WENK, KLAUS: *Laotische Handschriften*. Wiesbaden 1975 Steiner Verlag. 125 s. = Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland Bd. XXXII. 4° (B/5059-XXXII).
- WESTENHOLZ, AAGE,: *Early cuneiform texts in Jena*. Kobenhavn 1975 Munksgaard. 101 s. XXIII pl. 4° (B/7530).
- WHITE, JON MANCHIP: *Everyday Life in Ancient Egypt. Res.: Helen Nixon Fairfield*. London 1963 B. T. Batsford. 200 s. 8° (A. IV/721).
- WILLETTS, R. F: *Everyday Life in Ancient Crete. Res.: Eve Wilson*. London 1976 B. T. Batsford. 191 s. 8° (A. IV/722).
- WILSON, H. W: *Büyük harpte deniz muharebeleri*. Çev.: Lütfi Talât. İstanbul 1931 Deniz Matbaası. X + 299 s. 33 resim 21 plân. = Büyük Erkânı Harbiye IX. Deniz Şubesi. 4° (B/7437).

- WISEMAN, D. J: *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. I. Cylinder Seals Uruk-Early Dynastic Periods*. London 1962 The Trustees of British Museum. XIV + 37 s. 32 pl. 4° (B/4687).
- WISSMANN, HERMANN VON: *Über die frühe Geschichte Arabiens und das Entstehen des Sabäerreiches. Die Geschichte von Saba I. Sammlung Eduard Glaser XIII*. Wien 1975 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 112 s. = Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Sitzungs. 301 Bd. 5 Abh. 8° (A. IV/144).
- WURSTER, WOLFGANG: *Die spätrömische Akropolismauer Architektur und Spolien. Die christliche Siedlung. Inschriften: Florens Felten*. 80 s. 30 pl. 5 lev. = Alt-Agina 1, 2. 4° (B/7476-I, 2)
- XELLA, PAOLO: *Problemi del mito nel vicino Oriente Antico*. Annali 36, 2 (1976)'dan ayrı bs. 91 s. 8° (A. IV/642).
- YAKIN, AZİZ: *Konsolosluklar açısından yurt dışındaki vatandaşlarımız ve kişi halleri aile ve miras hukuku sorunları*. Ankara 1976. 51 s. = Dışişleri Akademisi Yay. Sayı: 24. 8° (A. IV/388).
- YAKUBOĞLU, ENVER: *Irak Türkleri*. İstanbul 1976 Güryay Matbaası. 203 s. 1 hr. = Boğaziçi Yay. 39. 8° (A. IV/908).
- YARDIMCI, NURETTİN: *The Kyrenia Shipwreck Museum. Foto: Olgun Asım*. İstanbul 1976 Tifdruk Matbaası. 6 s. 8° (A. IV/405).
- Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı*. İstanbul 1968 Cezaevi Matbaası. XV = 765 s. 8° (A. IV/716)
- YARHO, A. N: *Gandjinskie Tyurki*. Journal d'Anthropologie. 2, (1932)'den ayrı bs. S. 49-83. 8° (A. IV/530).
- YILDIZ, DOÇ. DR. HAKKI DÜRSÜN: *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. 203 s. = İÜEF Yay. 2154. 8° (A. IV/781).
- YILMAZ, DR. EJDER: *İflâs idaresi*. Ankara 1976 Sevinç Matbaası. XXIV + 212 s. = A. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No. 390. 8° (A. IV/595).
- YOUNG, S. RODNEY: *Gordion a guide to the excavations and Museum*. Ankara (1975) Dönmez Offset. 56 s. = Ankara Turizmi, Eskieserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği yay: 4. 8° (A. IV/217).
- YOUNG, S. RODNEY: *Gordion aux fouilles et au Musée*. Ankara 1975 Dönmez Offset. 56 s. = Ankara Turizmi, Eskieserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yay. 4. 8° (A. IV/218).
- YÖRÜKAN, DR. TURHAN - NADİRE ÇULHACI: *İstatistik verilere göre Türkiye'de konut nitelikleri Tablolara ve grafikler*. Ankara 1974 İmar İskân Bakanlığı 126 s. 10 lev. = Metodlar ve Sayısal Kaynaklar. 4° (B/7507).
- YUSUF, ŞERİF: *Muhtasar Fransız Edebiyatı Tarihi. I. Fasikül: Rönesans ve on yedinci asır*. İstanbul 1930 Matbaai Ebüzziya. 94 s. 8° (A. IV/367).
- YÜGRÜM, GÜLDEM: *Sart harabeleri rehberi. Guide to the excavations at Sardis*. Ankara 1973 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 41 s. 9 pl. = Eski Eserler ve Müzeler Genel Md. Yay. Seri I., sayı: 26. 8° (A. IV/714).
- Yüzbeş ve yüzaltıncı yıllarında Danıştay (Anayasa değişikliklerine ilişkin görüşleriyle)*. Ankara 1975 Güneş Matbaası. 133 s. = Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yay. No. 20. 8° (A. IV/386)

- ZAHLE, JAN: *Harpyiemonumentet i Xanthos. En lykisk pillegrav*. Kobenhavn 1975 G. E. C. Gads Forlag. 107 s. 8 pl. = Sprog og Oldtidsforskning 289. 8° (A.IV/254).
- ZAJACZKOWSKI, WŁODZIMIERZ: *Język i Folklor Tatarów z Dobrudzy Rumunskiej*. Warszawa 1975 Polskiej Akademii Nauk. 128 s. = Polska Ak. Nauk - Oddział w Krakowie Prace Komisji Orientalistycznej Nr. 12. 8° (A. IV/648).
- ZOREDA, LUIS CABALLERO - THILO ULBERT: *La Basilica paleocristiana de case Herrera en Las Cercanias de Merida (Badajoz)*. Yay.: Tito A. Varela. Madrid 1975 Servicio de Publicaciones dell Ministerio de Education y Ciencia. 256 s. XXX-XXXVIII pl. 5 plan = Excavaciones Arqueologicas en Espana 89. 8° (A. IV/504).
- ZOREDA, LUIS CABALLERO - TITO VARELA: *La Necropolis tardorramana de fuentespreadas (Zamora)*. Un Asentamiento en el Valle del duero. Madrid 1974 Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educacion y Ciencia. 223 s. XVII pl. 4 lev. = Excavaciones Arqueologicas en Espana 80. 8° (A. IV/150).
- ZWIERLIEN - DIEHL, ERIKA: *Helena und Xenophon*. Mainz 1974 Verlag Philipp von Zabern. 26 s. 8° (A. IV/53).
- Žyperm. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni Kıbrıs özel sayısı. 44/323 (1974).

B. DERGİLER

- Acta Antiqua XXI (1973); XXII, 1-4 (1974); XXIII (1975):
- XXII — H. J. NISSEN, *Zur Frage der Arbeitsorganisation in Babylonien während der Späturuk-Zeit*. S. 5-14.
- A. A. VAIMAN, *Über die protosumerische Schrift*. S. 15-28.
- J. KRECHER, *Die Aufgliederung des Kaufpreises nach sumerischen Kaufverträgen der Fara-und Akkade-Zeit*. S. 29-32.
- I. M. DIAKONOFF, *Slaves Helots and Serfs in Early Antiquity*. S. 45-78.
- G. A. MELIKICHVILI, *Quelques aspects du régime socio-économique des sociétés anciennes du Proche-Orient*. S. 79-90.
- B. HRUŠKA, *Das Drehem-Archiv und die Probleme der neusumerischen Viehwirtschaft (Bin III; Sact I)*. S. 91-102.
- M. SCHARASCHENIDAE, *Die sukkal-mah des alten Zweistromlandes in des Zeit III. Dynastie von Ur*. S. 103-112.
- G. KOMOROCZY, *“Folklore” Literatur, “Folkloristik” in der sumerischen Überlieferung*. S. 113-120.
- V. AFANASJEVA, *Mündlich überlieferte Dichtung “Oral Poetry” und schriftliche Literatur in Mesopotamien*. S. 121-136.
- H. SAUREN, *Der Weg nach Aratta. Zur tieferen Erschliessung der sumerischen Literatur*. S. 137-144.

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- D. O. EDZARD, "Soziale Reformen" im Zweistromland bis ca 1600 v. Chr.: Realität oder literarischer Topos? S. 145-156.
- A. KAMMENHUBER, *Historisch-geographische Nachrichten der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200/2136)*. S. 157-248.
- H. KLENGEL, *Einige Bemerkungen zur sozialökonomischen Entwicklung in der altbabylonischen Zeit*. S. 249-258.
- J. OELSNER, *Neue Daten zur sozialen und wirtschaftlichen Nippurs in altbabylonischer Zeit*. S. 259-266.
- V. KOROŞEC, *Einige Probleme zur Struktur der hethitischen Gesetze*. S. 287-298.
- G. GIORGADZE, *Die Begriffe "Freie" und "Unfreie" bei den Hethitern*. S. 299-308.
- M. POPKO, *Anatolische Schutzgottheiten in Gestalt von Vliesen*. S. 309-312.
- N. MKRTSCHJAN, *Neue hethitisch-armenische lexikalische Parallelen*. S. 313-320.
- YU. B. YUSIFOV, *The Problem of the Order of Succession in Elam Again*. S. 321-332.
- L. N. BIAGOV, *Zur Interpretation der Termini E und Edunnu/URUdunnu in den Urkunden der mittelasirischen Periode*. S. 333-336.
- D. A. KHAKHUTAISHVILI, *A Contribution of the Kartvelian Tribes to the Mastery of Iron Metallurgy in the Ancient Near East*. S. 337-348.
- G. CARDASCIA, *Les valeurs morales dans le droit assyrien*. S. 363-372.
- E. LIPINSKI, *Textes juridiques et économiques araméens de l'époque sargonide*. S. 373-384.
- T. MADHLOOM, *The Influence of Foreign Societies as shown in Assyrian Art*. S. 385-388.
- N. V. AROUTIOUNIAN, *Problèmes concernant la dernière période de l'histoire d'Urartu*. S. 415-428.
- N. V. KHAZARADZE, *Tabal. Remarks on the Ethnocultural Description of Eastern Asia Minor. Ethnopolitical Entities of the 9th-7th Centuries B. C.* S. 429-432.
- M. A. DANDAMAYEV, *Social Stratification in Babylonia (7th-4th Centuries B. C.)*. S. 433-444.
- A. MALAMAT, *Megiddo, B. C. 609 B. C.: The Conflict Re-Examined*. S. 445-450.
- G. KH. SAKISIAN, *Greek Personal Names in Uruk and the Graeco-Babyloniaca Problem*. S. 494-504.
- U. MASSING, *Akkadisches mksu in Osteuropa*. S. 521-526.
- W. HEIMPEL, *Assyriologische Feldforschung*. S. 527-530.
- W. RÖLLIG, *Der Tübinger Atlas des Vorderen Orients und seine altorientalischen Karten*. S. 531-537.
- XXIII-J. IRMSCHER, *Gedenkworte auf Gyula Moravcsik*. 1-2.
- I. KAPITÄNFFY, *Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels*. S. 15-24.
- G. KOMOROCZY, *Akkadian Epic Poetry and its Sumerian Sources*. S. 41-64.
- M. MAROTH, *Epischer Stil im Ugaritischen und im Griechischen*. S. 65-76.
- Acta Archaeologica XXVII, 3-4 (1975); XXVIII, 1-2 (1976):
 XXVIII - D. A. TIRR, *The Attitude of the West towards the Avars*. S. 111-122.
- Acta Ethnographica XXIII, 2-4 (1974); XXIV, 1-2 (1975).
- Acta Historiae Artium XXI (1975).

- Acta Historica XXI (1975):
 P. Zs. PACH-GY. RÁNKI, *Les 25 and de l'Institut des Sciences Historiques*. S. 1-16.
- Acta Orientalia XXIX, 3 (1975); XXX, 1 (1976):
 XXX - M. TATAR, *Two Mongol Texts Concerning the Cult of the Mountains*. S. 1-58.
 Z. COLOO, *Notes on Mongol Uriankhai Vocabulary*. S. 59-68.
 GY. KALDY - NAGY, *Herbert W. Duda 1900 - 1075*. S. 133-136.
 H. ECSEDY, *The Körösi Csoma Society 1974*. S. 137-140.
- Das Altertum XXI, 4 (1975); XXII, 1-2 (1976):
 XXI - B. BRENTJES, *Die topographische Archäologie. Ein neuer Zweig der orientalischen Archäologie mit sozialhistorischen Aussagen*. S. 197-205.
 H. KLENGEL, *Ugarit-eine Handelsmetropole am östlichen Mittelmeer*. S. 206-212.
- The American Historical Review LXXXI, 2-3 (1976).
 American Journal of Archaeology LXXX, 2-3 (1976):
 M. J. MELLINK, *Archaeology in Asia Minor*. S. 261-290.
- American Journal of Philology XCVII, 2 (1976).
 The American West XIII, 3-4 (1976).
- A. Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 7 (1976):
 F. GEMALMAZ, *Erzurum İli Ağızları*. S. 1-16.
 F. TÜRKMEN, *Ermeniler Arasında Türk Halk Hikayeleri*. S. 17-24.
 M. F. KIRZIOĞLU, *1753 ve 1846 Yıllarında Erzurum Çarşıları ile Esnafını Tanıtan Kağızmanlızadeler'in İki Vakfiyesi*. S. 25-86.
 M. F. KIRZIOĞLU, *Karslı Bedreddinzâde Mirliva Ali Beğ Kaime*. S. 87-170.
 E. KONUKÇU, *Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri (1201 - 1290)*. S. 181-194.
 Y. AKPINAR, *Ömer Faik Numanzade (1872 - 1937)*. S. 195-202.
- Annales Economies Societes Civilisations XXXI, 3-4 (1976).
 Annali XXXVI, 3 (1976).
- The Annual of the British School at Athens 70 (1975):
 R. E. ALLEN, *Three Bases from Halikarnassos*. S. 1-6.
 D. J. BLACKMAN - K. BRANIGAN, *An Archaeological Survey on the South Coast of Crete, between the Ayiofarango and Chrisostomos*. S. 17-36.
- Annual Report of the Director of the Department of Antiquities (1975).
 Anthropologie XIII, 1-3 (1975).
 Anthropos LXXI, 1-4 (1976).
 Antike Kunst XIX, 1-2 (1976):
 J. BOARDMAN, *The Kleophrades Painter at Troy*. S. 3-18.
 L. KAHIL, *Tête de bronze de Soloi (Chypre)*. S. 41-48.
 K. SCHEFOLD - D. KNOEPFLER, *Forschungen in Eretria 1974 und 1975*. S. 51-58.
 K. SCHEFOLD, *Das Iseion von Eretria*. S. 59-63.
 K. SCHEFOLD, *Zur archaischen Plastik in Bodrum*. S. 115-117.
 O. GÜRMAN, *Archaische Plastik im Museum von Bodrum*. S. 81-87.
- The Antiquaries Journal LVI, 1 (1976).
 Anuarul XII (1975).
 Årbok (1972 - 1974).
 Archaeologiai Ertesitő CII, 1-2 (1975).

Archaologische Bibliographie (1974).

Archäologischer Anzeiger 2-3 (1976):

2 - E. MASSON, *A la recherche des vestiges proche-orientaux à Chypre. Fin du Bronze moyen et début du Bronze récent*. S. 139-165.

E. HEINRICH, *Der Sturz Assurs und die Baukunst der Chaldaerkönige in Babylon*. S. 166-180.

H. KAMMERER - GROTHAUS, *Plakettenvasen aus Sinope*. S. 237-252.

3 - W. RADT - U. ROMBOCK, *Pergamon. Vorbericht über die Kampagne 1975*. S. 305-327.

U. ROMBOCK, *Pergamon, Trajaneum. Vorläufiger Bericht über die Arbeiten von 1965 bis 1974*. S. 328-339.

M. WÄFLER, *Das neuassyrische Felsrelief von Eğil*. S. 290-305.

Archiv Orientalni XLIV, 2-3 (1976).

Archiv für Orientforschung 7 (1931 - 1932).

Ars Decorative 4 (1976):

K. GOMBOS, *Turkmenische "Engsi" - Tepiche*. S. 89-106.

Asien Afrika Lateinamerika IV, 4-5 (1976).

Atiqot (English Series) XI (1976).

Aziya i Afrika 7-11 (1976).

Balkan Studies XVII, 1 (1976).

Biblica XVII, 2 (1976).

The Biblical Archaeologist XXXVIII, 3-4 (1975).

Bibliotheca Orientalis XXXII, 3-6 (1975):

XXII, 3-4 - W. H. PH. RÖMER, *Beiträge zum Lexikon des Sumerischen (1)*. S. 145-162. 5-6 - W. H. PH. RÖMER, *Beiträge zum Lexikon des Sumerischen (2)*. S. 296-308.

The Bodleian Library Record IX, 4 (1976).

Bulgarian Historical Review 1-2 (1976):

V. PASKALEVA, *Le rôle de la navigation à vapeur sur le bas Danube dans l'établissement de liens entre l'Europe Centrale et Constantinople jusqu'à la guerre de Crimée*. S. 64-74

St. T. NEDEV, *Von Scegedin und Konya bis Varna im Jahre 1444*. S. 75-92.

Bulletin D'Archéologie Sud-Est Européenne 3 (1975):

H. Z. KOŞAY - O. BİLGİ, *Excavations in Turkey in 1970 and 1971*. S. 147-168.

Bulletin de Correspondence Hellénique C, 1 (1976):

P. AMANDRY, *Albert Dumont, directeur des Ecoles de Rome et d'Athènes*. S. 1-5.

C. DELVOYE, *Sur le passage des voûtes et des coupoles en briques de l'Anatolie à la Péninsule Balkanique*. S. 235-238.

M. LE GLAY, *Hadrien et l'Asklépieion de Pergame*. S. 347-372.

J. POUILLOUX, *L'hellénisme à Salamine de Chypre*. S. 449-460.

Bulletin of the American Schools of Oriental Research 222 (1976).

Bulletin of the Institute of Historical Research XLIX, 120 (1976).

Bulletin of the National Museum of Ethnology I, 1-2 (1976).

Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXXIX, 2-3 (1976):

V. L. MÉNAGE, *The 'Annals of Murad II'*. S. 570-584.

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XIII, 2 (1976).

Byzantino - Slavica XXXVII, 1 (1976).

Byzantion XLV, 2 (1975):

G. DÉDÉYAN, *L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle*. S. 41-117.

Cahiers de Civilisation Médiévale XVIII (1975) Bibliographie; XIX, 1-2 (1976).

Cahiers D'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale 1-3 (1970-1974).

Les Cahiers de Tunisie XXIV, 1-2 (1976).

Canadian - American Slavic Studies IX, 3-4 (1975); X, 1 (1976).

Central Asiatic Journal XX, 1-4 (1976):

T. TEKİN, *The representation of Proto - Turkic medial and final /s/ in Yakut*. S. 110-114.

E. BIRNBAUM, *The Ottomans and Chagatay literature*. S. 157-190.

B. F. MANZ, *Administration and the delegation of authority in Temür's dominions*. S. 191-207.

D. MAUE - K. RÖHRBORN, *Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan*. S. 208-221.

H. G. SCHWARZ, *The Khwajas of Eastern Turkestan*. S. 266-296.

Cultura Antiqua XXVIII, 4-9 (1976):

M. SHİMİZU, *Archaeological Museum of Istanbul-An Account of Travels through Soviet Union and Eastern Europe*. S. 49-66.

M. SHİMİZU, *Site of the "Hippodrome" in Istanbul*. S. 57-65.

M. SHİMİZU, *The View from the Galata Bridge in Istanbul*. S. 53-62

M. SHİMİZU, *Cruising to the North on the Black Sea*. S. 52-59.

M. SHİMİZU, *Visiting at Novodevichi Convent*. S. 54-59.

Dacia XX (1976).

Dania Polyglotta N. S. 7 (1975).

Danıştay Dergisi V, 16-17 (1975).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni 100-101 (1973).

Dumbarton Oaks Papers XXIX (1975):

P. CHARANIS, *Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor*. S. 1-20.

S. VRYONIS, JR, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*. S. 41-72.

N. THIERRY, *L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe*. S. 73-112.

A. BRYER, *Greeks and Turkmens: The Pontis Exception*. S. 113-148.

S. HILL, *The Early Christian Church at Tomarza, Cappadocia*. S. 149-164.

East European Quarterly X, 2 (1976):

H. R. RITTER, *Friedrich Engels and the East European Nationality Problem*. S. 137-152.

Ethnology XV, 2-4 (1976).

Etudes Balkaniques 1-2 (1976):

J. TODOROV, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman, 1881 - 1914*. S. 39-54.

Das Fenster 18 (1976).

The Florida Anthropologist XXIX, 1-3 (1976).

Fornvännen LXX (1975).

Germania LIV, 1 (1976).

Glasnik Revue XIX, 3 (1975).

Godisen Zbornik Annuaire 1 (1975).

Harvard Journal of Asiatic Studies XXXV (1975).

Hayat Tarih Mecmuası 9 (1976):

Y. ÖZTUNA, *Osmanoğulları*. S. 4-8.

Ş. RADO, *Harp İçinde Elçilik*. S. 9-11.

E. EŞREFOĞLU, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'un Et ve Ekmek Meselesi*. S. 19-23.

İ. OVALIOĞLU, *62 Yıl Evvel Türk ve Yunan Donanmaları*. S. 24-27.

M. SERTOĞLU, *Osmanlı İmparatorluğunun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim: Tanzimat*. S. 28-42.

G. OTMANBÖLÜK, *Yabancı Basında İzmir'in Kurtuluşu*. S. 43-50.

S. ONGAN, *Avrupa'da İslâm Damgası*. S. 51-57.

M. ÇORBACIOĞLU, *1894 Zلزzelesi Hakkında Rapor*. S. 58-62.

R. ÜNER, *Pakistan'dan İzlenimler*. S. 63-68.

N. MORALI, *XX. Yüzyıl Başında Osmanlı Toplumunu*. S. 69-72.

M. İ. TUNAY, *Antalya'dan Antakya'ya*. s. 79-84.

Hesperia XLV, 2-3 (1976).

The Historical Journal XIX, 2-3 (1976):

D. MC LEAN, *British Finance and Foreign Policy in Turkey: The Smyrna - Aidin Railway Settlement 1913 - 1914*. S. 521-530.

History of Religions XV, 4 (1975); XVI, 1 (1976).

Institute of Archaeology Bulletin XIII (1976):

G. CLARK, *Prehistory since Childe*. S. 1-24.

International Journal of Middle East Studies VII, 3-4 (1976):

M. E. MEEKER, *Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs (II)*. S. 383-442.

S. VRYONIS, JR. *Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget*. S. 423-432.

A. DUBETSKY, *Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View*. S. 433-451.

R. F. ZEILNER, *Britain and Launching of the Armenian Question*. S. 465-384.

A. G. GOULD, *Lords or Bandits. The Derebeys of Cilicia*. S. 485-506.

M. HEPER, *Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire" Tradition*. S. 507-521.

Iraq XXXVIII, 1-2 (1976):

H. HANSMAN, *Obituary: Dame Agatha Christie Mallowan. i. Gilgamesh, Humbaba and the Land of the Erintrees*. S. 23-36.

J. MEUSZYNSKI, *Neo-Assyrian Reliefs from the Central Area of Nimrud Citadel*. S. 37-44.

W. G. LAMBERT, *An Old Babylonian Letter and two Amulets*. S. 57-64.

M. MALLOWAN, *Gertrude Bell-The Last years in Iraq*. S. 81-84

W. G. LAMBERT, *Tukulti-Ninurta I and the Assyrian King List*. S. 85-94.

P. R. S. MOOREY, *The Late Prehistoric administrative Building at Jamdat Nasr*. S. 95-106.

S. DALLEY, *An Assyrian Stela Fragment*. S. 107-112.

J. V. CANBY, *The Stelenreihen at Assur, Tell Halaf, and Maşşebot*. S. 113-128.

R. HARRIS, *On Kinship and Inheritance in Old Babilonian Sippar*. S. 129-132.

- J. N. POSTGATE - P. S. MOOREY, *Excavations at Abu Salabikh, 1975*. S. 133-170.
 W. G. LAMBERT, *Berosus and Babylonian Eschatology*. S. 171-173.
- Der Islam LIII, 2 (1976):
 F. W. ZIMMERMANN, *On the supposed shorter version of Ibn an Nadim's Fihrist and its date*. S. 267-273.
 F. TH. DIJKEMA, *Notes on the reading of two Arabic inscriptions in Turkey*. S. 274-275.
- Islamic Studies XIV, 1-4 (1975); XV, 3 (1976):
 D. ERGİL, *Turkish Reform Movement and Beyond (1923 - 1938)*. S. 249-260.
- Israel Exploration Journal XXVI, 1 (1976).
- İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni II, 5-6 (1976):
Safranbolu Mimari Değerleri ve Folkloru Haftası. S. 3-60.
- Istoriya SSSR 4-6 (1976).
- Izvestiya Akademii Nauk Turkmenskoyi SSR 2-4 (1976):
 A. KARIYYEV - S. G. AGADZHANOV, *Principal problems and prospects of the historical science development in Türkmenistan*. S. 3-9.
 N. V. PEREUDINA, *Motives and intentions of the senatorial revision in Turkestan territory in 1908 - 1924*. S. 10-18.
 CH. YAZLIYEV, *Concerning the rites and religion connected with the economy of Turkmen people from the lolotan oasis in the late 19 th-early 20 th century*. S. 30-36.
 Z. B. MUKHAMEDOVA, *Russian-Turkic dictionaires*. S. 60-65.
- Izvori 1941 - 1945 I (1975).
- Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXIII, 4 (1975); XXIV, 1 (1976); Register I-XX (1972).
- Jahresbericht Schweizerische Landesmuseum LXXXIV (1975).
- Journal of the American Oriental Society XCVI, 2-3 (1976).
- Journal of Asian and African Studies 11 (1976).
- Journal of Asian History X, 1 (1967).
- Journal Asiatique CCLXIV, 1-2 (1976).
 L. - P. ROUX, *Recherche des survivances pré-islamiques dans les textes turcs musulmans : le Kitáb-i Dede Qórqút*. S. 35-56.
- Journal of Cuneiform Studies XXVI, 4 (1974); XXVII, 1-3 (1975):
 XXVI - M. D. ELLIS, *Taxation in Ancient Mesopotamia: The History of the Term miksu*. S. 211-250.
 XXVII - A. D. KILMER, *Benno Landsberger's Lexicographical Contributions*. S. 3-129.
 M. D. ELLIS, *An Old Babylonian Adoptoin Contract from Tell Harmal*. S. 130-151.
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XIX, 3 (1976):
 I. BELDICEANU - STEINHERR, *Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie pré-ottomane*. S. 233-322.
- Jahrbücher für Geschichte Ost Europas N. F. XXIV, 2 (1976).
- Journal of Near Eastern Studies XXXV, 3-4 (1976).
- Journal of the Pakistan Historical Society XXIV, 2 (1976).
- Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1975):
 A. KAMMENHUBER, *The Linguistic Situation of the 2nd Millennium B. C in Ancient Anatolia*. S. 116-120

- J. D. HAWKINS, *Hieroglyphic Hittite: Some New Readings and their Consequences*. S. 121-133
- E. MASSON, *Présence éventuelle de la langue Hourrite sur les tablettes Chypro-Minoennes d'Enkomi*. S. 159-163.
- Kirche im Osten XVIII (1975).
- Kiryat Sefer LI 1-2 (1976).
- Levélrtári Közlemények XLV, (1974).
- Libyca XXII (1974).
- Macedonian Review 2-3 (1975); 1 (1976):
- H. ANDONOW - POLJANSKI, *Bulgaria and the Treaty of San Stefano*. S. 142-156.
- F. KAYA, *Turkish Poetry in S. R. Macadonia*. S. 323-314.
- M. PANDEVSKI, *The Young Turks Revolution and Macedonia*. S. 36-49.
- Man XI 2-3 (1976).
- Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum (1975 - 1976).
- The Middle East Journal XXX, 2, 3 (1976):
- 3 - H. N HOWARD, *The Bicentennial in American - Turkish relations*. S. 291-310.
- Midland History III, 2 (1975).
- Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Römische Abteilung LX-XXIII, 1 (1976).
- Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 107 (1975):
- B. HROUDA, *Walter Andrae zum hundertsten Geburtstag*. S. 5-6.
- M. WAFLER, *Zum Felsrelief von Imankulu*. S. 17-26.
- W. NÜTZEL, *Das Mesopotamien der Frühkulturen in Abhängigkeit der nacheiszeitlichen Klimaschwankungen und Meeresspiegeländerungen*. S. 27-38.
- Mitteilungen, Deutsch-Türkische Gesellschaft 96 (1976).
- The Muslim World LXVI, 2 (1976).
- Mülkiyeliler Birliği Dergisi 44 (1976).
- Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte XLIV (1975).
- National Geographic CL, 2-6 (1976).
- Naradov Azii i Afriki 5 (1976).
- Novaya Novejšaya Istorija 4-5 (1976).
- Opuscula Romana XI (1976).
- Orientalia XLIV, 4 (1975).
- A. K. GRAYSON - J. VAN SETERS, *The Childless Wife in Assyria and the Stories of Genesis*. S. 485-486
- Orientalistische Literaturzeitung LXXI, 1-3 (1976).
- Oriente Moderno LV, 9-10 (1975).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde N. S. XXX, 2-3 (1976).
- Paléorient II, 2 (1974).
- Papers of the British School at Rome XLIII (1975):
- A Bibliography of Professor D. E. Strong*. S. 1-6.
- Præhistorische Zeitschrift LI, 1 (1976).
- Prilozi XXII-XXIII (1972 - 1973):
- S. H. ALIC, *Hazim Sabanovic*. S. 7-10.
- B. NURUDINOVIC, *Bibliografija radova dr Hazim Sabanovic*. S. 11-32.

- T. GÖKBİLGİN, *Napoli kiralı tarafından II Bayezid ve Ahmed Paşa (Gedik)'ya gönderilen mektupların türkçe suretleri ve diğer ilgili iki mektup*. S. 33-60.
- D. LUKAÇ - BOJANIÇ, *Mustafa Çelebi, the scribe of the imperial divan and the Dubrovnik registres of the imperial archives*. S. 61-82.
- Ö. BARKAN, *XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri*. S. 133-142.
- Z. VESELÀ - PRENSILOVÀ, *Povodom jednog falsifikata turskih dokumenata 1804*. S. 143-162
- H. KALEŞİ, *Dr. Ibrahim Temo-the founder of the young turcs committee "Unity and Progres"*. S. 211-246.
- F. NAMETAK, *An epic poem in turkish from nineteenth century*. S. 383-394.
- Przeglad Orientalistyczny 2 (1976).
- Rassegna Storica del Risorgimento LXIII, 2 (1976).
- Revue des Etudes Sud-Est Européennes XIV, 1-3 (1976):
- H. KELLENBENZ, *Nürnberg Export von Lametta nach der Turkei um 1800* S. 241-252.
- Ş. ANDREESCU, *En marge des rapports de Vlad l'Empaleur avec l'Empire Ottoman*. S. 373-380.
- Revue Historique 518-519 (1976):
- M. FLUSIN, *Deux légendes de l'ancienne Lydie d'après Xanthos le Lydien*. S. 314
- Revue Roumanie d'Études Internationales X, 2 (1976).
- Revue de Synthèse 81-82 (1976).
- Rocznik Orientalistycznych XXXVIII (1976) Memorial Jan Reychman 1910-1975:
- S. KALUZYSKI, *Jan Reychman*. S. 7-14
- A. - R. DUBINSKI: *Bibliographie des oeuvres orientales du professeur Jan Reychman*. S. 15-30.
- VON P. AALTO, *G. J. Ramstedts Onkor - solonisches Wörterverzeichnis*. S. 31-42.
- A. ADAMOVIC, *Vocabulario nuovo mit seinem türkischen Teil*. S. 43-70.
- B. A. CVETKOVA, *Un document turc inédit concernant un mouvement de résistance en Bulgarie du Nord-Ouest au XVIIIe siècle*. S. 93-100.
- B. FLEMMING, *Halst Efendis zweite Audienz bei Napoleon*. S. 129-136.
- HALASI - KUN, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary*. S. 137-154.
- G. HAZAI, *Eine Urkunde der ungarisch - türkischen Friedensverhandlungen in der Zeit von Matthias Corvinus und Bayezid II*. S. 155-160.
- W. HANSEL, *Some Notes Concerning the Apprehension of Runaway Slaves in the Ottoman Empire*. S. 161-168.
- T. LEWICKI, *Marino Sanudos Mappa mundi (1321) und die Runde Weltkarte von Idrisi (1154)*. S. 169-198.
- T. MAJDA, *A Letter by Sultan Mehmet III to King Sigismund III in Polish Transcription*. S. 199-216.
- E. SLUSZKIEWICZ: *Sto przyslow tureckich w transkrypcji ormianskiej*. S. 229-246.
- G. SULITEANU, *Les chants funèbres du folklore tatar de la République Socialiste de Roumanie*. S. 247-276.
- A. TIETZE, *Thoughts around the Table*. S. 277-282.
- E. TRYJARSKI, *A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections*. S. 291-302

- W. ZAJACZKOWSKI, *Tureckie piosenki ludowe z Bulgarii*. S. 303-308.
 Roumanie Pages d'Histoire I, 1 (1976).
 Ruperto Carola XXVIII, 57 (1976):
 S. SCHOSKE, *Exkursion zu den frühgeschichtlichen Stätten der Westtürkei*. S. 55-66.
 Saeculum XXVII, 1 (1976).
 Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXVI, 1-3 (1976).
 Scripta Minora (1975 - 1976).
 G. JARRING, *Gustaf Requette and Qasim Akhun's Letters to Kamil Efendi Ethnological and Folkloristic Materials from Southern Sinkiang edited and translated with Explanatory Notes*. S. 5-54.
 Slovenská Archeologie XXIV, 1 (1976).
 Sovestkaya Arkcologiya 4 (1976).
 Sovestkaya Turkologiya 2-3 (1976).
 Studi Etruschi XLII (1974); Indici dei Volumi XXXI-XL (1975).
 Studia Albanica XIII, 1 (1976).
 Studies in Bibliography and Booklore XI (1976).
 Studii și Cercetari de Istorie Veche și Arheologie XXVII, 2-3 (1976).
 Studime Historike XXX, 1-3 (1976).
 Sumer XXXI, 1-2 (1975).
 Suomen Muinaistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidsskrift 78 (1975).
 Suomen Museo LXXXIII (1976).
 Südosteuropa Mitteilungen XVI, 1-3 (1976):
 G. A. SONNENHOL, *Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen und die EG*. S. 38-43.
Transportproblem Nahost - Bericht über das internationale Verkehrsseminar der Südosteuropa - Gesellschaft. S. 1-5.
 I. ERGÜN, *Das türkische Verkehrssystem*. S. 13-21.
 K. AYITER, *Anatolische Karawansereien in seldschukischer und osmanischer Zeit*. S. 52-58.
 K. -D. GROTHUSEN, *Die Tagung der AIESEE in Hamburg*. S. 68-71.
 P. A. FISCHER - WEPPLER, *Die Türkei und die EG - Der Vortrag von Prof. Okyar*. S. 71-72.
 Syria LI, 3-4 (1974); LII, 1-2 (1975):
 LI - M. GAWLIKOWSKI, *Les défenses de Palmyre*. S. 231-242.
 P. AMIET, *Un carquois du Luristan*. S. 243-251.
 LII - A. PARROT, *Les fouilles de Mari*. S. 1-17.
 J. MALLET, *Mari: une nouvelle coutume funéraire Assyrienne*. S. 23-36.
 H. LIMET, *Observations sur la grammaire des anciennes tablettes de Mari*. S. 37-52.
 R. GHIRSHMAN, *Les scènes d'investiture royale dans l'art rupestre des Sassanides et leur origine*. S. 119-129.
 Szazadok CVIII, 5-6 (1976); CIX, 1-4 (1975).
 Tarih-Felsefe-Hukuk 2 (1976).
 Tel Aviv III, 1 (1976):
 M. KOCHAVI, *Professor Yohanan Aharoni - In Memoriam*. S. 2-4
 Tohogaku 52 (1976).
 Történelmi Szemle XVII, 4 (1974); XVIII, 1-4 (1975); XIX, 1-2 (1976).

Turcica VIII, 1-2 (1976):

- 1 - V. DRIMBA, *Le style indirect libre en turc de Turquie*. S. 7-20.
 R. HUSSEINOV, *Les sources syriaques sur les croyances et les moeurs des Oghuz du VIIe au XIIIe siecles*. S. 21-27.
 J.-P. ROUX-M.-M. MASSÉ, *Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols, II. Les plumes*. S. 28-57.
 K. ÖZBAYRI - E. ZAKHOS - PAPAZAKHARIOU, *Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétoise. Documents relatifs à l'Islam crétois, I*. 70-86.
 R. DOR, *Orature du Nort-Est Afghan, I. Les Kirghiz du Pamir*. S. 87-116.
 M. LESURE, *Notes et documents sur les relations vénéto-ottomanes 1570 - 1573 (II)*. S. 117-156.
 U. HAARMANN, *Evlıya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize*. S. 157-230.
 Z. ABRAHAMOWICZ, *La tughra ottomane de l'empereur de Russie*. S. 231-245.
 R. Y. EBIED - M. J. L. YOUNG, *A nineteenth-century arabic survey of the Ottoman Dynasty*. S. 246-271.
 N. BELDICEANU, *A propos d'un registre de cadastre de 1455 (bürüme, günlük, lagator)*. S. 272-278.
 I. BELDICEANU - STEINHERR, *Attribution de timâr dans la province de Trébizonde (fin du XVe siècle)*. S. 279-290
 2 - N. TODOROV, *Boris Nedkov*. S. 7-8.
 S. O. HASHIM, *Les titres exacts d'un khan de la Transoxiane*. S. 9-15.
 J. AUBIN, *Le khanat de Çoğatai et le Khorassan (1334 - 1380)*. S. 16-60.
 M. HEIDER, *The Sovereign in the Timurid State (XIV-XVth centuries)*. S. 61-82.
 A. S. MELIKIAN - CHIRVANI, *Les stèles funéraires d'Ayasoluk, III*. S. 83-90.
 N. BELDICEANU, *Le timar de Muşlih ed-Din Précepteur de Selim Şah*. S. 91-109.
 M. BERINDEI - G. VEINSTEIN, *La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane*. S. 110-202
 A. BENNIGSEN - CH. LEMERCIER - QUELQUEJAY, *La Moscovie, la Horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1556*. S. 203-236.
 JEAN - LOUIS BACQUÉ - GRAMMONT, *Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518*. S. 237-253.

Turkish Foreign Policy Report 7 (1975).

Türk Dili XXXIV, 303-302 (1976):

- Ş. A. KANSU, *Atatürk ve Fikir-Kuvvet*. S. 557-559.
 E. Z. KARAL, *Atatürk ve Uygarlık*. S. 560-565
 B. SAVCI, *Atatürk Deneyimi*. S. 566-573.
 V. HATİBOĞLU, *Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri*. S. 574-578.
 C. O. TÜTENGİL, *Atatürk ve Ziya Gökalp Bağlantıları*. S. 579-584.
 İ. ARSEL, *Atatürk ve Din Adamları*. S. 599-601.
 N. ABADAN - UNAT, *Atatürk ve Kadın Sorunu*. S. 602-606.
 S. N. ÖZERDİM, *1976'da Atatürk*. S. 607-610.
 C. ÖZTELLİ, *B. M. Meclisi Hükümeti Döneminde Kültür Çalışmaları*. S. 615-617.
 A. BİNAYAZAR, *Velidedoğlu'nun Atatürkçülüğü*. S. 636-639.

Türkiyat Mecmuası XVIII (1973 - 1975):

- Ö. F. AKÜN, *Nâmık Kemal'in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri*. S. 1-78.

- E. ESİN, *Farhar-ı Halluh (Karluk Budist San'atı)*. S. 79-140.
 SIR G. CLAUSON, *Tonyukuk Âbidesi Hakkında Bazı Notlar*. S. 141-148.
 M. KAPLAN, *Âşık Paşa ve Birlik Fikri*. S. 149-160.
 A. ALPARSLAN, *Babur'un İcad Ettiği "Baburi yazısı" ve Onunla Yazılmış Kur'an*. S. 161-168.
 K. ERASLAN, *Manzum Oğuznâme*. S. 169-244
 O. F. SERTKAYA, *Uygur Harfleri ile Yazılmış Bâzı Mensur Parçalar I. Mesele Kitabı*. S. 245-280.
 O. N. TUNA, *Osmanlıcada Moğolca Kelimeler*. S. 281-314.
 M. MOLLAVA, *Şark Kavimlerinden Geçen Bazı Bulgar Ad ve Soyadları*. S. 315-330.
 F. K. TİMURTAŞ, *Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri*. S. 331-368.
 Türkiye Bibliyografyası 1-4 Yıllık Dizinler (1973).
 Türkiye Makaleler Bibliyografyası 4 (1975).
 Türkiyemiz 16, 18-20 (1975 - 1976).
 Vestnik Drevnii İstorii 2 (1975); 1, 3 (1976).
 Wissenschaftliche Zeitschrift XXV, 1-4 (1976).
 The Yale Review LXXV, 4 (1976); LXVI, 1 (1976).
 Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXVI, 1 (1976):
 A. KAMMENHUBER, *Die hethitische Göttin Inar*. S. 68-88.
 H. OTTEN, *Bemerkungen zum Hethitischen Wörterbuch*. S. 89-104.
 G. WILHELM, *Zur urartäischen Nominalflexion*. S. 105-119.
 W. NÜTZEL, *Kann die Naturwissenschaft der mesopotamischen Archäologie neue Impulse geben*. S. 120-134
 Zeitschrift für Balkanologie XII, 1 (1976).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXVI, 2 (1976).
 Zeitschrift für Geschichtswissenschaft XXIV, 5-10 (1976).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXVI 2-3 (1976):
Das Buch in der auswärtigen Kulturpolitik. S. 3-6.
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik XX, 1-3 (1976); XXI, 1-3 (1976):
 XX - M. Ç. SAHİN, *Five New Inscriptions from Halicarnassus*. S. 19-22.
 H. ENGELMANN, *Eine Inschrift aus Teos*. S. 24.
 W. PEEK, *Zitat eines Orakels für Smyrna*. S. 145.
 XXI - W. PEEK, *Zum Hasenjäger-Epigramm aus Smyrna*. S. 146.
 W. PEEK, *Weihepigramm aus Phrygien*. S. 151.
 W. PEEK, *Mosaik-Inschrift aus Heliopolis*. S. 188.
 C. P. JONES, *Two Epigrams from Nicomedia and its Region*. S. 189.
 D. KNIBBE - R. MERKELBACH, *Grabepigramm aus Ephesos*. S. 191.
 W. PEEK, *Zu einem Orakel aus Bitynien*. S. 260.
 W. PEEK, *Zu einem Grabepigramm aus Bitynien*. S. 288
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XXXIII, 2-3 (1976)
 Zion XLI, 1-2 (1976).
 Ziya Gökalp I, 1-3 (1975 - 1976); II, 5 (1976).

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
ALP, SEDAT: Sur la Géographie de la Région de la Haute Yeşil Irmak à la Lumière des Tablettes Hittites Découvertes à Maşat-Höyük (en turc)	637
—————: La Localisation de la Ville Hittite Hanhana (en turc)	649
MAC KAY, PIERRE, A.: La Famille du Hekimbaşı (Médecin en Chef) et le Seyahatname (Livre de Voyage) (en turc)	653
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Notre Politique d'Orient durant la Guerre de l'Indépendance (Avril 1920 - Mars 1921) (en turc)	657
JAESCHKE, PROF. DR. G. (Traduit en turc par LUGAL, MİHİN): La Politique Extérieure de la Turquie Pendant la I ^{ère} et la II ^{ème} Guerres Mondiales	733
Nécrologie :	
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Prof. Dr. Cemal İzzet Tükin (1907-1977) (en turc)	745
KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR: Martti Räsänen (avec 1 fig.; en turc)	749
Bibliographie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Hansgerd Hellenkemper, <i>Burgen der Kreuz- ritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien</i> (en allemand)	765
ÇİLİNGİROĞLU, DR. ALTAN: P. R. S. Moorey, <i>Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Aschmolean Museum</i> (en anglais)	773
FIRATLI, DR. NEZİH: Thomas F. Mathews, <i>The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey</i> (en anglais)	781
—————: Leyla A. Turgut, <i>Ruinestädte rund um Kuşadası</i> (en allemand)..	784
ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT: Uluğ İğdemir, <i>A travers les Années</i> (en turc)..	785
OLGUN, İBRAHİM: Ewald Wagner: <i>Arabische Handschriften. Teil 1. Unter Mitarbeit von F. J. Dahlmanns, P. Dressendörfer, G. Schoeler und P. Schulz.</i> (en turc)	801
Information :	
HAKOV, B. CVETKOVA Dz. (Traduit en turc par Çakmaklı, Ayşe) : Le VIII ^e Congrès de la Société Turque d'Histoire	805
Les livres et revues envoyés à notre bibliothèque dans la seconde moitié de 1976	809
Sur la couverture : Empreinte de sceau du XVIII ^e siècle avant J.-Chr., découverte à Acemhöyük.	

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLI

No. : 164

Octobre 1977

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 7